

ZAKŁAD ARCHITEKTURY POLSKIEJ
WYDZIAŁ ARCHITEKTURY POLITECHNIKI WARSZAWSKIEJ

STUDIA DO DZIEJÓW ARCHITEKTURY
I URBANISTYKI W POLSCE

TOM PIERWSZY

KRESY

DAWNEJ RZECZYPOSPOLITEJ

ISSN 2657-5795 WARSZAWA MMXVIII
OFICyna WYDAWNICZA POLITECHNIKI WARSZAWSKIEJ

ZAKŁAD ARCHITEKTURY POLSKIEJ
WYDZIAŁ ARCHITEKTURY POLITECHNIKI WARSZAWSKIEJ

STUDIA DO DZIEJÓW ARCHITEKTURY
I URBANISTYKI W POLSCE

ISSN 2657-5795 WARSZAWA MMXVIII
OFICyna WYDAWNICZA POLITECHNIKI WARSZAWSKIEJ

STUDIES ON THE HISTORY OF ARCHITECTURE
AND URBAN PLANNING IN POLAND

VOLUME ONE

THE BORDERLANDS
OF THE OLD POLISH-LITHUANIAN
COMMONWEALTH

TABLE OF CONTENTS

Foreword	5
Small-Scale Church Architectural Forms on the Borderlands of the Polish-Lithuanian Commonwealth in Research, Studies, and Designs (1900–1939): On the Margins of the Rural Inventory Program of the Department of Polish Architecture of the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology (Małgorzata Rozbicka)	9
The History of the Building of the Parish and Franciscan Churches in Oszmiana in the Wilno Region in Light of the Most Up-to-Date Architectural Research (Wojciech Wólkowski)	43
Modern Fortifications of the Monasterial Complexes of the Southern and Eastern Lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth: Their Function and Effectiveness (Robert Kunkel)	57
Church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary in Przydrusjok in Latvia in Light of Survey Measurements: Spatial Context and Architecture (Justyna Zdunek-Wielgołaska, Wojciech Wólkowski, Klara Kantorowicz)	77
Prewar Measurements of the Hutsul <i>Grażdas</i> as Performed by the Department of Polish Architecture to Serve as Models for the Mountain Hostel in the Kostrzyca Range (Monika Neff)	95
On Teaching the History of the Building of Cities: The Role of Instruction in the Work of Professor Teresa Zarębska (1932–2003) (Alicja Szmelter)	127
Bibliography of the Works of Professor Teresa Zarębska (Alicja Szmelter)	145

DEPARTMENT OF POLISH ARCHITECTURE
FACULTY OF ARCHITECTURE OF WARSAW UNIVERSITY OF TECHNOLOGY

STUDIA DO DZIEJÓW ARCHITEKTURY I URBANISTYKI W POLSCE

TOM PIERWSZY

KRESY

DAWNEJ RZECZYPOSPOLITEJ

SPIS TREŚCI

Słowo wstępne	5
Małe formy architektury sakralnej na wschodnich kresach dawnej Rzeczypospolitej w badaniach, studiach i projektach (1900–1939). Na marginesie Programu Inwentaryzacji Wsi Zakładu Architektury Polskiej WAPW (Małgorzata Rozbicka)	9
Dzieje budowlane kościołów parafialnego i franciszkanów w Oszmianie na Wileńszczyźnie w świetle najnowszych badań architektonicznych (Wojciech Wólkowski)	43
Nowożytne fortyfikacje zespołów klasztornych na południu i wschodzie Rzeczypospolitej, ich funkcja i skuteczność (Robert Kunkel)	57
Kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Przydrujsku na Łotwie w świetle pomiarów inwentaryzacyjnych. Kontekst przestrzenny i architektura (Justyna Zdunek-Wielgołaska, Wojciech Wólkowski, Klara Kantorowicz)	77
Przedwojenne pomiary gwałt huculskich wykonane w Zakładzie Architektury Polskiej wzorem dla projektu schroniska górskiego na Kostrzycy (Monika Neff)	95
O nauczaniu historii budowy miast. Rola dydaktyki w dziele Profesor Teresy Zarębskiej (1932–2003) (Alicja Szmelter)	127
Bibliografia prac Profesor Teresy Zarębskiej (Alicja Szmelter)	145

ZAKŁAD ARCHITEKTURY POLSKIEJ
WYDZIAŁ ARCHITEKTURY POLITECHNIKI WARSZAWSKIEJ

Publikacja dofinansowana przez Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej
w ramach grantu dziekańskiego nr 504/03618/1010/40.000100

Recenzenci

Piotr Marciniak

Robert Hirsch

Redaktor naukowy serii

Małgorzata Rozbicka

Redaktor naukowy tomu

Robert Kunkeł

Opracowanie graficzne książki i projekt okładki

Danuta Czudek-Puchalska

Tłumaczenie na język angielski

Ryszard L. Nawrocki

© Copyright by Zakład Architektury Polskiej, Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej,
Warszawa 2018

© Copyright by Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2018

Wydawca: Politechnika Warszawska

Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej

ul. Polna 50, 00-644 Warszawa, tel. 22 234-70-83

Księgarnia internetowa Oficyny Wydawniczej PW www.wydawnictwopw.pl

tel. 22 234-75-03; fax 22 234-70-60; e-mail: oficyna@pw.edu.pl

Utwór w całości ani we fragmentach nie może być powielany ani rozpowszechniany za pomocą urządzeń elektronicznych, mechanicznych, kopiujących, nagrywających i innych, w tym nie może być umieszczony ani rozpowszechniany w internecie bez pisemnej zgody posiadacza praw autorskich

ISSN 2657-5795

ISBN 978-83-7814-880-7

Księgarnia internetowa Oficyny Wydawniczej PW www.wydawnictwopw.pl

tel. 22 234-75-03; fax 22 234-70-60; e-mail: oficyna@pw.edu.pl

Oficyna Wydawnicza PW, ul. Polna 50, 00-644 Warszawa. Wydanie I. Zamówienie nr 367/2018

Druk i oprawa: Drukarnia Oficyny Wydawniczej Politechniki Warszawskiej, tel. 22 234-70-30

SŁOWO WSTĘPNE

Zbiory Naukowe Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej są jedną z najcenniejszych kolekcji materiałów inwentaryzacyjnych historycznych założeń urbanistycznych i obiektów architektonicznych w Polsce. Początki zbioru sięgają 1922 roku, czyli roku założenia przez profesora Oskara Sosnowskiego Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej — pierwszej w Warszawie placówki naukowej zajmującej się dziedzictwem architektonicznym ziem Polski, skupiającej multidyscyplinarny zespół architektów, historyków sztuki i historyków. Powstający od tego czasu przy Zakładzie zbiór architektonicznych rysunków inwentaryzacyjnych, planów miast i fotografii miał służyć zarówno jako baza do prowadzenia szeroko zakrojonych badań nad dziejami architektury i sztuki w Polsce, jak też jako inspiracja w projektowaniu współczesnej architektury.

Po wojnie, uratowane od zniszczenia Zbiory Naukowe ZAP są od 1945 roku sukcesywnie powiększane. Aktualnie Zbiór tworzy ponad 30 000 rysunków inwentaryzacyjnych, 571 przedwojennych albumów inwentaryzacji wsi, ok. 10 000 powojennych rysunków budownictwa drewnianego, blisko 40 000 fotografii, ok. 1500 planów urbanistycznych, kilkaset opracowań badawczych, a także m.in. przedwojenne i powojenne prace studenckie, rysunki projektowe i notatki badawcze.

Wiele materiałów ze Zbiorów — zarówno przed, jak i po wojnie — zostało badawczo wykorzystywanych w licznych opracowaniach i publikacjach oraz przy pracach projektowych w historycznym kontekście kulturowym. Upowszechnieniu wiedzy na temat zasobu Zbioru i badań wykonanych z wykorzystaniem zawartych w nim materiałów przed wojną służyły między innymi dwa periodyki naukowe wydawane przez ZAP — „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, po roku 1950 przejęty przez Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk jako do dziś się ukazujący „Biuletyn Historii Sztuki” oraz seria wydawnicza „Studia do dziejów sztuki w Polsce” po wojnie niereaktywowana. Obszerniejsze monografie o tej tematyce ukazywały się w serii pod nazwą „Biblioteka ZAP”, również w zarzuconych po wojnie podseriach „Architectura Militaris” oraz „Wnętrze i sprzęt”. Problematykę teorii oraz historii architektury i urbanistyki podjął wydawany przez Wydział Architektury PW „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” o bez mała siedemdziesięcioletniej już dziś tradycji. W tym periodyku pomiary i wstępne opracowania obiektów mierzonych i badanych przez ZAP ukazywały się co roku w formie w miarę regularnie publikowanych „sprawozdań z pomiarów ZAP”. Od około 20 lat, ze względu na zmianę profilu i wydawcy Kwartalnika, ta forma systematycznego publikowania prac badawczych i inwentaryzacyjnych Zakładu oraz współpracujących z nim jednostek WAPW została jednak zarzucona.

Mając powyższe na uwadze, zespół Zakładu Architektury Polskiej, po wielu dyskusjach, doszedł do przekonania, że nadeszła pora by powrócić do dobrej zakładowej tradycji

i w nawiązaniu do publikowanych przez Zakład w okresie międzywojennym, a niereaktywowanych po wojnie „Studiów do dziejów sztuki w Polsce”, podjąć na powrót własną działalność wydawniczą. Powstał pomysł wydawania przez ZAP we współpracy z Oficyną Wydawniczą PW serii wieloautorskich recenzowanych monografii pt. „Studia do dziejów architektury i urbanistyki w Polsce”, w ramach której corocznie planujemy publikować jeden tom zawierający wyniki prac naukowych oraz ilustrowane opracowania dotąd szerzej badawczo niewykorzystanych archiwalnych materiałów dokumentacyjnych i pomiarowych z zakresu wybranego zagadnienia szeroko pojętej problematyki badań nad architekturą i urbanistyką z terenu dawnej i obecnej Rzeczypospolitej. Chcielibyśmy też bardzo aby w każdym z kolejnych tomów naszej serii znalazło się miejsce na publikację materiałów biograficznych dotyczących wybitnych badaczy historii polskiej architektury i urbanistyki.

Dziś mamy wielką przyjemność przekazać w Państwa ręce pierwszy tom zamierzonej przez nas serii pt. „Studia do dziejów architektury i urbanistyki w Polsce” poświęcony problematyce architektury i urbanistyki Kresów dawnej Rzeczypospolitej. Licząc na przychylną jego ocenę, mamy nadzieję, że zachęci on Państwa do podjęcia z nami współpracy. Bylibyśmy bowiem bardzo radzi, gdyby w kolejnych tomach serii monograficznej ZAP obok naszych znalazły się też artykuły i opracowania zajmujących się podobną problematyką badawczą pracowników innych jednostek WAPW oraz koleżanek i kolegów z innych ośrodków akademickich.

Małgorzata Rozbicka

ZAKŁAD ARCHITEKTURY POLSKIEJ I HISTORJI SZTUKI
POLITECHNIKI WARSZAWSKIEJ

STUDJA
DO DZIEJÓW SZTUKI
W POLSCE

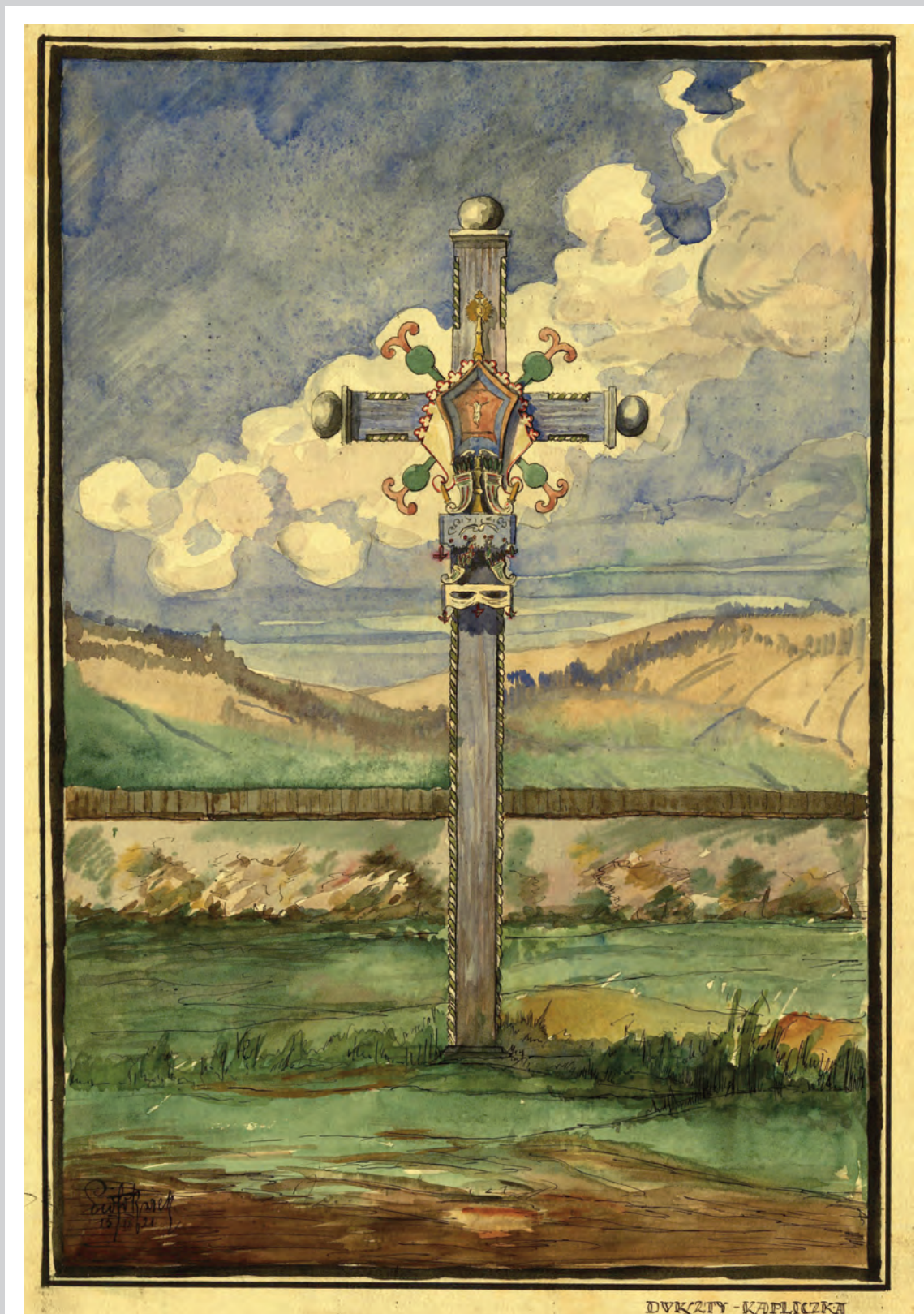
TOM CZWARTY
ZESZ. I

W A R S Z A W A M C M X X X I

WYDAWNICTWO ZAKŁADU ARCHITEKTURY POLSKIEJ I HISTORJI SZTUKI POLITECHNIKI
WARSZAWSKIEJ. SKŁAD GŁÓWNY W KASIE IMIENIA MIANOWSKIEGO W WARSZAWIE

Ilustracja 0-1. Okładka „Studiów do dziejów sztuki w Polsce” z 1931 roku

DUKZTY - KAPLIKKA

Ilustracja 1-1. Dukszty (d. pow. Lida, woj. nowogródzkie) — przydrożny krzyż tzw. ramienny. Stan ok. 1921 roku. Zb. ZAP WAPW, t. 16

MAŁGORZATA ROZBICKA
Zakład Architektury Polskiej
Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej

MAŁE FORMY ARCHITEKTURY SAKRALNEJ
NA WSCHODNICH KRESACH DAWNEJ RZECZYPOSPOLITEJ
W BADANIACH, STUDIACH I PROJEKTACH (1900–1939).
NA MARGINESIE PROGRAMU INWENTARYZACJI WSI
ZAKŁADU ARCHITEKTURY POLSKIEJ WAPW

OŚWIECENIOWO-ROMANTYCZNE
ZAINTERESOWANIE KULTURĄ LUDOWĄ

Małe formy architektury sakralnej i sepulkralnej — przydrożne i cmentarne krzyże i kapliczki, to dziedzina tzw. sztuki ludowej, która na fali *romantycznej idealizacji ludu i wiary, że jego kultura przechowała bez zasadniczych zmian od czasów przedchrześcijańskich „prawdziwe” narodowe cechy*¹ jako jedna z pierwszych już w końcu I połowy XIX wieku została zauważona i zaczęła budzić zainteresowanie badaczy poszukujących na wsi cech i przejawów materialnej twórczości włościan, a w nich *wybitnego piętna ducha narodu*, który w naszym kraju, jak w 1847 roku skonstatował Lucjan Siemieński, mieści się nie w ceglanych, ale drewnianych wiejskich kościołach i kapliczkach².

Najwcześniej zainteresowanie krajowych ludoznawców wzbudziły szczególnie oryginalne w formie, bogato zdobione krzyże i kapliczki z terenu Litwy, a ściślej Żmudzi, gdzie tradycja stawiania ich na pamiątkę wydarzeń historycznych lub rodzinnych, w podzięce lub jako zadośćuczynienie była wyjątkowo długa i mocno zakorzeniona³. Pierwsze ich opisy odnajdujemy w opublikowanych około 1840 roku tekstach Ludwika Adama Jucewicza⁴, kolejne w dziełku Michała Gadona pt. *Opisanie Powiatu Telszewskiego*⁵, a wreszcie w zamieszczonym w „Tygodniku Ilustrowanym”, opatrzonym rysunkami, artykule Alfreda Römera⁶. Przy czym dla porządku trzeba dodać, że poza nimi w części prasy rosyjskiej

¹ A. Miłobędzki, *Na bezdrożach badań architektury drewnianej*, [w:] *Wieś i miasteczko u progu zagłady*, Materiały Konferencji Naukowej Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Wojnowice 1988, PWN, Warszawa 1991, s. 93.

² L. Siemieński, *O architekturze chrześcijańskiej*, „Przyjaciel Ludu”, 1847, nr 29, s. 228.

³ Por. G. Surdokaitė, *Krzyże w guberni suwalskiej w XIX wieku: między tradycją a dyktatem władzy*, „Zarządzanie w Kulturze”, 2012, nr 13, z. 3, s. 244–245.

⁴ L.A. Jucewicz, „Tygodnik Petersburski”, 1839, nr 5; tenże *Rysy Żmudzi*, Warszawa 1840 i *Wspomnienie Żmudzi*, Wilno 1842.

⁵ M. Gadon, *Opisanie Powiatu Telszewskiego w Guberni Kowieńskiej w dawnem Xięstwie Żmudzkiem położonego*, Wilno 1846.

⁶ A. Römer, *Ubiory włościan i krzyże na Żmudzi*, „Tygodnik Ilustrowany”, R. 2, 1860, nr 40.

w II połowie XIX wieku ukazało się też kilka publikacji autorów wysoce nieprzychylnych „zwyczajowi stawiania krzyży przydrożnych”, którzy, jak np. W. Riumin, czy też prawosławny duchowny Ioan Kotowicz, widzieli w nich przede wszystkim niemiłą Cerkwi rosyjskiej przejaw trwania tradycji katolickiej na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej⁷.

Na początku lat 70. XIX wieku znaczenie „figur przydrożnych” w „śledzeniu sztuki ludowej” również innych regionów dawnej Rzeczypospolitej dostrzegł także Oskar Kolberg⁸ — uznany badacz duchowej i materialnej polskiej kultury ludowej, autor wielotomowego dzieła wydanego pod wspólnym tytułem *Lud, jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce*, a także opracowań dotyczących Pokucia, Wołynia, Podola, Białorusi i Polesia, Litwy, Rusi Karpackiej i Czerwonej⁹. Nad to współorganizator urządzanej w 1880 roku staraniem Czarnohorskiego Oddziału Towarzystwa Tatrzańskiego w Kołomyi Wystawy Etnograficznej Pokucia, która dała początek szerszemu zainteresowaniu się polskich artystów i inteligencji sztuką mieszkańców Karpat Wschodnich, a w szczególności Huculszczyzny¹⁰.

W 1865 roku na temat krzyży stawianych przy drogach, w lasach, na polach i w osadach południowo-zachodnich guberni Imperium Rosyjskiego, w tym na Podolu i Wołyniu, ukazała się też publikacja profesora historii Cerkwi rosyjskiej, Ivana Małyševskiego¹¹. Jak podaje Anna Nikolaiewa w końcu XIX wieku o krzyżach przydrożnych na Wołyniu, Polesiu, Podolu i Przykarpaciu w ujęciu etnograficznym pisali także między innymi Mykola Sumcov, ukraiński etnograf i historyk sztuki, profesor uniwersytetu w Charkowie¹² oraz F. Regor i I. Beńkowskij¹³.

OBSERWACJA I ZBIERANIE „FAKTÓW” W DUCHU POZYTYWISTYCZNEGO EWOLUCJONIZMU

Narastanie od około 1900 roku wśród elit wielu narodów dawnej Rzeczypospolitej dążenia do uzyskania politycznej niepodległości przejawiało się między innymi w intensyfikacji poszukiwania narodowej/regionalnej tożsamości w zachowanych jeszcze po wsiach i miasteczkach artefaktach czystej, szczerzej tradycji budowlanej i zdobniczej. Dla polskiej, litewskiej i ukraińskiej inteligencji, która jednocześnie coraz bardziej obawiała się postępującej

⁷ Por. M. Brensztejn, *Krzyże i kapliczki żmudzkie. Materiały do sztuki ludowej na Litwie*, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne”, t. 9, 1907, s. 14–15.

⁸ O. Kolberg, *Figury przydrożne*, „Kalendarz Warszawski Popularno-Naukowy” Józefa Ungra na rok zwyczajny 1872, s. 138–142.

⁹ Por. Oskar Kolberg (1814–1890). *Bibliografia podmiotowo-przedmiotowa*, Wojewódzka Biblioteka Publiczna, Radom 1990.

¹⁰ M.A. Turkowski, *Wystawa Etnograficzna Pokucia w Kołomyi przez...*, Redakcja „Czasu”, Kraków 1880.

¹¹ A. Nikolaiewa, *Krzyż przydrożny w tradycji Ukraińców Wołynia i Polesia: historia i współczesność*, „Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego MCCCXXXVI”, *Prace Etnograficzne*, 2014, t. 42, z. 3, s. 187–188.

¹² M. Sumcov, *Kulturnye pereživaniâ. Polevye kresty ili figury*, „Kievskâ starina”, 1890, t. 30, s. 64–68.

¹³ Por. A. Nikolaiewa, *Krzyż przydrożny...*, op. cit., s. 190.

wraz z industrializacją i uniformizacją kulturową, już w końcu XIX wieku wyznacznikiem patriotyzmu stało się pozytywistyczne hasło „poznaj swój naród”¹⁴.

Obawa przed utratą i zatarciem narodowego indywidualizmu i regionalnych odrębności tzw. ludowej kultury poszczególnych ziem dawnej Rzeczypospolitej bez wątpienia miała też wpływ na rozbudzenie zainteresowania zarówno ochroną zabytków, jak i szeroko rozumianą kulturą materialną wiejskiego życia. W tym również krzyżami i kapliczkami, w szczególności tymi zachowanymi na kresowych ziemiach dawnej Rzeczypospolitej, gdzie niegdyś *znaczyły [...] pochod kultury chrześcijańskiej [...], potem przyswiecały tryumfowi Kościoła katolickiego, a wreszcie — stały się przyczynkiem do martyrologii katolicyzmu*¹⁵, co w oczach współczesnych czyniło je *świętością nie tylko religijną, ale i narodową*¹⁶. Nad to ich stan zachowania w tym okresie mocno się pogarszał, a liczba niepokojąco malała — zarówno w wyniku stopniowego zanikania wśród mieszkańców wsi zwyczajów ich stawiania i coraz powszechniejszego zastępowania ich tradycyjnych wzorów wytworami szablonowymi, jak i w efekcie zakazu władz rosyjskich wznoszenia poza obrębem cmentarzy nowych krzyży i naprawy już istniejących. Zakazu obowiązującego po klęsce Powstania Styczniowego w wielu zachodnich guberniach ówczesnego Imperium Rosyjskiego, a przede wszystkim na terenach byłej Rzeczypospolitej Obojga Narodów, gdzie większość lub znaczna część mieszkańców stanowili katolicy lub unici¹⁷.

W odniesieniu do Litwy i Białorusi w 1910 roku pisał o tym między innymi autor artykułu pt. *Krzyże na Litwie i Białejrusi*¹⁸, swoje obserwacje ilustrując nader wymownymi rysunkami niszczących krzyży wykonanymi z natury przez Ferdynanda Ruszczyca — artystę malarza rozmiłowanego w litewskich krajobrazach, aktywnego działacza kulturalnego i społecznego, zaangażowanego między innymi w organizację i promocję dorobku Pierwszej Krajowej Wystawy Przemysłu Drobnoego i Sztuki Ludowej Litwy i Białej Rusi, która odbyła się w Wilnie w 1913 roku¹⁹.

W polskojęzycznych czasopismach wśród graficznych i tekstowych materiałów dokumentujących żmudzkie i litewskie przydrożne krzyże jako pierwsze w latach 1900–1914 ukazały się rysunki krzyży żmudzkiego autorstwa J. Butrymówny²⁰ i Franciszka Maszotasa²¹, a także ilustrowany ich przykładami artykuł Stanisława Jarockiego, który zapewne pod wrażeniem próby wykreowania przez Stanisława Witkiewicza w oparciu o sztukę górali

¹⁴ Por. D. Crowley, *Polska odnaleziona w Tatrach — regionalne, narodowe i międzynarodowe cechy stylu zakopiańskiego*, [w:] *Sztuka około 1900 w Europie Środkowej*, Materiały międzynarodowej konferencji zorganizowanej w dniach 20–24 października 1994, red. P. Krakowski, J. Purchla, Kraków 1997, s. 195–197.

¹⁵ N.R., *Krzyże na Litwie i Białejrusi*, „Kalendarz Ilustrowany Kurjera Litewskiego” na rok 1910, Wilno 1909, s. 37.

¹⁶ „Przegląd Bibliograficzny Księgarni Gebethnera i Wolffa w Warszawie”, kwiecień 1910, s. 68.

¹⁷ Por. m.in. F. Krzywda Polkowski, *Krzyże na Litwie*, „Architekt”, 1910, z. 2, s. 31–32 i G. Surdokaitė, *Krzyże...*, op. cit., s. 249–252.

¹⁸ N.R., *Krzyże...*, op. cit., s. 35–38.

¹⁹ „Wieś Ilustrowana”, 1913, nr 9 (numer w całości poświęcony sztuce ludowej na Litwie i Białorusi).

²⁰ J. Butrymówna, *Krzyże Żmudzkie*, „Wisła”, T. XV, 1900, z. 2, s. 131.

²¹ „Kraj”, 1903, nr 39.

podhalańskich pannarodowego „stylu zakopiańskiego” wysunął w nim propozycję wyodrębnienia również osobnego „stylu litewsko-żmudzkiego”²². W 1902 roku ukazały się też ilustrowane fotografiami dwa artykuły Adama Jaczynowskiego²³. Na wyjątkowość formalno-estetyczną żmudzkich krzyży i kapliczek zwrócił też uwagę w swojej dwutomowej, opatrzonej 474 rycinami, monografii sztuki ludowej w Polsce młody lwowski architekt i historyk sztuki Kazimierz Mokłowski²⁴. Liczne rysunki i fotografie figur, kaplic i krzyży z różnych regionów przedrozbiorowej Polski (w przypadku krzyży głównie z terenu Żmudzi i Litwy) oraz wiele rzeczowych o nich informacji zawarł też w swoim, niestety nigdy nieukończonym, encyklopedycznym opracowaniu pt. *Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce*, znamienity ludoznawca, archeolog, historyk i pisarz Zygmunt Gloger²⁵. W 1910 roku artykuł na temat krzyży przydrożnych na Wołyniu opublikował także wybitny ukraiński etnolog Fedir Vovk, który bodaj jako pierwszy zwrócił uwagę na panujący tam zwyczaj ozdabiania ich narzędziami męki Chrystusa oraz przystrajania haftowanymi płóciennymi „fartuszkami”²⁶.

Obok wymienionych wyżej, mniej lub bardziej przyczynkarskich publikacji na temat małych form architektury sakralnej na Litwie, Żmudzi i Białorusi w omawianych latach powstały też pierwsze opracowania naukowe. Ich autorzy, Wandalin Szukiewicz²⁷ i Michał Brensztejn²⁸, co prawda nie do końca jeszcze odrzucając naznaczony romantyzmem folklorystyczny obraz budownictwa drewnianego, zasadniczo jednak już w duchu pozytywistycznego ewolucjonizmu, przeanalizowali żmudzkie i litewskie krzyże i kapliczki podług ich wieku, formy i ornamentyki, by na tej podstawie ustalić ich podstawowe typologie²⁹.

Niezwykle bogato ilustrowana praca Michała Brensztejna została nawet zaprezentowana w styczniu 1905 roku na posiedzeniu Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce, wzbudzając zainteresowanie między innymi profesora Uniwersytetu Jagiellońskiego, Mariana Sokołowskiego, który „w pełnych charakteru kapliczkach” żmudzkich dostrzegł wiele formalnych analogii do gotyckich tryptyków z terenu Prus Wschodnich³⁰.

Tę fazę badań nad litewską i żmudzką drobną architekturą sakralną zakończył i niejako podsumował Bronisław Piłsudski rozprawką pt. *Krzyże litewskie* — po raz pierwszy

²² S. Jarocki, *Krzyże na Żmudzi i Litwie*, „Tygodnik Ilustrowany”, 1901, nr 18, s. 346.

²³ A. Jaczynowski, *Krzyże i kapliczki na Żmudzi*, „Tygodnik Ilustrowany”, 1902, nr 44, s. 873–874 i tegoż autora *W poprzek Żmudzi do Poługi*, „Gazeta Polska”, 1902, nr 221 i 240.

²⁴ K. Mokłowski, *Sztuka ludowa w Polsce*, cz. II, *Zabytki Sztuki ludowej*, Lwów 1903.

²⁵ Z. Gloger, *Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce*, t. 1, Warszawa 1907, s. 22–23, 76–83, 166–181.

²⁶ F. Vovk, *Starinnye derevânnnye cerkvi na Volyni*, „Materiały po etnografii i Rossii”, 1910, t. 1, s. 37. Por. też A. Nikolaieva, *Krzyż przydrożny...*, op. cit., s. 188.

²⁷ W. Szukiewicz, *Krzyże zdobione w guberni wileńskiej*, „Wisła”, t. 17, 1903, z. 6, s. 699–706.

²⁸ M. Brensztejn, *Krzyże i kapliczki...*, op. cit., s. 3–16; tegoż autora *The Peasant Art of Lithuania*, [w:] *Peasant Art In Russia*, Wyd. Charles Holme, The Studio, London, Paris, New York 1912, s. 51–52.

²⁹ Por. T. Łopatkiewicz, *Małe formy architektury sakralnej jako przedmiot zainteresowań badawczych*, „Lud”, t. 67, 1983, s. 222–233.

³⁰ *Posiedzenie z dnia 27 stycznia 1905 roku*, „Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce”, t. VIII, z. 3 i 4, s. CCCCLXII.

wydaną po francusku w 1916 roku w Szwajcarii³¹, po raz drugi, już po śmierci autora, w 1922 roku opublikowaną po polsku nakładem Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w trzecim numerze Biblioteki „Orlego Lotu”³².

Koniec pierwszej dekady XX wieku przyniósł także pierwszą poświęconą krzyżom litewskim publikację typu albumowego. Jej autorem był młody warszawski architekt Franciszek Krzywda Polkowski, który na zlecenie żywo interesującego się zabytkami przeszłości i sztuką ludową hr. Jana Przeździeckiego z Rakiszek, w 1908 roku rysunkowo i fotograficznie zadokumentował „znikające z roku na rok krzyże sędziwe” z terenu około stu wsi i miasteczek ziemi kowieńskiej. W sumie Polkowski wykonał około 100 rysunków, z których 26, w tym niektóre w kolorze, wraz z jego odautorskim komentarzem opublikowało w osobnym zeszycie „Materiałów” w roku 1909 krakowskie Towarzystwo „Polska Sztuka Stosowana”³³. O zainteresowaniu z jakim spotkało się to wydawnictwo, między innymi wśród architektów, świadczy fakt przedrukowania w 1910 roku dużych jego fragmentów na łamach krakowskiego miesięcznika „Architekt”³⁴, a wcześniej wystawienie trzech studiów rysunkowych krzyży litewskich Polkowskiego na zorganizowanej w 1909 roku w Częstochowie Wystawie Przemysłowo-Rolniczej³⁵.

Problematyką tzw. ludowej sztuki sakralnej i jej dokumentowaniem od około 1900 roku aktywniej zajęli się także związani z Litewskim Towarzystwem Sztuk Pięknych artyści i badacze litewscy. Ich też staraniem w 1912 roku ukazało się drukiem po litewsku i francusku, opatrzone przedmową Jonasa Basanavičiusa, wydawnictwo albumowe pt. *Lietuvių kryžiai. Croix Lithuaniennes*³⁶, w którym Antanas Jaroševičius zaprezentował, gromadzoną przez siebie od 1904 roku, dokumentację rysunkową krzyży i kapliczek z różnych regionów etnograficznych Litwy³⁷. Około 1905 roku fotograficznym ich dokumentowaniem, a także kolekcjonowaniem żelaznych krzyży, głównie z terenu Żmudzi i Aukštoty, zajął się też Adomas Varnas (1879–1979), litewski artysta malarz i fotograf, zaprzyjaźniony z Bronisławem Piłsudskim propagator rodzimej sztuki ludowej. Zgromadzona przez niego kolekcja około 400 fotografii kapliczek i krzyży oraz przykładów krzyży żelaznych, po przedstawieniu z dużym sukcesem jej części na wileńskiej wystawie Sztuki i Rzemiosł (1924) i Drugiej Międzynarodowej Wystawie Sztuki Użytkowej w Monza pod Mediolanem (1925), w roku 1926 została zaprezentowana na wystawie zorganizowanej w Kownie przez galerię sztuki im. M.K. Čiurlonisa (dziś Narodowe Muzeum Sztuki im. M.K. Čiurlonisa) i w wydanym przez artystę własnym sumptem w stu numerowanych egzemplarzach

³¹ B. Piłsudski, *Le croix lithuaniennes*, „Archives Suisses de Traditions Populaires”, t. XX, 1916.

³² B. Piłsudski, *Krzyże Litewskie*, Biblioteka „Orlego Lotu”, nr 3, Kraków 1922.

³³ F. Krzywda Polkowski, *Krzyże na Litwie*, „Materiały” wyd. Towarzystwa „Polska Sztuka Stosowana”, Kraków 1909, z. 12.

³⁴ F. Krzywda Polkowski, *Krzyże na Litwie*, „Architekt”, 1910, z. 2, s. 31–32.

³⁵ Por. *Dom Sztuki 1909*, Katalog Domu Sztuki na wystawie Przemysłowo-Rolniczej w Częstochowie, Dodatek do „Przeglądu Technicznego”, sierpień–wrzesień 1909.

³⁶ A. Jaroševičius, *Lietuvių kryžiai. Croix Lithuaniennes*, Vilnius 1912.

³⁷ Por. A. Szczerski, *Cztery Nowoczesności*, Kraków 2015, s. 28.

dwutomowym albumie fotograficznym pt. *Lietuvos kryžiai*, uznanym wówczas na Litwie za jedno z najważniejszych wydarzeń artystycznych — *nie tylko 1926 roku, lecz także całej historii kraju*³⁸.

W TROSCE O ZACHOWANIE TRADYCJI I PIĘKNA RODZIMEGO KRAJOBRAZU

Od około 1900 roku w wielu regionach dawnej Rzeczypospolitej z rosnącym niepokojem zaczęto obserwować narastanie zjawiska zastępowania tradycyjnych przydrożnych krzyży i „figur świętych” nowymi, maszynowo wykonanymi podług ujednostajnionych szablonów. Świadomość negatywnego wpływu tego zjawiska na wiejski krajobraz skłoniła Ludwika Stasiaka — zafascynowanego kulturą wsi malarza, rysownika, pisarza i publicystę, do ogłoszenia w 1913 roku na łamach czasopisma „Ziemia” głęboko emocjonalnej „odezwy do naszego duchowieństwa”, by poparło zorganizowanie ogólnokrajowej akcji gromadzenia archiwalnej ikonografii i terenowej dokumentacji zachowanych jeszcze w różnych regionach kraju krzyży i kapliczek przydrożnych celem opracowania na tej podstawie, a potem wydania i rozesłania do wszystkich urzędów parafialnych i zarządów szkolnych albumu zawierającego ich zalecane do realizacji wzory³⁹. Do udziału w akcji, która uzyskała aprobatę i poparcie arcybiskupa Aleksandra Kakowskiego, już w lutym 1914 roku przystąpiły trzy warszawskie towarzystwa: Polskie Towarzystwo Krajoznawcze, Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości i Towarzystwo Artystyczne, a wydelegowani przez nie specjaliści utworzyli Komitet⁴⁰, który miał się zająć opracowaniem i wydaniem albumu *krzyżów, figur i kapliczek przydrożnych, który nie tylko uplastyczni nasze w tym kierunku bogactwo, ale przypomni i spopularyzuje piękny, swojski typ polskiej kapliczki, roznieci do niej miłość, na jaką zasługuje, usunie wzory i naleciałości obce*⁴¹.

Wyrugowanie z polskiej wsi szablonowych „wyrobów przemysłu religijnego” i „miejskiej tandety” miała też na celu podjęta w 1914 roku przez członków Związku Kapłanów „Unitas” w Poznaniu inicjatywa zorganizowania za pośrednictwem Koła Architektów w Krakowie konkursu „dla polskich artystów” na swojskie typy krzyży, słupów tzw. Bożej Męki i kapliczek przydrożnych dostosowanych „do potrzeb i pojęć ludu”, a przy tym możliwych do wykonania „miejscowemi wiejskimi siłami”. Konkurs się udał, nadesłano 40 projektów krzyży i kapliczek, do których ich autorzy, artyści plastycy i architekci, niestroniąc od interpretacji znanych sobie ich ludowych wzorów, w tym żmudzkich i litewskich, zdołali też wprowadzić szereg własnych, oryginalnych pomysłów. Pierwszą nagrodę w konkursie

³⁸ <http://www.pk.org.pl/arttykul.php?id=116>; A. Varnas, *Krzyże litewskie*, pod red. J. Ostaszewskiej-Nowickiej, Drukarnia i Księgarnia Świętego Wojciecha, Poznań 2005.

³⁹ L. Stasiak, *Przydrożne Męki Pańskie*, „Ziemia”, 1913, nr 52, s. 850–851.

⁴⁰ PTK był w komitecie reprezentowany przez Kazimierza Kulwiecia, Franciszka Liszewskiego, Stanisława Thugutta i Mikołaja Wisznickiego, TOnZP przez Jarosława Wojciechowskiego, Franciszka Krzywdę Polkowskiego i Zdzisława Mączeńskiego, a TA przez Karola Biske, Kazimierza Lasockiego i Tadeusza Cieślowskiego. Do komitetu wszedł też ks. Marcin Szkopowski. Por. *Z Pol. Tow. Krajoznawczego*, „Ziemia”, 1914, nr 8, s. 125.

⁴¹ *Odezwa w sprawie kapliczek przydrożnych*, „Ziemia”, 1914, nr 12, s. 191–192.

uzyskał projekt Wojciecha Jastrzębowskiego, drugą Jana Gumowskiego i Stefana Wąsa, a prace architektów: Brunona Zborowskiego oraz Romualda Gutta i Rudolfa Świerczyńskiego, zostały zakupione⁴².

Z MYŚLĄ O PRZYSZŁEJ ODBUDOWIE KRAJU

Zainteresowanie etnografów i artystów, a w szczególności architektów, samorodną wiejską sztuką oraz małomiasteczkowym i wiejskim budownictwem swoje apogeum osiągnęło jednak dopiero w latach pierwszej wojny światowej. Już w 1914 roku warszawskie Koło Architektów wobec „bezprzykładnego zniszczenia i zrujnowania miast i wsi polskich” wystosowało apel o zachowanie podczas odbudowy odmienności cech krajowej myśli budowlanej i artystycznej, które naród chcący ocalić własną tożsamość „musi snuć dalej”⁴³. Aby osiągnąć wyznaczony cel, zarówno w Królestwie, jak i w Galicji zaczęto prowadzić szeroko zakrojoną działalność informacyjną, wydawniczą, wystawienniczą, szkoleniową i projektową. Z myślą o odbudowie kraju już w 1915 roku Obywatelski Komitet Odbudowy Wsi i Miast w Krakowie oraz Centralny Komitet Obywatelski w Warszawie rozpoczęły akcję gromadzenia i opracowywania materiałów projektowych⁴⁴. Przykładowo w Warszawie obok najbardziej dziś znanego konkursu CKO na projekty chat i zagród włościańskich (1915), staraniem Towarzystwa dla Popierania Przemysłu Ludowego, zaniepokojonego nasilaniem się w warunkach wojennych zjawiska zastępowania zniszczonych wiejskich krzyży i kapliczek nowymi, nieodpowiadającymi „zgoła charakterowi naszego kraju i tradycjom”, w 1917 roku został zorganizowany konkurs na „Krzyże pamiątkowe o charakterze swojskim”. Przyniósł on nadspodziewanie obfity plon, bo aż 263 prace 36 autorów, spośród których decyzją jury konkursowego osiemnaście, m.in. autorstwa Romualda Gutta, Franciszka Polkowskiego i Edwarda Trojanowskiego, zdecydowano się zakupić. Warto przy tym wspomnieć, że prezentacji prac konkursowych, którą w marcu 1917 roku zorganizowano w siedzibie Towarzystwa przy ul. Tamka w Warszawie, towarzyszyła wystawa pochodzących z różnych zbiorów reprodukcji i rysunków zabytkowych krzyży polskich, białoruskich i litewskich⁴⁵. Wystawa znacząca, choć z pewnością nie tak znamienita i inspirująca jak wystawa „Wieś i miasteczko” urządzona w roku 1915 przez warszawskie Koło Architektów i Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości⁴⁶, wszelako również zwieńczona publikacją — albumem *Krzyże polskie* z 23 tablicami ilustrującymi tę dziedzinę tzw. ludowej twórczości artystycznej, wydany w 1917 roku

⁴² J.W., *Z powodu konkursu na projekty krzyżów i nagrobków wiejskich*, „Architekt”, 1914, z. 5, s. 77–82.

⁴³ Por. m.in. *Odezwa architektów Polaków do Narodu*, [w:] *Odezwa i Komunikaty w sprawie odbudowy wsi polskiej*, Warszawa 1914–1915, s. 3–5.

⁴⁴ Por. M. Rozbicka, *Małe mieszkanie z ogrodem w tle w teorii i praktyce popularnego budownictwa mieszkaniowego w międzywojennej Polsce*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2007, s. 59–64.

⁴⁵ Por. *Krzyże Pamiątkowe*, „Tygodnik Ilustrowany”, 1917, nr 6, s. 83; *Krzyże Pamiątkowe*, „Tygodnik Ilustrowany”, 1917, nr 13, s. 159; *Z wystawy „Krzyżów Polskich”*, „Tygodnik Ilustrowany”, 1917, nr 18, s. 221.

⁴⁶ *Materiały do architektury polskiej*, t. I. *Wieś i miasteczko*, Warszawa 1916.

nakładem Towarzystwa, a dziś zaliczanym do najpiękniejszych druków jakie kiedykolwiek wyszły spod pras warszawskiej Tłoczni Łazarskiego⁴⁷.

Niejako na marginesie naszych rozważań na temat krzyży i kapliczek stawianych na kresach dawnej Rzeczypospolitej przy drogach oraz na cmentarzach, czyli na tzw. mogiłkach trzeba też wspomnieć, że wraz z wojną przed artystami i architektami czującymi odpowiedzialność za zachowanie tradycji i piękna rodzimego krajobrazu pojawił się też problem jak „żołnierzy poległych na naszej ziemi uczcić własnymi siłami i własną sztuką”. W związku z tym *chcąc zapobiec stawianiu wojennych pomników/nagrobków „kształtem i duchem obcych” i zapoczątkować wspólną pracę polskich artystów i rzemieślników*, Towarzystwo „Polska Sztuka Stosowana” w Krakowie, przy wsparciu tamtejszego Muzeum Techniczno-Przemysłowego i działającego w Galicji Związku Towarzystw Ochrony Piękności Kraju, w 1916 roku ogłosiło konkurs na osadzone w tradycji rodzimej sztuki sepulkralnej projekty nagrobka dla pojedynczego żołnierza, wspólnej mogiły żołnierskiej i cmentarza wojennego, który zakończył się przyznaniem nagród, w pierwszej kategorii pracy Karola Stryjeńskiego, w drugiej Bogdana Tretera, a w trzeciej Romualda Gutta⁴⁸.

W latach wojny wśród architektów coraz silniejsze stawało się też przekonanie, że nowoczesną, ale własną tożsamość kulturową można wypracować jedynie w oparciu o wątki i doświadczenia zaczerpnięte z osadzonej w określonym środowisku geograficznym spuścizny architektonicznej, zarówno tej „stylowej” murowanej, jak i tej drewnianej — wiejskiej i małomiasteczkowej. Przy czym nie chodziło o *banalne małpowanie form istniejących [...] na ziemi polskiej [...] tylko zupełne przetopienie w swej wyobraźni i wysnucie z nich syntezy*⁴⁹. Aby jednak „wysnuć” tę syntezę i przy tym nie popełnić błędu stosowania w poszczególnych dzielnicach Polski typów budownictwa, wprawdzie też naszego, które jednak powstały w innych okolicach i rozwinęły się w odmiennych warunkach bytu różnych szczepów narodu polskiego⁵⁰, potrzebna była konkretna wiedza, którą niejednokrotnie trzeba było dopiero pozyskać, a co najmniej znacząco poszerzyć.

NADRABIANIE BADAWCZYCH ZALEGŁOŚCI I TWORZENIE PODSTAW OCHRONY KONSERWATORSKIEJ

U początków niepodległej Rzeczypospolitej, po okresie ponadstuletniej niewoli, wobec braku kompletnej i należytej opracowanej dokumentacji, a także syntetycznych opracowań z zakresu historii budownictwa i architektury na ziemiach Polski, zapoczątkowanie jakichkolwiek szerszych prac badawczych na ten temat wymagało podjęcia niemal od podstaw ogromnego trudu zebrania materiałów pomiarowych i archiwalnych. Innymi słowy, zgromadzenia danych, które mogłyby stać się punktem wyjścia i podstawą do

⁴⁷ Por. A. Skrzypczak, *Książka piękna w dorobku drukarni warszawskich*, „Acta Poligraphica”, 2013, z. 2, s. 126.

⁴⁸ *Nagrobki*, Wydawnictwo Muzeum Techniczno-Przemysłowego w Krakowie, Kraków 1916.

⁴⁹ J.A. Mrozek, *Tradycja i awangarda w twórczości Adolfa Szyszko-Bohusza (na przykładzie wybranej grupy obiektów)*, [w:] *Tradycja i innowacja*, Warszawa 1981, s. 278.

⁵⁰ S. Szyller, *Polskę tylko w duchu polskim odbudować chcemy i odbudujemy!*, „Odbudowa Kraju”, 1917, nr 5, s. 421.

kreowania nowej architektury w oparciu o *zachowane bądź odtworzone z archiwalnych materiałów dzieła architektury ludowej i historycznej*⁵¹.

Już przed pierwszą wojną światową, a w szczególności w jej trakcie i bezpośrednio po jej zakończeniu, taką potrzebę jako pilną postrzegało wiele środowisk zawodowo, bądź z zamiłowania zajmujących się ochroną zabytków szeroko pojętej kultury materialnej ziem dawnej Rzeczypospolitej. Jak najszybsze rozpoczęcie akcji inwentaryzacyjnej już w 1911 roku postulowali między innymi uczestnicy krakowskiego Zjazdu Miłośników Zabytków Ojczystych. Na Nadzwyczajnym Zjeździe Techników Polskich w 1917 roku w Warszawie potrzebę dokumentowania zabytków sztuki sygnalizował warszawski architekt i konserwator zabytków Jarosław Wojciechowski. Z kolei w lutym 1918 roku kwestię inwentaryzacji zabytków przeszłości uczestnikom spotkania organizacji społecznych działających na rzecz odbudowy kraju przedstawił doświadczony krakowski konserwator zabytków sztuki, autor kompleksowego planu ich inwentaryzacji — Stanisław Tomkowicz. Problematyką dokumentowania zabytków przeszłości zajęli się też uczestnicy Pierwszego Zjazdu Plastyków Polskich, który w marcu 1919 roku odbył się w Warszawie⁵². W swoich działaniach inwentaryzacyjnych nie ustawało też prężnie działające od 1906 roku warszawskie Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości.

W Polsce niepodległej opiekę prawną wszelkim, liczącym nie mniej niż 50 lat, nieruchomym i ruchomym dziełom świadczącym o sztuce i kulturze epok ubiegłych, a wśród nich również luźno stojącym pomnikom, nagrobkom, kapliczkom, figurom, krzyżom itp. (nawet jeśli nie były one jeszcze wpisane do urzędowego inwentarza) miał zapewnić ogłoszony 31 października 1918 roku *Dekret Rady Regencyjnej o opiece nad zabytkami sztuki i kultury*. On też wprowadził obowiązek prowadzenia inwentarza zabytków znajdujących się w granicach niepodległego Państwa Polskiego, a wykonywanie czynności z tym związanych powierzył mianowanym przez Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego konserwatorom zabytków sztuki i kultury⁵³.

W pierwszych latach niepodległości terenowe prace inwentaryzacyjne, z mniejszym lub większym wsparciem finansowym państwa, na szerszą skalę prowadziła zasadniczo tylko Polska Akademia Umiejętności, w swoich działaniach skupiając się jednak przede wszystkim na zabytkach architektury monumentalnej, głównie z terenu Małopolski Zachodniej i Krakowa⁵⁴. Natomiast Ministerstwo Sztuki i Kultury, w którym już w 1919 roku zostało utworzone stanowisko specjalnego referenta ds. inwentaryzacji, w tym okresie koncentrowało się przede wszystkim na kwestiach systemowych, organizacyjnych i programowych. Owocem jego pracy była między innymi wydana w 1919 roku *Instrukcja szczegółowa dla inwentaryzatorów* oraz publikacja pt. *Opieka nad zabytkami i ich*

⁵¹ M. Walicki, *Wspomnienie o Oskarze Sosnowskim*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1946, z. 1/2, s. 14.

⁵² Por. J. Lewicki, *Inwentaryzacja zabytków w okresie dwudziestolecia międzywojennego*, „Ochrona Zabytków”, 1999, nr 4, s. 375–376.

⁵³ Dz. U. 1918 nr 16, poz. 36, art. 3, 11 i 12.

⁵⁴ Por. m.in. L. Lepsi, *Inwentaryzacja zabytków sztuki na ziemiach Polski*, „Rocznik Ilustrowany Towarzystwa Sztuk Pięknych w Krakowie”, 1923, s. 17–18; J. Szablowski, *Dzieje inwentaryzacji zabytków sztuki w Polsce. W dwudziestą rocznicę Centralnego Biura Inwentaryzacji Zabytków Sztuki*, „Ochrona Zabytków”, 1949, nr 6, s. 78–79.

konserwacja, stanowiąca swoisty „katechizm” rekomendowanych zasad działania konserwatorskiego⁵⁵. I choć w tym niezwykle cennym programowym wydawnictwie nie poświęcono szczególnej uwagi dziedzictwu kulturowemu wsi, zauważono jednak, że zabytki budownictwa drewnianego *winny być otoczone jeszcze większą czcią i opieką, aniżeli kamienne i ceglane, albowiem tylko w nich duch sztuki narodowej całkowicie się wypowiedział*⁵⁶.

O tym, że władze widziały konieczność niezwłocznego podjęcia konkretnych działań inwentaryzacyjnych i badawczych również w obszarze budownictwa i tzw. sztuki ludowej, w których, jak pisano, *wieki i pokolenia utrwały cechy typowe, istotne, tworzące w połączeniu wzajemnym wyraz plastyczny życia polskiego*⁵⁷, świadczy przygotowanie już w 1918 roku przez kierowaną przez Jana Heuricha syna Sekcję Sztuk Plastycznych Ministerstwa Sztuki i Kultury *Kwestionariusza w Sprawie Budownictwa Wiejskiego*. Inymi słowy, rodzaju ankiety zawierającej w sumie 120 pytań dotyczących w szczególności wsi jako całości, typowej zagrody wiejskiej, chałup — najstarszej, najczęściej występującej i najnowszej we wsi — oraz budynków gospodarczych w typowej zagrodzie, a także podstawowych danych na temat między innymi miejscowego dworu i kościoła oraz... najbardziej interesujących nas w tym opracowaniu — cmentarza oraz kapliczek i krzyży przydrożnych.

Kwestionariusz wydrukowany w liczbie około 8500 egzemplarzy wraz ze specjalnym blankietem na odpowiedzi już w 1919 roku został rozesłany, przeważnie do wiejskich nauczycieli i księży, od których oczekiwano zwięzłych odpowiedzi zilustrowanych w miarę możliwości szkicowymi rysunkami i fotografiami⁵⁸.

To, iż w tych trudnych czasach organizowania od podstaw państwowych służb konserwatorskich i braku środków na ich działalność w zakresie inwentaryzacji wiejskiego budownictwa i sztuki, państwo w praktyce mogło liczyć głównie na pomoc ze strony społeczeństwa, potwierdza też fakt, iż obowiązek dokumentowania zabytków, w szczególności tzw. sztuki ludowej, w tym między innymi kapliczek i krzyży przydrożnych, w miarę swoich możliwości starały się wypełniać niektóre organizacje społeczne. Inwentaryzacją zabytków tzw. małej architektury sakralnej, przy wsparciu miesięcznika „Orli Lot”⁵⁹, w szczególności zajęli się członkowie działających na terenie całego kraju Młodzieżowych Kół Krajoznawczych Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Początkowo największą aktywnością wykazała się młodzież z Koła Krajoznawczego im. Bronisława Piłsudskiego w Krakowie, która do działania przystąpiła już w 1923 roku w oparciu o opublikowany na łamach „Orlego Lotu” kwestionariusz ankietowy i wskazówki metodologiczne specjalnie na potrzeby akcji inwentaryzacyjnej opracowane przez zasłużonego kustosa krakow-

⁵⁵ Por. J. Remer, *Drogi rozwoju konserwatorstwa polskiego*, „Ochrona Zabytków”, 1966, nr 2, s. 10.

⁵⁶ *Opieka nad zabytkami i ich konserwacja*, Ministerstwo Sztuki i Kultury, Warszawa 1920, s. 48.

⁵⁷ *Kwestionariusz w sprawie budownictwa wiejskiego*, Ministerstwo Sztuki i Kultury, Warszawa 1918, s. 1.

⁵⁸ Tamże.

⁵⁹ Por. m.in. W. Jan, *Kapliczki i krzyże przydrożne*, „Orli Lot”, 1922, nr 4, s. 50–52 i tegoż autora *Kapliczki i krzyże przydrożne jako dzieła sztuki ludowej i potrzeba ich ochrony*, Biblioteka „Orlego Lotu” nr 3, Kraków 1922, s. 12–151.

skiego Muzeum Etnograficznego Seweryna Udziela⁶⁰. Materiały dotyczące kapliczek i krzyży opublikowane w miesięczniku „Orli Lot” w latach 1923–1932 świadczą wszelako, że aktywny udział w tej akcji wzięły też inne krakowskie Koła Krajoznawcze⁶¹, a także członkowie Kół działających m.in. na terenie województw: łódzkiego⁶², warszawskiego⁶³ i pomorskiego⁶⁴, którzy zgodnie z wolą jej organizatorów wiele z opracowanych przez siebie dokumentacji kapliczek i krzyży przydrożnych przekazali do zbiorów Muzeum Etnograficznego w Krakowie, gdzie do dziś się znajdują⁶⁵.

Władze odradzającej się Polski potrzebę dokumentowania historycznej spuścizny, zarówno „stylowej”, jak i wiejskiej kultury budowlanej i artystycznej, postrzegały wszelako nie tylko w aspekcie dokumentowania, tworzenia inwentarza oraz realizacji praktycznych zadań ochrony i konserwacji zabytków, ale także potrzeby rozwoju badań naukowych z zakresu historii architektury i sztuki oraz odbudowy kraju „w duchu polskim”, której właściwa realizacja wymagała od projektantów znajomości cech budownictwa i architektury poszczególnych regionów dawnej Rzeczypospolitej rozwiniętych *w odmiennych warunkach bytu różnych szczepów narodu polskiego*⁶⁶.

Stąd też zapewne, po przerwie spowodowanej wojną z Rosją Sowiecką i przekształceniu w lutym 1922 roku Ministerstwa Sztuki i Kultury w podsekretariat stanu, a następnie w Departament Sztuki Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, zadania inwentaryzacji wsi ujęte w ministerialnym *Kwestionariuszu w Sprawie Budownictwa Wiejskiego* z 1919 roku, wraz z już pozyskanymi ankietami, władze rządowe przekazały do kierowanego przez profesora Oskara Sosnowskiego, nowo powstałego na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej Zakładu Architektury Polskiej⁶⁷. Jednostki naukowo-dydaktycznej, która zwłaszcza w początkowym okresie swej działalności, wobec luk i niedostatków ówczesnego stanu badań w zakresie szeroko pojętej problematyki budowy miast i osiedli, architektury i budownictwa oraz sztuki i budowlanego rzemiosła, jako priorytetowe zadanie wyznaczyła sobie gromadzenie materiałów archiwalnych, ikonograficznych oraz rysunków pomiarowych, ze szczególnym uwzględnieniem zabytków archi-

⁶⁰ S. Udziela, *Opis kapliczek*, „Orli Lot”, 1923, nr 10, s. 148–149 i J. Dobrzycki, *Seweryn Udziela a „Orli Lot”*, „Orli Lot”, 1925, nr 2, s. 22–23. W roku 1931 w nr 10 miesięcznika „Orli Lot” został też opublikowany *Kwestionariusz inwentaryzacji wsi Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej*.

⁶¹ Por. A. Kutrzebianka, *Kapliczki, krzyże i figury przydrożne w Zawoi*, „Orli Lot”, 1929, nr 4, s. 62–66 i M. Łańcucka, *Kapliczki przydrożne w Izdebniku*, „Orli Lot”, 1929, nr 4, s. 66–69.

⁶² S. Lach, *Przydrożne kapliczki*, „Orli Lot”, 1926, nr 7, s. 104–105.

⁶³ B. Brauła, *Kapliczki w okolicy Siennicy*, „Orli Lot”, 1927, nr 10, s. 190.

⁶⁴ Por. rysunki krzyży Stanisława Bykowskiego z Koła Krajoznawczego im. A. Janowskiego przy gimnazjum M. Kopernika w Bydgoszczy, „Orli Lot”, 1932, nr 2, s. 21.

⁶⁵ Por. U. Janicka-Krzywda, *Fundacje Kapliczek i krzyży przydrożnych na polskim Podkarpaciu. Geneza i typologia*, [w:] „Nasza Przeszłość”, red. St. Rospond, 1998, s. 403.

⁶⁶ S. Szyller, *Polskę tylko...*, op. cit., s. 421.

⁶⁷ Por. R. Kunkel, *Albumy Inwentaryzacji Wsi Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej. Dzieje i zawartość zbioru*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1981, z. 3–4, s. 285–292.

tektury i urbanistyki najsłabiej przebadanych epok i regionów oraz obiektów najbardziej, jak np. budownictwo drewniane, zagrożonych zniszczeniem⁶⁸.

PROGRAM INWENTARYZACJI WSI ZAKŁADU ARCHITEKTURY POLSKIEJ PW

W Zakładzie Architektury Polskiej realizacją Programu Inwentaryzacji Wsi zajęła się jedna z trzech najdłużej działających w nim sekcji — Sekcja Budownictwa Ludowego kierowana przez Franciszka Piaścika, późniejszego profesora, a uczestniczyli w nim, działając pojedynczo lub w 2-, 3-osobowych zespołach, w zasadzie wszyscy studenci Wydziału.

Przez cały, prawie osiemnastoletni okres realizacji programu, merytoryczną bazę studenckich prac stanowił wspomniany ministerialny kwestionariusz ankietowy, dla potrzeb studenckiej inwentaryzacji wiejskiego budownictwa, odpowiednio w Zakładzie zmodyfikowany. Skrócony do 40 pytań, jednocześnie jednak poszerzony o obszerną część graficzną, złożoną ze sporządzonych w odpowiedniej skali rysunków inwentaryzacyjno-pomiarowych⁶⁹.

Cykl prac inwentaryzacyjnych każdorazowo rozpoczynała seria instruktażowych wykładów. Dopiero po jej wysłuchaniu studenci podejmowali pracę w terenie, którą prowadzili samodzielnie według wspomnianego, jednakowego dla wszystkich, kwestionariusza. Końcowa faza opracowywania zgromadzonych w terenie informacji, notatek pomiarowych, rysunków i fotografii, odbywała się już na uczelni, gdzie pod opieką zakładowych asystentów przybierała wreszcie swój finalny kształt, to jest formę oprawnego albumu o znormalizowanym formacie 34 × 47 cm, obejmującego tekstowe odpowiedzi na pytania kwestionariusza, zebrany materiał kartograficzny, a nade wszystko ilustrujące badane zagadnienia materiały inwentaryzacyjno-pomiarowe. Obligatoryjnie, te obowiązkowo wymagane, jak plan wsi, plany sytuacyjne przynajmniej dwóch zagród, pomiary dwóch chałup (typowych), najnowszej i najstarszej, oraz dwóch budynków gospodarczych wraz z detalami ich konstrukcji, dekoracji, urządzeń ogniowych itp., ale bardzo często również niejako nadobowiązkową dokumentację innych wiejskich obiektów budowlanych, jak dwory, zajazdy, plebanie, szkoły, kościoły i cerkwie, czy też interesujące nas tu w szczególności cmentarne i przydrożne kapliczki i krzyże⁷⁰.

W pierwszych latach realizacji programu dano studentom pełną swobodę wyboru inwentaryzowanej miejscowości. Kiedy jednak skonstatowano, iż zgromadzony przez trzynastcie lat w Zakładzie zbiór 502 albumów obejmuje wsie i osady w przytłaczającej większości położone w województwach centralnej Polski, ewentualnie w górskich lub

⁶⁸ Por. M. Rozbicka, *Oskar Sosnowski — naukowiec architekt*, [w:] *Oskara Sosnowskiego świat architektury*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2004, s. 65–66.

⁶⁹ Por. *Program Inwentaryzacji Wsi, Zakład Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej* [ok. 1922], Zbiory Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej (dalej Zb. ZAP WAPW), a także Program Inwentaryzacji Wsi: F. Piaścik, *Zbiory Sekcji Budownictwa Ludowego Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki*, „Biuletyn Naukowy ZAP i HS PW”, 1932, nr 1, s. 3–7.

⁷⁰ Więcej na ten temat dziejów i zawartości zbioru Albumów Inwentaryzacji Wsi ZAP WAPW, R. Kunkel, *Albumy Inwentaryzacji Wsi...*, op. cit.

nadmorskich okolicach uzdrowiskowo-wakacyjnych, od 1935 roku Zakład zaczął już studentom wskazywać konkretne rejony kraju, w których akcja inwentaryzacyjna wymagała szczególnej intensyfikacji. W tym przede wszystkim województwa kresowe, ze szczególnym uwzględnieniem województwa stanisławowskiego, z jego fascynującym swoją oryginalnością budownictwem huculskim⁷¹.

Spośród 571 albumów do dziś zachowanych w zbiorach Zakładu Architektury Polskiej około 125 dotyczy miejscowości z terenu wschodnich województw II Rzeczypospolitej, czyli województwa wileńskiego (21), nowogródzkiego (14), poleskiego (17), wołyńskiego (19), tarnopolskiego (4), lwowskiego (2) i stanisławowskiego (40), a także zabużańskiej części dawnego województwa białostockiego (8). Informacje tekstowe oraz dokumentacja rysunkowa różnego typu, drewnianych i murowanych, przydrożnych i cmentarnych krzyży i kapliczek znajduje się w 46 albumach, które w sumie zawierają około 135 rysunków dotyczących 90 różnych obiektów oraz około 29 amatorskich fotografii. Najwięcej spośród nich dotyczy miejscowości z terenu przedwojennego województwa stanisławowskiego (15)⁷², nowogródzkiego (10)⁷³ i wołyńskiego (9)⁷⁴, mniej dokumentuje obiekty z terenów województw: wileńskiego (6)⁷⁵ i poleskiego (5)⁷⁶ oraz lwowskiego (1)⁷⁷ i białostockiego (1)⁷⁸.

Zawarte w Albumach Inwentaryzacji Wsi materiały dokumentacyjne dotyczące obiektów małej architektury sakralnej są bardzo zróżnicowane, zarówno pod względem swego zakresu merytorycznego, jak i formy. Dominują wśród nich wykonane tuszem lub ołówkiem, czasem akwarelą, rysunki/widoki perspektywiczne, zdarzają się też wykonane w skali rysunki pomiarowe i fotografie.

Ujęte w Albumach materiały pomiarowe i ikonograficzne, dotyczące drobnych obiektów architektury sakralnej dawnych tzw. kresów wschodnich, dodatkowo dopełnia studencka dokumentacja rysunkowa i fotograficzna, która dziś jest przechowywana w innych zespołach archiwalnych Zbiorów Naukowych Zakładu Architektury Polskiej. Obejmuje ona między innymi około 15 rysunków krzyży, w większości nagrobnych, zinwentaryzowanych w 1927 roku we wsi Pryłuki koło Brześcia n/Bugiem (d. woj. poleskie) oraz około 8 fotografii wykonanych na Huculszczyźnie, między innymi przez członków działającego przy ZAP Akademickiego Koła Krajoznawczego.

Jak wynika z powyższego, przechowywana w Zakładzie Architektury Polskiej studencka dokumentacja rysunkowa i fotograficzna z lat 1921–1939 drewnianych przydrożnych krzyży i kapliczek, krzyży żelaznych oraz cmentarnych krzyży, kapliczek i kaplic jest na tyle obszerna, by móc już stanowić podstawę pewnych ogólnych spostrzeżeń i obserwacji.

⁷¹ F. Piaścik, *Zbiory Sekcji Budownictwa Ludowego Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki P.W.*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1935, nr 1, s. 2.

⁷² Albumy nr: 229, 304, 323, 365, 437, 443, 492, 497, 500, 532, 541, 566, 571, 612, 618, Zb. ZAP WAPW.

⁷³ Albumy nr: 1, 16, 19, 26, 77, 136, 264, 433, 543, 575. Zb. ZAP WAPW.

⁷⁴ Albumy nr: 86, 130, 320, 333, 338, 349, 350, 425, 56. Zb. ZAP WAPW.

⁷⁵ Albumy nr: 125, 207, 230, 254, 261, 321. Zb. ZAP WAPW.

⁷⁶ Albumy nr: 99a, 189, 190, 222, 497. Zb. ZAP WAPW.

⁷⁷ Album nr 193. Zb. ZAP WAPW.

⁷⁸ Album nr 521. Zb. ZAP WAPW.

A

B

C

Ilustracja 1-2. Przydrożne kapliczki tzw. daszkowe: **A** — Giruciszki (d. pow. Lida, woj. nowogródzkie). Stan ok. 1921 roku; **B** — Pakusza (d. pow. Święciany, woj. wileńskie). Stan ok. 1931 roku; **C** — Żyrmuny (d. pow. Lida, woj. nowogródzkie). Stan w 1937 roku. Zb. ZAP WAPW: A — t. 16; B — t. 321; C — t. 543

A

C

B

Ilustracja 1-3. Przydrożne krzyże tzw. daszkowe: **A** — Cejkin (d. pow. Świecany, woj. wileńskie). Stan ok. 1921 roku; **B** — Rymszany (d. pow. Lida, woj. nowogródzkie). Stan ok. 1921 roku; **C** — Zimodry (d. pow. Wilejka, woj. wileńskie). Stan ok. 1929 roku. Zb. ZAP WAPW: A, B — t. 16; C — t. 261

I tak, z materiałów zebranych i opracowanych przez warszawskich studentów wynika, że w okresie międzywojennym na terenie województw wileńskiego i północnej części nowogródzkiego (np. pow. Lida), zarówno przy drogach, jak i na cmentarzach, nadal można było spotkać bodaj najbardziej dla Litwy charakterystyczne, już od XIX wieku budzące największe zainteresowanie polskich i litewskich artystów i badaczy, a wśród nich m.in. M. Bersztejna i F. Polkowskiego oraz A. Jaroševičiusa i A. Varnasa, nazwane przez nich daszkowymi, drewniane kapliczki słupowe nakryte stożkowym daszkiem z ozdobnym krzyżem żelaznym na szczycie⁷⁹ (il. 1-2) oraz wyglądem zbliżone do nich krzyże o krótkich ramionach i opartym na nich, zwieńczonym pazdurem lub krzyżem, czterospadowym daszku⁸⁰, w tym również ich ozdobniejszą odmianę z daszkiem podpartym w narożach skośnie biegnącymi wspornikami w kształcie dekoracyjnych esownic⁸¹ (il. 1-3, 1-4). Jednak sądząc po wielości zadokumentowanych przykładów, najczęściej na wspomnianych terenach spotykanym w latach 20. i 30. XX wieku typem drewnianego krzyża przydrożnego i cmentarnego był krzyż tzw. ramienny o ozdobnie opracowanych końcach ramion, z centralnie umieszczoną figurką Chrystusa Ukrzyżowanego, często osłoniętą łukowym blaszanym daszkiem, rzadziej z szafkową kapliczką kryjącą figurkę Chrystusa w otoczeniu świątków⁸² (il. 1-1, 1-5, 1-6). Z kolei w nowogródzkim krzyże stawiane na cmentarzach, czyli na tzw. mogiłkach, bywały niekiedy ozdabiane otaczającą figurę ukrzyżowanego Chrystusa ażurową aureolą z drewnianych promieni, a także narzędziami męki Jezusa, czyli gąbką, włócznią, obcęgi, młotkiem i drabiną⁸³ (il. 1-6). Materiały studenckie zdają się jednak wskazywać, że w okresie międzywojennym krzyże dekorowane narzędziami męki, zwłaszcza prawosławne, najczęściej można było napotkać przy drogach na Wołyniu⁸⁴ (il. 1-7). Warto też nadmienić, że studenckie rysunki i zdjęcia zdają się potwierdzać trwanie na Polesiu⁸⁵, a w szczególności na Wołyniu, zwyczaju ustrajania krzyży przydrożnych, a niekiedy również cmentarnych, ozdobnie wyszywanymi płóciennymi „fartuszkami”⁸⁶ (il. 1-9), a w przypadku krzyży z rejonu Nowogródka dostarczają nam także pewnych informacji na temat tradycji ich malowania i stosowanej przy tym kolorystyki⁸⁷ (il. 1-1).

Studenckie materiały wskazują również, że w latach 20. i 30. XX wieku przydrożne krzyże i kapliczki równie często jak na Litwie, Polesiu i Wołyniu można było spotkać na Pokuciu. Warszawscy studenci w swoich Albumach szczególnie dużo materiałów inwentaryzacyjnych na ich temat zgromadzili na Huculszczyźnie, którą od około 1935 roku najczęściej badawczo penetrowali. Zarejestrowali tam i zadokumentowali między innymi

⁷⁹ Por. Album nr 16 i 321. Zb. ZAP WAPW.

⁸⁰ Por. Album nr 16, 261 i 543. Zb. ZAP WAPW.

⁸¹ Por. Album nr 16 i 321. Zb. ZAP WAPW.

⁸² Por. Album nr 16, 264 i 543. Zb. ZAP WAPW.

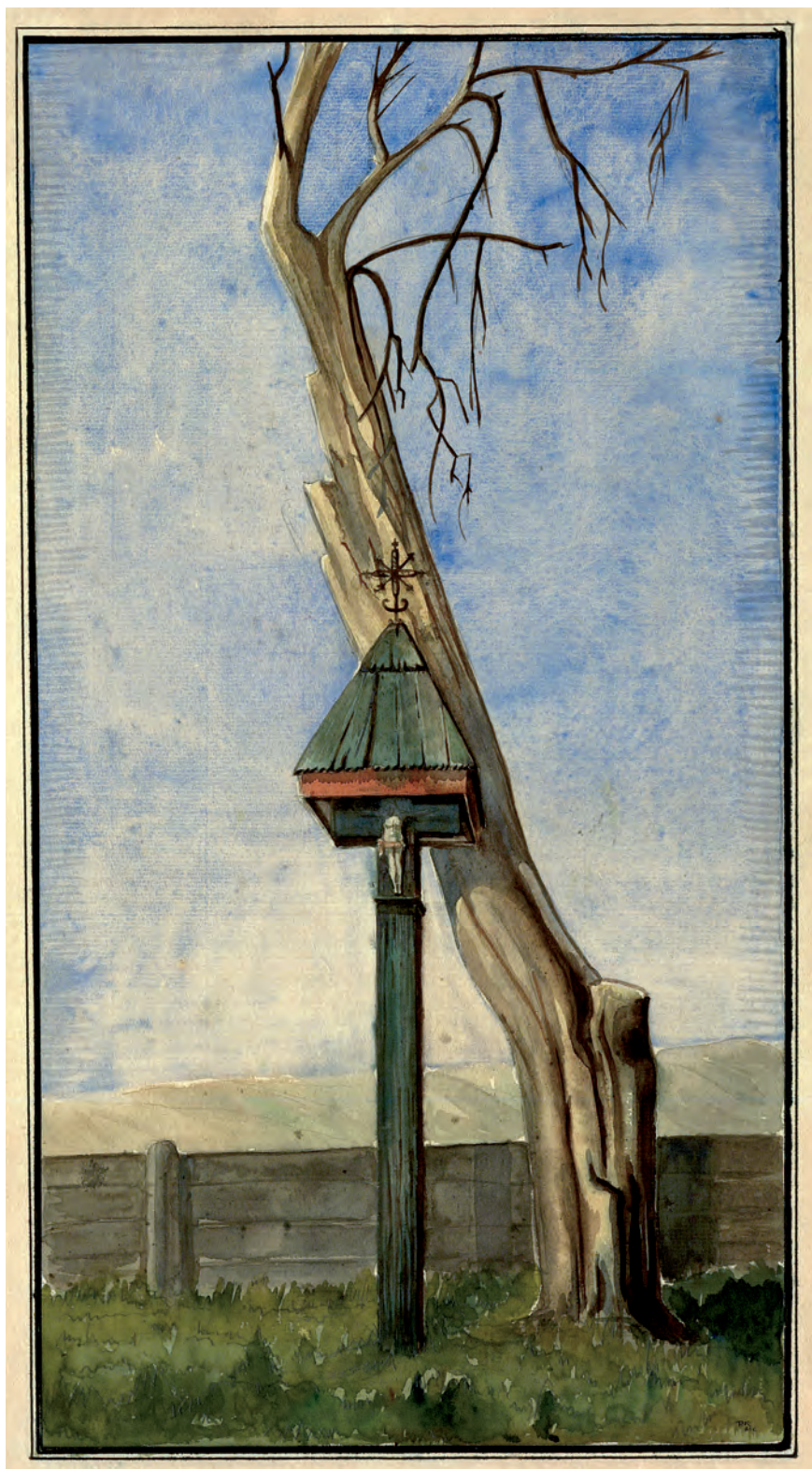
⁸³ Por. np. Album nr 543. Zb. ZAP WAPW.

⁸⁴ Por. Albumy nr 320, 333 i 350. Zb. ZAP WAPW.

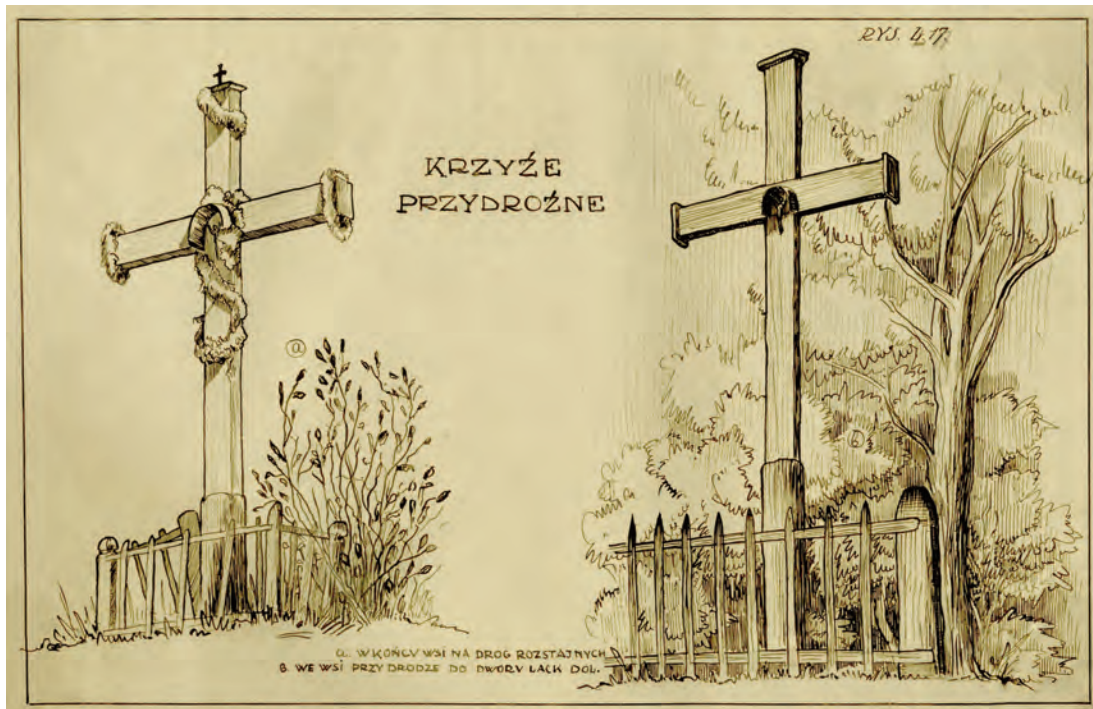
⁸⁵ Por. rys. CF Zb. Spec. ZAP WAPW.

⁸⁶ Por. Album nr 26, 130, 320 i 350. Zb. ZAP WAPW i przypis nr 26.

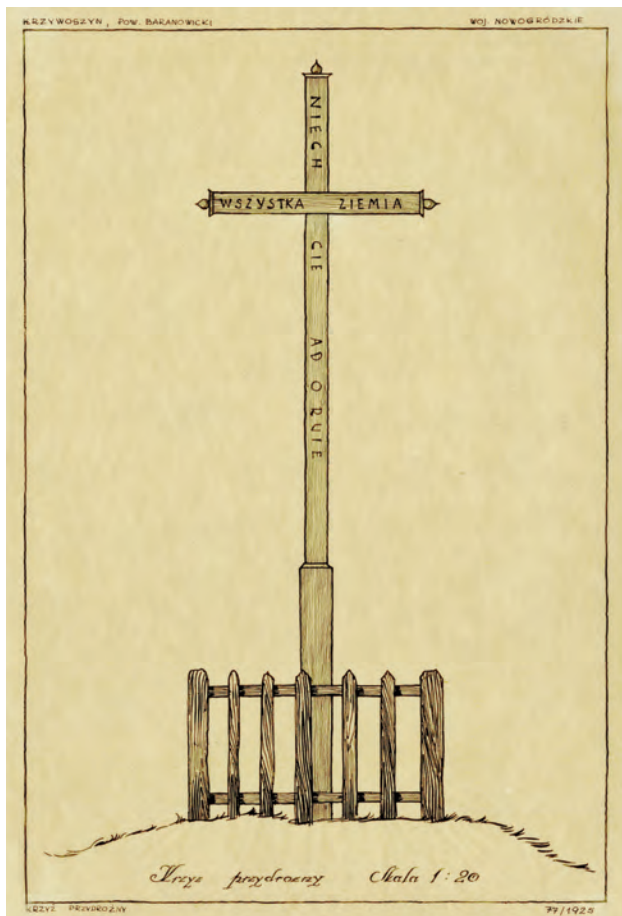
⁸⁷ Por. Album nr 16. Zb. ZAP WAPW.

Ilustracja 1-4. Cejkin (d. pow. Świącany, woj. wileńskie) — krzyż tzw. daszkowy na cmentarzu przykościelnym. Stan ok. 1921 roku. Zb. ZAP WAPW, t. 16

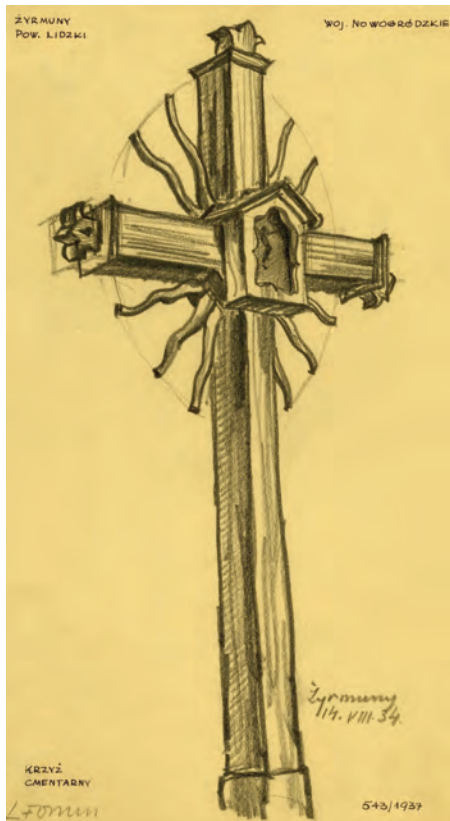
A

Ilustracja 1-5. Przydrożne krzyże tzw. ramienne: **A** — Dołha (d. pow. Lida, woj. nowogrodzkie). Stan ok. 1922 roku; **B** — Krzywoszyn (d. pow. Baranowicze, woj. nowogrodzkie). Stan ok. 1925 roku. Zb. ZAP WAPW: A — t. 19; B — t. 77

A

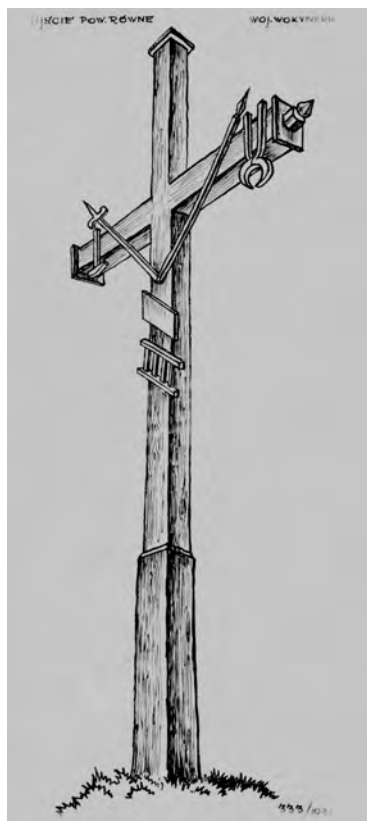

C

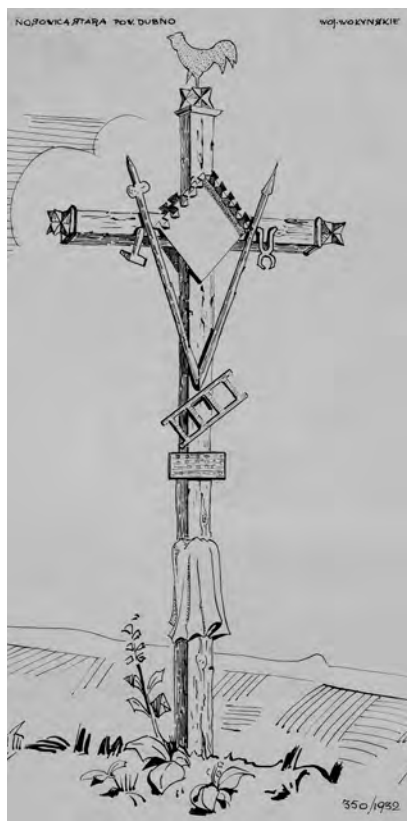

B

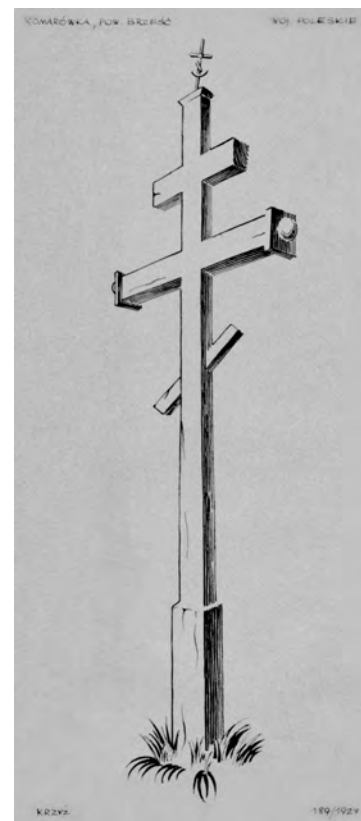
Ilustracja 1-6. Żyrmuny (d. pow. Lida, woj. nowogródzkie): A — krzyże przydrożne. Stan ok. 1937 roku; B, C — cmentarne krzyże tzw. ramienne. Stan w 1934 roku. Zb. ZAP WAPW: A, B, C — t. 543

A

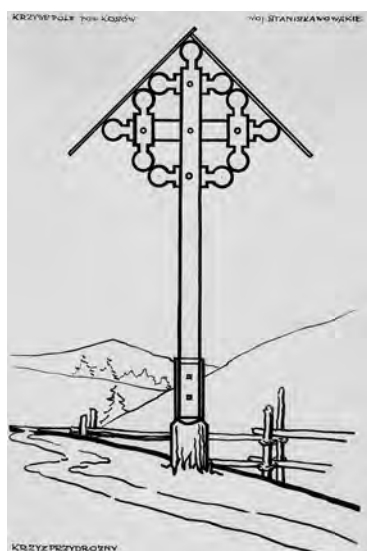

B

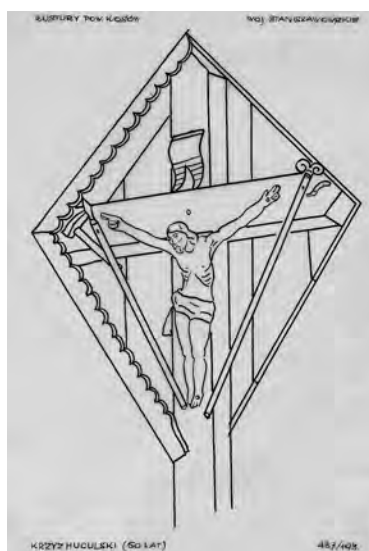

C

Ilustracja 1-7. Przydrożne krzyże tzw. ramienne: **A** — Ujście (d. pow. Równe, woj. wołyńskie). Stan ok. 1931 roku; **B** — Nosowica Stara (pow. Dubno, woj. wołyńskie). Stan ok. 1932 roku; **C** — Komarówka (d. pow. Brześć, woj. poleskie). Stan ok. 1927 roku. Zb. ZAP WAPW: A — t. 333; B — t. 350; C — t. 189

A

B

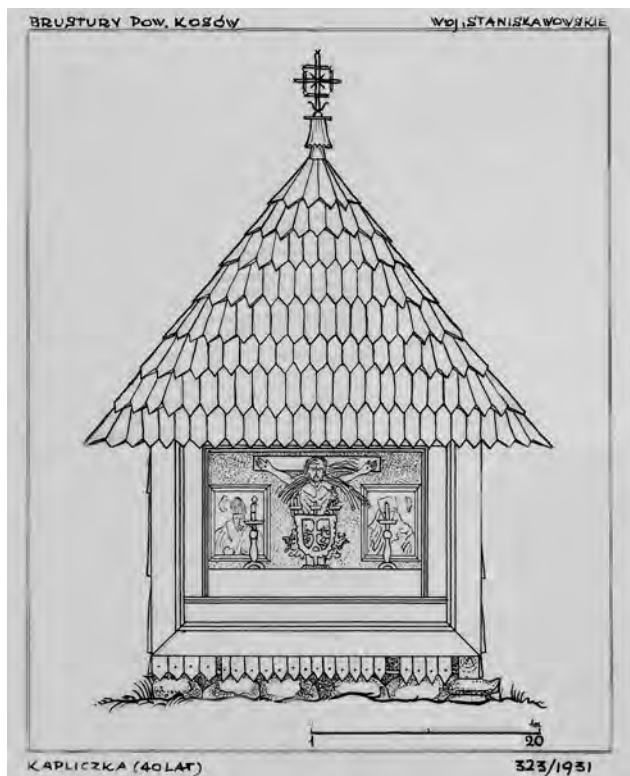

C

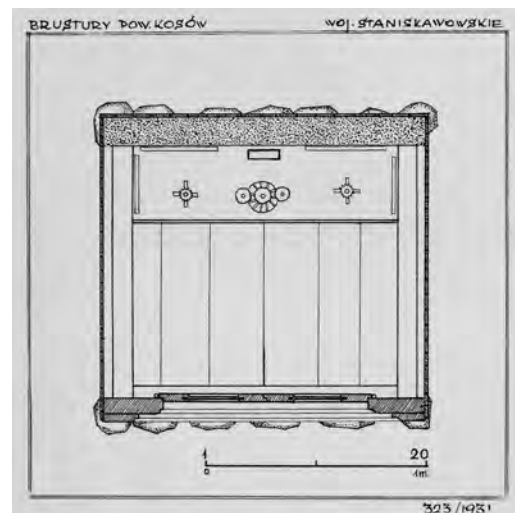
Ilustracja 1-8. Przydrożne krzyże tzw. ramienne: **A** — Krzywopole (d. pow. Kosów, woj. stanisławowskie). Stan ok. 1935 roku; **B, C** — Brustury (d. pow. Kosów, woj. stanisławowskie). Stan ok. 1934 roku. Zb. ZAP WAPW: A — t. 492; B, C — t. 437

Ilustracja 1-9. Pryłuki koło Brześcia nad Bugiem (d. woj. poleskie) — krzyż przydrożny tzw. ramienny. Stan w 1927 roku. Zb. Spec. ZAP WAPW

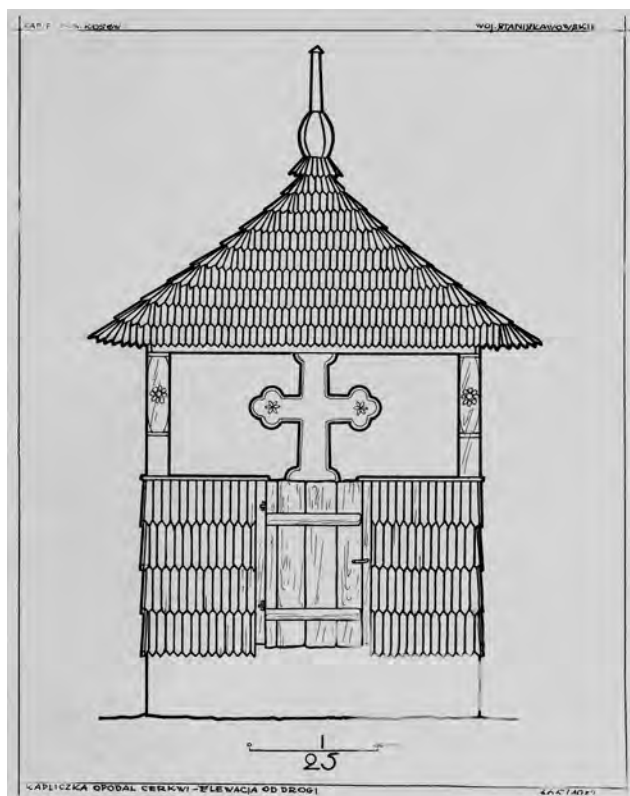

A

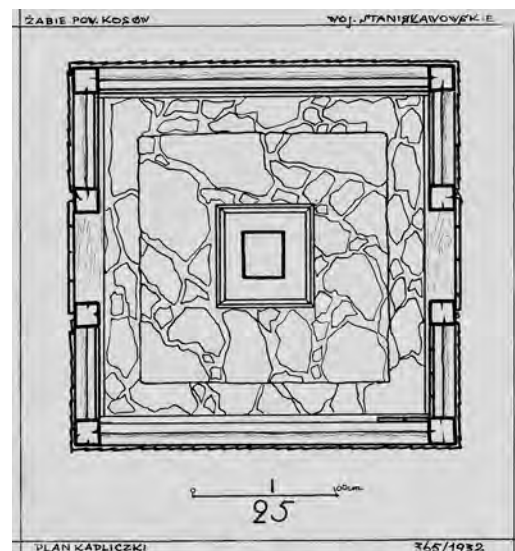

B

Ilustracja 1-10. Brustury (d. pow. Kosów, woj. stanisławowskie) — przydrożna kapliczka tzw. domkowa: **A** — elewacja frontowa; **B** — plan. Stan ok. 1931 roku. Zb. ZAP WAPW, t. 323

A

B

Ilustracja 1-11. Żabie [ob. Werchowyna] (d. pow. Kosów, woj. stanisławowskie) — przydrożna kapliczka tzw. domkowa: **A** — elewacja frontowa; **B** — plan. Stan ok. 1932 roku. Zb. ZAP WAPW, t. 365

30

A

B

C

D

Ilustracja 1-12. Przydrożne kapliczki tzw. domkowiec: **A** — Worochta (d. pow. Nadwórna, woj. stani-sławowskie). Stan ok. 1939 roku; **B** — Cucniewo (d. pow. Włodzimierz Wołyński, woj. wołyńskie). Stan ok. 1932 roku; **C** — Mickiewicze (d. pow. Słonim, woj. nowogródzkie). Stan ok. 1921 roku; **D** — Wilanów (d. pow. Wołkowysk, woj. białostockie). Stan ok. 1936 roku. Zb. ZAP WAPW: A — t. 618; B — t. 349; C — t. 1; D — t. 521

drewniane, pokryte ornamentem krzyże przydrożne, o charakterystycznie przekrzyżowanych i kolistą formą zakończonych ramionach, często osłoniętych wykonanym z desek dwuspadowym daszkiem, a także krzyże z otoczoną posążkami świętych figurą Chrystusa Ukrzyżowanego umieszczoną w wykonanej z desek, romboidalnej w kształcie ramie (il. 1-8). Odnotowali też liczne kapliczki tzw. domkowe — na Huculsczyźnie budowane najczęściej na planie kwadratu, w formie pobitego gontem drewnianego budyneczku nakrytego dachem namiotowym z krzyżem na szczycie i dużym prostokątnym otworem w ścianie frontowej, przez który był widoczny ołtarzyk lub krzyż umieszczony w ich wnętrzu⁸⁸ (il. 1-10, 1-11). Dodajmy, że pojedyncze przykłady kapliczek „domkowych” zostały przez studentów pomiarowo zadokumentowane również na terenie powiatu wołkowyskiego w dawnym województwie białostockim⁸⁹, słonimskiego w województwie nowogródzkim⁹⁰ i włodzimierskiego na Wołyniu⁹¹ (il. 1-12).

W studenckich albumach nie brakuje też rysunków przydrożnych i cmentarnych kapliczek tzw. postumentowych, z kamiennym lub żelaznym krzyżem osadzonym na murywanym z cegły lub kamiennym postumencie, przez studentów zadokumentowanych na Wołyniu (pow. Równe⁹² i Włodzimierz Wołyński⁹³), w województwie lwowskim (pow. Sokal)⁹⁴ i na Huculsczyźnie (pow. Stanisławów)⁹⁵ (il. 1-13). Sporą kolekcję, obejmującą 23 obiekty, tworzą też wykonane tuszem rysunki krzyży żelaznych wieńczących kapliczki cmentarne i przydrożne, nagrobki, kościoły, cerkwie i dzwonnice (il. 1-14). Dla porządku należy też dodać, że zawarty w albumach warszawskich studentów zbiór dokumentacji cmentarnych krzyży i kapliczek dopełniają pomiary i fotografie kilku drewnianych kaplic/kostnic, bram i ogrodzeń cmentarnych z terenu województwa wołyńskiego (pow. Korzec⁹⁶), nowogródzkiego (pow. Lida⁹⁷), lwowskiego (pow. Sokal⁹⁸) i poleskiego (pow. Pińsk⁹⁹).

* * *

W zamyśle profesora Oskara Sosnowskiego zbiór materiałów gromadzonych i opracowywanych przez studentów WAPW w ramach realizowanego w latach 1921–1939 w Zakładzie Architektury Polskiej Programu Inwentaryzacji Wsi miał służyć zarówno celom badawczym, jak też jako inspiracja w projektowaniu współczesnej zabudowy na terenach

⁸⁸ Por. Albumy nr 323, 365, 443, 541 i 618. Zb. ZAP WAPW.

⁸⁹ Album nr 521. Zb. ZAP WAPW.

⁹⁰ Album nr 1. Zb. ZAP WAPW.

⁹¹ Album nr 349. Zb. ZAP WAPW.

⁹² Album nr 338. Zb. ZAP WAPW.

⁹³ Album nr 320 i 349. Zb. ZAP WAPW.

⁹⁴ Album nr 193. Zb. ZAP WAPW.

⁹⁵ Album nr 304, 437 i 612. Zb. ZAP WAPW.

⁹⁶ Album nr 86. Zb. ZAP WAPW.

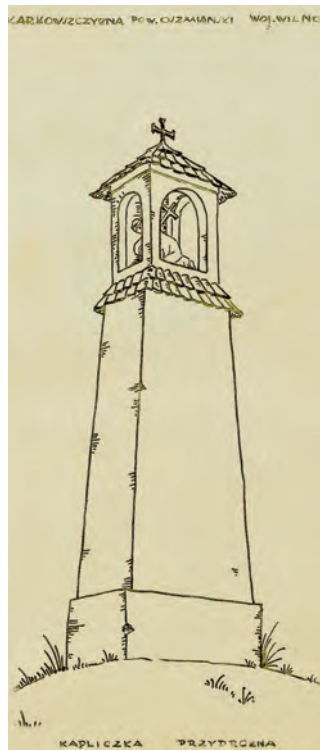
⁹⁷ Album nr 16. Zb. ZAP WAPW.

⁹⁸ Album nr 193. Zb. ZAP WAPW.

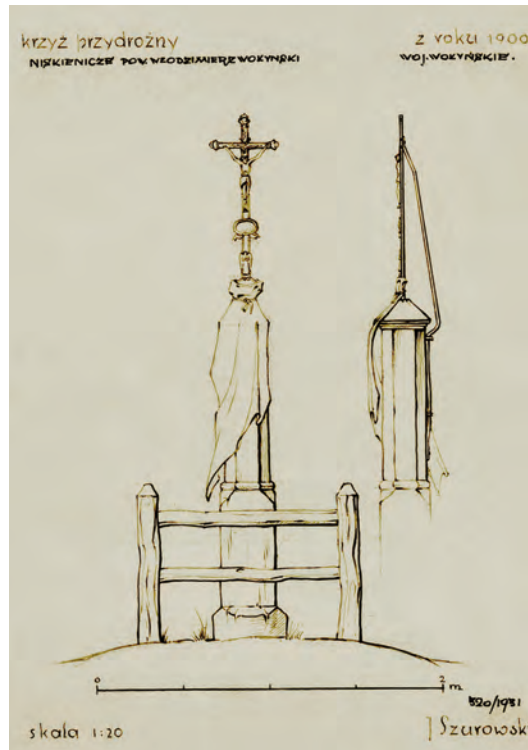
⁹⁹ Album nr 222. Zb. ZAP WAPW.

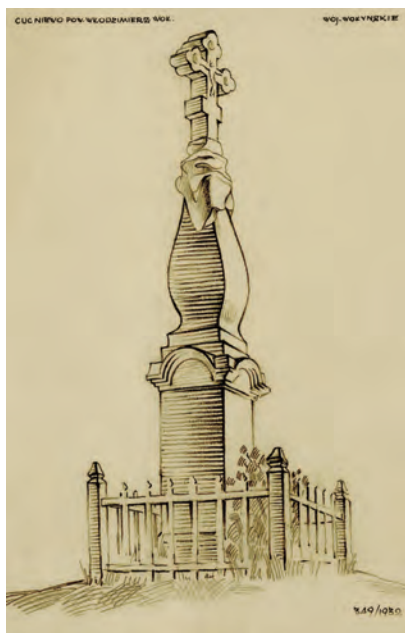
A

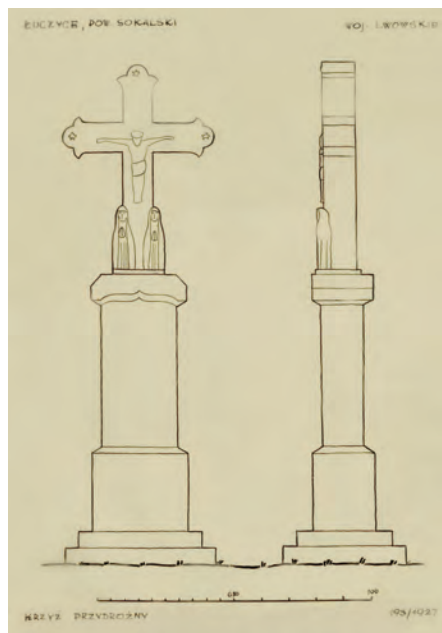
B

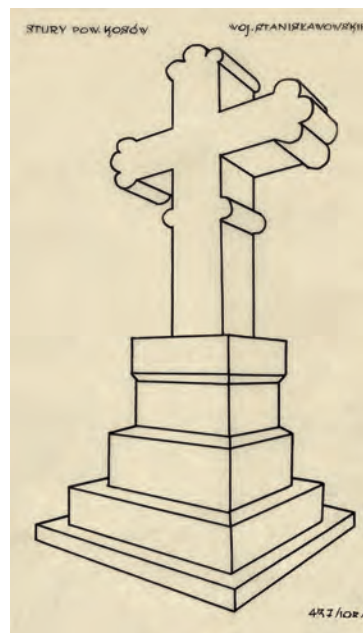
C

D

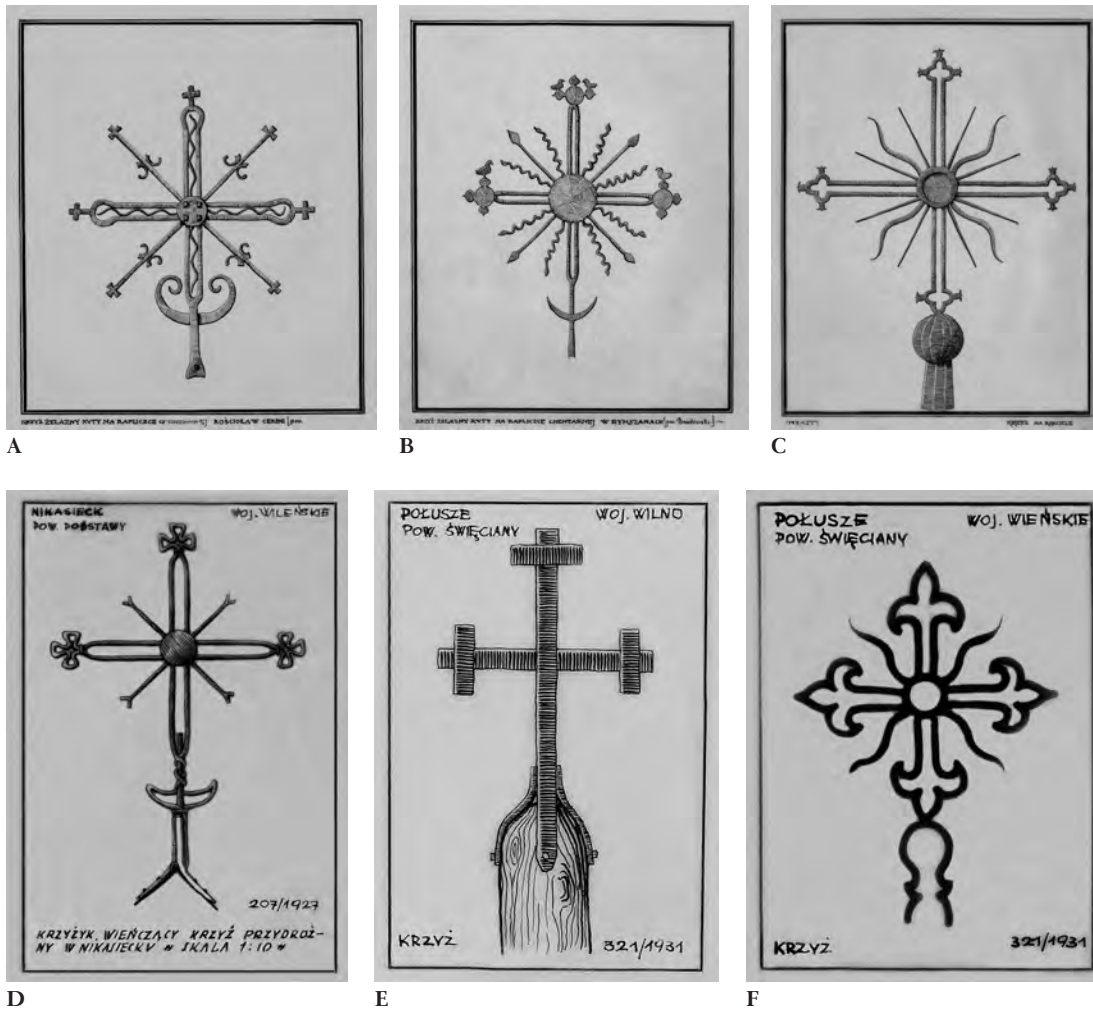

E

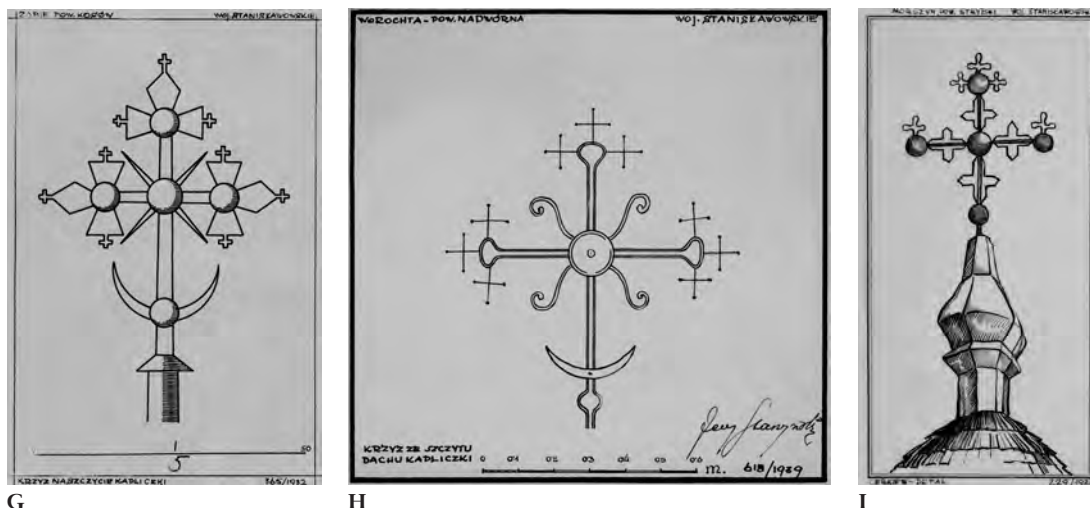
F

Ilustracja 1-13. Przydrożne kapliczki tzw. postumentowe: **A** — Bliży (d. pow. Korzec, woj. wołyńskie). Stan ok. 1925 roku; **B** — Karłowiczyszyna (d. pow. Oszmiana, woj. wileńskie). Stan ok. 1928 roku; **C** — Niskienicze (d. pow. Włodzimierz Wołyński, woj. wołyńskie). Stan ok. 1931 roku; **D** — Cucniewo (pow. Włodzimierz Wołyński, woj. wołyńskie). Stan ok. 1932 roku; **E** — Łuczycze (d. pow. Sokal, woj. lwowskie). Stan ok. 1926 roku; **F** — Brustury (d. pow. Kosów, woj. stanisławowskie). Stan ok. 1934 roku. Zb. ZAP WAPW: A — t. 86; B — t. 230; C — t. 320; D — t. 349; E — t. 193; F — t. 437

wiejskich. O jego badawczym wykorzystaniu, zwłaszcza w studiach dotyczących włościańskiego budownictwa mieszkaniowego, np. Huculszczyny czy Polesia, a także ziemiańskich dworów, świadczy cały szereg, zarówno przed- jak i powojennych publikacji naukowych. Z kolei fakt wykorzystywania w okresie międzywojennym dokumentacji chałup włościańskich i wiejskich budynków użyteczności publicznej w pracach projektowych potwierdza zarówno współpraca ZAP w latach 30. XX wieku z projektantami typowych domów ludowych, a w szczególności wzorcowych domów włościańskich, jak też współdziałanie Zakładu z Ministerstwem Rolnictwa i Reform Rolnych na przykład przy określaniu cech charakterystycznych wielkopolskiego i pomorskiego budownictwa wiejskiego oraz ocenie możliwości ich wyeksponowania w architekturze domów dla rolników projektowanych dla tych regionów¹⁰⁰. Z kolei materiały zgromadzone przez studentów na temat huculskich chat i grazd zostały wykorzystane przy projektowaniu przez pracownika ZAP Jerzego Żukowskiego otwartego w 1935 roku harcerskiego schroniska turystycznego na Kostrzycy

¹⁰⁰ Por. M. Rozbicka, *Małe mieszkanie...*, op. cit., s. 71–72.

Ilustracja 1-14. Krzyże żelazne: **A** — Cekinia (d. pow. Lida, woj. nowogródzkie) — krzyż na kapliczce cmentarnej. Stan ok. 1921 roku; **B** — Rymszany (d. pow. Lida, woj. nowogródzkie) — krzyż na kapliczce cmentarnej. Stan ok. 1921 roku; **C** — Duksztły (d. pow. Lida, woj. nowogródzkie) — krzyż na kościele. Stan ok. 1921 roku; **D** — Nikosieck (d. pow. Postawy, woj. wileńskie) — krzyż na kapliczce przydrożnej. Stan ok. 1927 roku; **E, F** — Połusze (d. pow. Święciany, woj. wileńskie) — krzyż na kapliczce przydrożnej. Stan ok. 1931 roku; **G** — Żabie [ob. Werchowyna] (d. pow. Kosów, woj. stanisławowskie) — krzyż na szczycie kapliczki przydrożnej. Stan ok. 1932 roku; **H** — Worochta (d. pow. Kosów, woj. stanisławowskie) — krzyż na szczycie kapliczki przydrożnej. Stan ok. 1939 roku; **I** — Morszyn (d. pow. Stryj, woj. stanisławowskie) krzyż na cerkwi. Stan ok. 1928 roku. Zb. ZAP WAPW: A, B, C — t. 16; D — t. 207; E, F — t. 321; G — t. 365; H — t. 618; I — t. 229

w Czarnohorze¹⁰¹, a także w projekcie, wzniesionego w 1934 roku, wysokogórskiego schroniska Sekcji Narciarskiej warszawskiego AZS pod Popem Iwanem, którego projekt we współpracy z Tadeuszem Sieczkowskim wykonał początkujący wówczas warszawski architekt Jerzy Hryniewiecki¹⁰².

Niestety, nie posiadamy żadnych pewnych informacji na temat tego, czy kiedykolwiek szerzej badawczo lub projektowo został wykorzystany materiał dokumentacyjny, zgromadzony niejako na marginesie studenckiej inwentaryzacji wiejskiej zabudowy mieszkaniowej, dotyczący charakterystycznych dla poszczególnych regionów kraju przykładów przydrożnych i cmentarnych kapliczek i krzyży, w tym tych z województw wschodnich II RP, które w szczególności nas w tym opracowaniu interesują. Nie można wszelako wykluczyć, że poszukując inspiracji, przykładowo mógł z niego korzystać Janusz Alchimowicz, uczestnik realizowanej w ZAP w 1929 roku edycji Programu Inwentaryzacji Wsi¹⁰³, dyplomant

¹⁰¹ J. Żukowski, *Harcerskie schronisko turystyczne na Kostrzycy w Czarnohorze*, „Architektura i Budownictwo”, 1936, nr 7, s. 209; Por. też w tym tomie artykuł: M. Neff, *Przedwojenne pomiary grazd huculskich wykonane w Zakładzie Architektury Polskiej wzorem dla projektu schroniska górskiego na Kostrzycy*.

¹⁰² Ł. Quirini-Popławski, *Schroniska turystyczne z elementami stylu huculskiego w Czarnohorze i Gorganach do 1939 r.*, [w:] *Huculszczyzna w badaniach młodych naukowców*, Kraków, 2011, s. 143.

¹⁰³ Janusz Alchimowicz i Stanisław Bewanowski, Album nr 259, Zb. ZAP WAPW.

warszawskiego Wydziału Architektury z 1936 roku, którego projekt stylizowanej kapliczki przydrożnej „w typie polskim”, po zdobyciu pierwszej nagrody w konkursie ogłoszonym przez Instytut Propagandy Sztuki w 1937 roku, został zrealizowany przy polskim pawilonie na paryskiej wystawie „Sztuka i Technika”, gdzie betonowa, bielona wapnem kapliczka Alchimowicza również została zauważona i nagrodzona¹⁰⁴.

Nic natomiast bliżej nie wiadomo na temat szerszego badawczego wykorzystania przechowywanego w Zakładzie Architektury Polskiej WAPW zbioru dokumentacji krzyży i kapliczek, w niniejszym opracowaniu opisanego w zakresie dotyczącym tylko dawnych województw wschodnich, ale przecież obejmującego cały obszar II RP. W opracowaniach polskich etnografów, którzy drobną wiejską architekturą sakralną dziś w szczególności się interesują, na ogół wymieniane są bowiem tylko zbiory obiektów i dokumentacji przechowywane w Muzeum Narodowym i Muzeum Etnograficznym im. Seweryna Udzieli w Krakowie, w którym znajdują się też zbiory zlikwidowanej w 1997 roku Pracowni Badań Sztuki Ludowej Instytutu Sztuki PAN¹⁰⁵ oraz w Muzeum w Poznaniu, Muzeum Etnograficznym w Warszawie i Muzeum Podlaskim w Białymstoku lub w skansenach¹⁰⁶. O dość pokaźnym zbiorze przedwojennej dokumentacji rysunkowej i fotograficznej przydrożnych i cmentarnych kapliczek i krzyży przechowywanym w Zakładzie Architektury Polskiej WAPW niestety w ogóle się w nich nie wspomina.

¹⁰⁴ W 1938 roku kapliczka zaprojektowana przez J. Alchimowicza na paryską wystawę „Sztuka i Technika” została przeniesiona do Parku Skaryszewskiego w Warszawie, gdzie do dziś stoi.

¹⁰⁵ E. Fryś-Pietraszkowa, *Archiwum dokumentacji polskiej sztuki ludowej Instytutu Sztuki PAN*, „Polska Sztuka Ludowa — Konteksty”, 1980, t. 34, s. 137–142.

¹⁰⁶ Por. m.in. C. Łuckiewicz, *Drewniane krzyże cmentarne z okolic Sokółki*, „Studia Podlaskie”, Białystok 1990, s. 267.

SŁOWA KLUCZOWE — KEY WORDS

Słowa kluczowe: Kresy dawnej Rzeczypospolitej, mała architektura sakralna, krzyże i kapliczki

Key words: Borderlands of the old Polish–Lithuanian Commonwealth, sacred small–scale architecture, crosses and chapels

STRESZCZENIE

Drobne formy architektury sakralnej i sepulkralnej — wiejskie przydrożne i cmentarne krzyże i kapliczki, to dziedzina sztuki ludowej, która już w końcu I połowy XIX wieku zaczęła budzić zainteresowanie polskich badaczy poszukujących „ducha narodu” w materialnej twórczości włościan. Jako pierwsze zainteresowanie ludoznawców wzbudziły szczególnie oryginalne w formie, bogato zdobione krzyże i kapliczki z terenu Żmudzi i Litwy, gdzie tradycja ich stawiania była wyjątkowo długa i mocno zakorzeniona.

Zainteresowanie inteligenckich elit narodów dawnej Rzeczypospolitej szeroko rozumianą kulturą materialną wiejskiego życia jeszcze bardziej wzrosło pod wpływem nasilających się po 1900 roku dążeń niepodległościowych. Na temat wiejskich krzyży i kapliczek, poza licznymi artykułami przyczynkarskimi, ukazały się wówczas pierwsze wydawnictwa albumowe i opracowania naukowe, a członkowie wielu stowarzyszeń, artyści i architekci, chcąc wyrugować z wiejskiego krajobrazu upowszechniające się ich szablonowe wzory, przystąpili do gromadzenia ikonografii i dokumentacji terenowej, by na tej podstawie opracować ich godne upowszechnienia swojskie wzory.

Zainteresowanie etnografów i artystów, a w szczególności architektów samorodną wiejską sztuką oraz małomiasteczkowym i wiejskim budownictwem swoje apogeum osiągnęło jednak dopiero w obliczu zniszczeń pierwszej wojny światowej, a przede wszystkim zadania odbudowy kraju z zachowaniem odmienności cech krajowej tradycji budowlanej i artystycznej.

W okresie międzywojennym z inicjatywy i pod auspicjami władz rządowych w prace inwentaryzacyjne i badania historycznej spuścizny wiejskiej kultury budowlanej i artystycznej, poza służbami konserwatorskimi i społeczeństwem, aktywnie zaangażowały się też środowiska akademickie, a w szczególności kierowany przez Oskara Sosnowskiego Zakład Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej, w którego Zbiorach naukowych do dziś zachowały się wykonane w latach 1922–1939 w ramach Programu Inwentaryzacji Wsi studenckie albumy, a w nich między innymi przedstawione w artykule, nigdy dotąd szerzej naukowo niewykorzystane, materiały dokumentujące przykłady przydrożnych i cmentarnych kapliczek i krzyży z terenu wschodnich województw II Rzeczypospolitej.

SUMMARY

SMALL–SCALE CHURCH ARCHITECTURAL FORMS ON THE BORDERLANDS OF THE POLISH–LITHUANIAN COMMONWEALTH IN RESEARCH, STUDIES, AND DESIGNS (1900–1939): ON THE MARGINS OF THE RURAL INVENTORY PROGRAM OF THE DEPARTMENT OF POLISH ARCHITECTURE OF THE FACULTY OF ARCHITECTURE OF THE WARSAW UNIVERSITY OF TECHNOLOGY

Small–scale church and sepulchral architectural forms—rural roadside and cemetery crosses as well as chapels—are areas of folk art that stir the interest of Polish researchers seeking the “spirit of the nation.” As early as the end of the first half of the 19th century, they looked into the tangible creativity of peasants. It was especially the original forms and rich ornamentation of crosses and chapels of Samogitia and Lithuania, where their tradition was exceptionally long and strongly rooted, that first attracted the attention of ethnographers.

Interest on the part of the elite intelligentsia of the peoples of the former Polish–Lithuanian Commonwealth in the broadly–understood material culture of rural life increased under the influence of tendencies for independence, which grew after the year 1900. It was then that in addition to numerous fragmentary articles, the first albums and scientific works were published and members of many associations, artists, and architects striving to weed out increasingly common trite templates from the rural landscape commenced amassing iconography and documentation from the field in order to develop domestic models worthy of dissemination on their basis.

The interest of ethnographers and artists, and especially of architects, in spontaneous rural art as well as in small–town and rural building construction did not reach its apogee until faced with the destruction of World War I, however. It was then that it was primarily tasked with the rebuilding of the country while preserving the distinctiveness of built and artistic traditions in the landscape.

During the interwar years, thanks to the initiative and under the auspices of Polish government authorities, inventory surveys and research into the historical heritage of rural built and artistic culture, in addition to heritage and social services, was actively pursued by the academic community, especially by Oskar Sosnowski's Department of Polish Architecture of the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology. The Department's scientific collections have managed to preserve student albums developed over the years 1922–1939 within the framework of the Rural Inventory Program, which even today include papers that have as yet not been generally utilized in research encompassing documentary materials covering examples of roadside and cemetery chapels and crosses from the eastern voivodeships [provinces] of the 2nd Republic of Poland.

BIBLIOGRAFIA

- [1] Brauła Bronisław, *Kapliczki w okolicy Siennicy*, „Orli Lot”, 1927, nr 10, s. 190.
- [2] Brensztejn Michał, *Krzyże i kapliczki żmudzkie. Materiały do sztuki ludowej na Litwie*, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne”, t. 9, 1907, s. 3–16.
- [3] Brensztejn Michał, *The Peasant Art of Lithuania*, [w:] *Peasant Art In Russia*, Wyd. Charles Holme, The Studio, London, Paris, New York 1912, s. 47–52.
- [4] Butrymówna J., *Krzyże Żmudzkie*, „Wisła”, T. XV, 1900, z. 2, s. 131.
- [5] Crowley David, *Polska odnaleziona w Tatrach — regionalne, narodowe i międzynarodowe cechy stylu zakopiańskiego*, [w:] *Sztuka około 1900 w Europie Środkowej*, Materiały międzynarodowej konferencji zorganizowanej w dniach 20–24 października 1994, red. P. Krakowski, J. Purchla, Kraków 1997, s. 195–203.
- [6] *Dekret Rady Regencyjnej o opiece nad zabytkami sztuki i kultury* (Dz. U. 1918 nr 16, poz. 36).
- [7] Dobrzycki Jerzy, *Seweryn Udziela a „Orli Lot”*, „Orli Lot”, 1925, nr 2, s. 22–23.
- [8] *Dom Sztuki 1909*, Katalog Domu Sztuki na wystawie Przemysłowo-Rolniczej w Częstochowie, R. 1909 sierpień–wrzesień, Dodatek do „Przeglądu Technicznego”.
- [9] Fryś-Pietraszkowa Ewa, *Archiwum dokumentacji polskiej sztuki ludowej Instytutu Sztuki PAN*, „Polska Sztuka Ludowa — Konteksty”, 1980, t. 34, s. 137–142.
- [10] Gadon Michał, *Opisanie Powiatu Telszewskiego w Guberni Kowieńskiej w dawnym Xięstwie Żmudzkiem położonego*, Wilno 1846.
- [11] Gloger Zygmunt, *Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce, t. 1*, Warszawa 1907.
- [12] Holly Grażyna, *Krzyże i kapliczki przydrożne na pograniczu polsko-słowacko-ukraińskim*, „Roczniki Bieszczadzkie”, 2012, t. 20, s. 309–345.

- [13] J.W., *Z powodu konkursu na projekty krzyżów i nagrobków wiejskich*, „Architekt”, 1914, z. 5, s. 77–82.
- [14] Jaczynowski Adam, *Krzyże i kapliczki na Żmudzi*, „Tygodnik Ilustrowany”, 1902, nr 44, s. 873–874.
- [15] Jaczynowski Adam, *W poprzek Żmudzi do Połagi*, „Gazeta Polska”, 1902, nr 221 i 240.
- [16] Janicka-Krzywda Urszula, *Fundacje kapliczek i krzyży przydrożnych na polskim Podkarpaciu. Geneza i typologia*, „Nasza Przeszłość”, red. St. Rospond, 1998, s. 401–442.
- [17] Jarocki Stanisław, *Krzyże na Żmudzi i Litwie*, „Tygodnik Ilustrowany”, 1901, nr 18, s. 346.
- [18] Jaroševičius Antanas, *Lietuvių kryžiai. Croix Lithuaniennes*, Vilnius 1912.
- [19] Jucewicz Ludwik Adam, *Rysy Żmudzi*, Warszawa 1840.
- [20] Jucewicz Ludwik Adam, *Wspomnienie Żmudzi*, Wilno 1842.
- [21] Kolberg Oskar, *Figury przydrożne*, „Kalendarz Warszawski Popularno-Naukowy” Józefa Ungra na rok zwyczajny 1872, s. 138–142.
- [22] *Krzyże Pamiątkowe*, „Tygodnik Ilustrowany”, 1917, nr 6, s. 83.
- [23] *Krzyże Pamiątkowe*, „Tygodnik Ilustrowany”, 1917, nr 13, s. 159.
- [24] Kunkel Robert, *Albumy Inwentaryzacji Wsi Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej. Dzieje i zawartość zbioru*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1981, z. 3–4, s. 285–292.
- [25] Kutrzebianka A., *Kapliczki, krzyże i figury przydrożne w Zawoi*, „Orli Lot”, 1929, nr 4, s. 62–66.
- [26] *Kwestionariusz w sprawie budownictwa wiejskiego*, Ministerstwo Sztuki i Kultury, Warszawa 1918.
- [27] Lach Stanisław, *Przydrożne kapliczki*, „Orli Lot”, 1926, nr 7, s. 104–105.
- [28] Lepszy Leonard, *Inwentaryzacja zabytków sztuki na ziemiach Polski*, „Rocznik Ilustrowany Towarzystwa Sztuk Pięknych w Krakowie”, 1923, s. 13–18.
- [29] Lewicki Jakub, *Inwentaryzacja zabytków w okresie dwudziestolecia międzywojennego*, „Ochrona Zabytków”, 1999, nr 4, s. 375–390.
- [30] Łańcucka M., *Kapliczki przydrożne w Izdebniku*, „Orli Lot”, 1929, nr 4, s. 66–69.
- [31] Łopatkiewicz Tadeusz, *Małe formy architektury sakralnej jako przedmiot zainteresowań badawczych*, „Lud”, t. 67, 1983, s. 219–233.
- [32] Łuckiewicz Celina, *Drewniane krzyże cmentarne z okolic Sokółki*, „Studia Podlaskie”, Białystok 1990, s. 265–299.
- [33] *Materiały do architektury polskiej*, t. I. *Wieś i miasteczko*, Warszawa 1916.
- [34] Miłobędzki Adam, *Na bezdrożach badań architektury drewnianej*, [w:] *Wieś i miasteczko u progu zagłady*, Materiały Konferencji Naukowej Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Wojnowice 1988, PWN, Warszawa 1991, s. 89–100.
- [35] Mokłowski Kazimierz, *Sztuka ludowa w Polsce*, cz. II. *Zabytki sztuki ludowej*, Lwów 1903.
- [36] M[aszotas] Fr[anciszek], rysunki krzyży, „Kraj” 1903, nr 39.
- [37] Mrozek Józef Andrzej, *Tradycja i awangarda w twórczości Adolfa Szyszko-Bohusza (na przykładzie wybranej grupy obiektów)*, [w:] *Tradycja i innowacja*, Warszawa 1981, s. 275–292.
- [38] N.R., *Krzyże na Litwie i Białejrusi*, Kalendarz Ilustrowany „Kurjera Litewskiego” na rok 1910, Wilno 1909, s. 36–38.
- [39] *Nagrobki*, Wydawnictwo Muzeum Techniczno-Przemysłowego w Krakowie, 1916.

- [40] Nikolaieva Anna, *Krzyż przydrożny w tradycji Ukraińców Wołynia i Polesia: historia i współczesność*, „Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego MCCCXXXVI”, Prace Etnograficzne, 2014, t. 42, z. 3, s. 187–198.
- [41] *Odezwa w sprawie kapliczek przydrożnych*, „Ziemia”, 1914, nr 12, s. 191–192.
- [42] *Odezwa architektów Polaków do Narodu*, Odezwa i Komunikaty w sprawie odbudowy wsi polskiej, Warszawa 1914–1915, s. 3–5.
- [43] *Opieka nad zabytkami i ich konserwacja*, Ministerstwo Sztuki i Kultury, Warszawa 1920.
- [44] Oskar Kolberg (1814–1890). *Bibliografia podmiotowo-przedmiotowa*, Wojewódzka Biblioteka Publiczna, Radom 1990.
- [45] Pawelec Lidia, *Wielokulturowy wymiar kapliczek i krzyży przydrożnych*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie”, seria Pedagogika, z. 13, s. 243–252.
- [46] Piaścik Franciszek, *Zbiory Sekcji Budownictwa Ludowego Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki*, „Biuletyn Naukowy ZAP i HS PW”, 1932, nr 1, s. 2–3.
- [47] Piaścik Franciszek, *Zbiory Sekcji Budownictwa Ludowego Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki P.W.*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1935, nr 1, s. 1–5.
- [48] Piłsudski Bronisław, *Le croix lithuaniennes*, „Archives Suisses de Traditions Populaires”, t. XX, 1916.
- [49] Piłsudski Bronisław, *Krzyże Litewskie*, Biblioteka „Orlego Lotu”, nr 3, Kraków 1922, s. 1–21.
- [50] Polkowski Krzywda Franciszek, *Krzyże na Litwie*, „Materiały” wyd. Towarzystwa „Polska Sztuka Stosowana”, Kraków 1909, z. 12.
- [51] Polkowski Krzywda Franciszek, *Krzyże na Litwie*, „Architekt”, 1910, z. 2, s. 30–33, tabl. XI.
- [52] *Posiedzenie z dnia 27 stycznia 1905 roku*, „Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce”, t. VIII, z. 3 i 4, s. CCCCLXII.
- [53] *Program Inwentaryzacji Wsi, Zakład Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej* [ok. 1922], Zb. ZAP WAPW.
- [54] *Przegląd Bibliograficzny Księgarni Gebethnera i Wolffa w Warszawie*, Kwiecień 1910.
- [55] Quirini-Popławski Łukasz, *Schroniska turystyczne z elementami stylu huculskiego w Czarnohorze i Gorganach do 1939 r.*, [w:] *Huculszczyzna w badaniach młodych naukowców*, Kraków 2011, s. 131–150.
- [56] Remer Jerzy, *Drogi rozwoju konserwatorstwa polskiego*, „Ochrona Zabytków”, 1966, nr 2, s. 8–12.
- [57] Rozbicka Małgorzata, *Oskar Sosnowski — naukowiec architekt*, [w:] *Oskara Sosnowskiego świat architektury*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2004, s. 63–69.
- [58] Rozbicka Małgorzata, *Małe mieszkanie z ogrodem w tle w teorii i praktyce popularnego budownictwa mieszkaniowego w międzywojennej Polsce*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2007.
- [59] Römer Alfred, *Ubiory włościan i krzyże na Żmudzi*, „Tygodnik Ilustrowany”, R. 2, 1860, nr 40.
- [60] Siemieński Lucjan, *O architekturze chrześcijańskiej*, „Przyjaciół Ludu”, 1847, nr 29, s. 228.
- [61] Skrzypczak Andrzej, *Książka piękna w dorobku drukarni warszawskich*, „Acta Poligraphica”, 2013, z. 2, s. 77–130.
- [62] Stasiak Ludwik, *Przydrożne Męki Pańskie*, „Ziemia”, 1913, nr 52, s. 850–851.
- [63] Sumcov Mykola, *Kulturnye pereživaniâ. Polevye kresty ili figury*, „Kievskaa starina”, 1890, t. 30, s. 64–68.
- [64] Surdokaitė Gabija, *Krzyże w guberni suwalskiej w XIX wieku: między tradycją a dyktatem władzy*, „Zarządzanie w Kulturze”, 2012, nr 13, z. 3, s. 239–262.

- [65] Szablowski Jerzy, *Dzieje inwentaryzacji zabytków sztuki w Polsce. W dwudziestą rocznicę Centralnego Biura Inwentaryzacji Zabytków Sztuki*, „Ochrona Zabytków”, 1949, nr 6, s. 73–83.
- [66] Szczerski Andrzej, *Cztery Nowoczesności*, Kraków 2015.
- [67] Szukiewicz Wandalin, *Krzyże zdobione w guberni wileńskiej*, „Wisła”, t. 17, 1903, z. 6, s. 699–706.
- [68] Szyller Stefan, *Polskę tylko w duchu polskim odbudować chcemy i odbudujemy!*, „Odbudowa Kraju”, 1917, nr 5, s. 420–423.
- [69] Turkowski Marcei, *Wystawa Etnograficzna Pokucia w Kołomyi przez...*, Redakcja „Czasu”, Kraków 1880.
- [70] Udziela Seweryn, *Opis kapliczek*, „Orli Lot”, 1923, nr 10, s. 148–149.
- [71] Varnas Adomas, *Krzyże litewskie*, pod red. Ostaszewskiej-Nowickiej J., Drukarnia i Księgarnia Świętego Wojciecha, Poznań 2005.
- [72] Vovk Fedir, *Starinnye derevânnnye cerkvi na Volyni*, „Materiały po  tnografii i Rossii”, 1910, t. 1, s. 37.
- [73] Michał Walicki, *Wspomnienie o Oskarze Sosnowskim*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1946, z. 1/2, s. 16–17.
- [74] „Wieś Ilustrowana”, 1913, nr 9.
- [75] Wiktor Jan, *Kapliczki i krzyże przydrożne*, „Orli Lot”, 1922, nr 4, s. 50–52.
- [76] Wiktor Jan, *Kapliczki i krzyże przydrożne jako dzieła sztuki ludowej i potrzeba ich ochrony*, Biblioteka Orlego Lotu nr 3, Kraków 1922, s. 12–51.
- [77] *Z Pol. Tow. Krajoznawczego*, „Ziemia”, 1914, nr 8, s. 125.
- [78] *Z wystawy „Krzyżów Polskich”*, „Tygodnik Ilustrowany”, 1917, nr 18, s. 221.

Materiały archiwalne ze zbiorów naukowych Zakładu Architektury Polskiej WAPW

Albumy Inwentaryzacji Wsi: nr 1, Kazimierz Prószyński (1921); nr 16, Leonard Kario, Piotr Kwiek (1921); nr 19, Jan Jabłoński, Kamil Lisowski (1922); nr 26, Marian Filipkowski (1922); nr 77, Stanisław Pawlicki, Stanisław Sosnowski (1925); nr 86, Jabłoński, Krykowski Mołdzyński (1925); nr 99 a, Jabłońska (1925); nr 125, Mirosław Szabuniewicz, Edward Wyganowski (1926); nr 130, Edward Usakiewicz (1926); nr 136, Stanisław Mizerski (1926); nr 189, [Stanisław] Bukowiński, [Henryk] Szlagórski (1927); nr 190, Stanisław Barylski, Zygmunt Konrad, Ryszard Smoliński (1927); nr 193, [Zbigniew] Giereszewski, [Jerzy] Gomóliński (1927); nr 207, [Zbigniew] Ihnatowicz, [Władysław] Radliński (1927); nr 222, Zbigniew Dmochowski, Zygmunt Stepiński (1928); nr 229, Zofia Kryńska, Halina Wołyńska (1928); nr 230, Jadwiga Tittenbrun (1928); nr 254, Tomasz Kowalski (1929); nr 261, Eryk Buraczewski, Seweryn Chaykin (1929); nr 264, H[alina] Kuszell, L[eon] Makowiecki (1929); nr 304, Józef Fiszer (1930); nr 320, Jan Szurowski (1931); nr 321, Stanisław Ogórek (1931); nr 323, Jerzy Mokrzyński, Andrzej Uniejewski, Roman Wyłcan; nr 333, Maria Karnkowska, Zbigniew Pańkowski, Władysław Pieńkowski (1931); nr 338, Jakub Boczkowski (1931); nr 349, Arseniusz Romanowicz (1932); nr 350, Leonid Masłow, Walerian Sakajdakowski (1932); nr 365, Andrzej Domański, Artur Gansner (1932); nr 425, Jerzy Brzeziński (1934); nr 433, Halina Wojciechowska, Stefan Wojnarowski (1934); nr 437, Jan Gorecki, Jan Pągowski, Andrzej Roszkowski (1934); nr 443, Jerzy Sołtan (b.d.); nr 492, Stanisław Rutkowski (1935); nr 497, Kazimierz Musiałowski (1935); nr 500, Jan Maas, Stanisław Źaryn (1935); nr 521, Stanisław Bieńkuński (1936); nr 532, Jerzy Dukaczewski, Henryka Prauss (1936); nr 541, Maria Referowska, Jerzy Staniszkis; nr 543, Leon Fomin (1937); nr 561, Mikołaj Kozow, Czesław Piwowarczyk (1937); nr 566, Józef Bubicz, Kazimierz Tor (1937); nr 571, Henryk Rubinstein (1937); nr 575, Jerzy Jabłoński, Wojciech Przybylski (1937); nr 612, W. Gensiorowski, Z. Szymiak (1939); nr 618, Jerzy Starzyński (1939).

Ilustracja 2-1. Kościół franciszkański w Oszmianie — widok na pozostałości kolejnych zakrystii na elewacji północnej w 2014 roku — fragment. Fot. autora

WOJCIECH WÓLKOWSKI
Zakład Architektury Polskiej
Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej

DZIEJE BUDOWLANE KOŚCIOŁÓW PARAFIALNEGO I FRANCISZKANÓW W OSZMIANIE NA WILEŃSZCZYŹNIE W ŚWIETLE NAJNOWSZYCH BADAŃ ARCHITEKTONICZNYCH

Z arówno kościół parafialny, jak i dawny kościół franciszkanów w Oszmianie na historycznej Wileńszczyźnie nie były dotąd przedmiotem kompleksowych badań z dziedziny architektury i historii sztuki. Co prawda pojawiają się one w publikacjach dotyczących dziejów samej Oszmiany¹, jednak przytoczono w nich tylko wyrywkowe i często wątpliwe informacje o ich historii. Jedynie B. Jagielska² opisała krótko przebudowę, a właściwie budowę nowego kościoła parafialnego w pierwszych latach XX wieku, natomiast A. Kuszniarewicz i A.F. Bryl³ podjęli próbę opisania dziejów budowlanych kościoła franciszkańskiego, koncentrując się jednak przede wszystkim na jego gotyckich początkach. Ci ostatni w swym krótkim tekście zawarli wyniki dokonanych przez siebie pierwszych analiz architektonicznych kościoła mendykanckiego, wymagają one jednak daleko idących uściśleń i rozwinięcia. Artykuł niniejszy ma więc stanowić próbę choćby częściowego wypełnienia tych luk badawczych, tym dotkliwszych, iż dotyczą one jednych z najstarszych fundacji kościelnych na Litwie oraz jednego z najbardziej na wschód wysuniętych franciszkańskich obiektów gotyckich Wielkiego Księstwa.

Pierwsze wzmianki o położonej na południowy-wschód od Wilna Oszmianie pochodzą z 1384 roku i dotyczą walk litewsko-krzyżackich. Kolejne wiadomości o osadzie pochodzą już z XV wieku i odnoszą się do kolejnych walk — tym razem z księciem Świdrygiełłą, który pod Oszmianą miał mieć swój dwór. W XV wieku przy dworze książęcym miała się rozrastać osada⁴. Za panowania Zygmunta Starego Oszmiana była już miastem. Zapewne jeszcze w końcu średniowiecza podzieliła się ona na dwa autonomiczne organizmy — właściwą Oszmianę z kościołem parafialnym oraz Starą Oszmianę skupioną wokół kościoła franciszkańskiego.

¹ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. VII, Warszawa 1886, s. 752; C. Jankowski, *Powiat oszmiański, materiały do dziejów ziemi i ludzi*, Petersburg 1896 s. 50.

² B. Jagielska, *Barok wileński w XX wieku. Głębokie, Oszmiana, Krewa*, [w:] *Sztuka Kresów Wschodnich*, t. 2, Kraków 1996, s. 315–316.

³ А. Кушнярэвіч, А.Ф. Брыль (A. Kuszniarewicz, A.F. Bryl), *Готыка ў Ашмянах*, „Бел-арускі гістарычны часопіс”, nr 10, 2010, s. 24–25.

⁴ *Słownik geograficzny...*, op. cit., s. 752.

KOŚCIÓŁ PARAFIALNY

Jak już wspomniano, świątynia miała zostać ufundowana w 1398 roku przez Władysława Jagiełłę⁵ bądź Księcia Witolda. Odbudowana następnie po nieznanym bliżej zniszczeniu powstałym w 1432 roku, być może w wyniku walk pomiędzy Świdrygiełłą a księciem Zygmuntem I Kiejstutowiczem. Ten ostatni książę miał finansować odbudowę na pamiątkę zwycięstwa nad Świdrygiełłą. Tenże książę Zygmunt w roku 1434⁶ ufundował przy kościele kolegiatę z mansjonarzami⁷. Kolegium kanoników nie utrzymało się w Oszmianie jednak długo. Kolejne wiadomości o świątyni parafialnej pochodzą dopiero z 4 ćwierci XVII wieku, choć odnoszą się do czasów nieco wcześniejszych, ale, co najważniejsze, po raz pierwszy do samego budynku kościoła. Jak zanotował wizytujący diecezję wileńską w latach 1674–1677 biskup Mikołaj Słupski: *Kościół murowany, wielki, wspaniałej struktury, po najściu [najeździe moskiewskim] nie odnowiony. Prepozyt ks. Władysław Władyczko, prob. Szydłowiecki. Kazano proboszczowi odnowić prędko kościół i w dwa miesiące wystarać się o indult apostolski na posiadanie dwóch probostw*⁸. Dzięki wizytacji tej wiemy, że murowana świątynia parafialna powstała przynajmniej przed połową XVII wieku i zapewne nie została w latach 50. XVII wieku poważnie zniszczona, skoro mowa jest tylko o jej odnowieniu. Zapewne ta budowla bez większych zmian dotrwała do początku XX wieku. Jej formę znamy dzięki XIX-wiecznym widokom (il. 2-2) oraz planowi budowli wykonanemu przy okazji lustracji w 1833 roku. Był to kościół jednona- wowy z węższym prezbiterium i dwiema niższymi kaplicami tworzącymi pseudotransept pomiędzy nim a nawą. Do prezbiterium przylegały jeszcze dwa piętrowe aneksy mieszczące m.in. zakrystię. Od strony zachodniej do kościoła przylegała prostokątna kruchta flankowana dwiema wieżyczkami, z których południowa mieściła schody na chór muzyczny. Kościół ten pod koniec XIX wieku był już o wiele za mały dla rosnącej liczbowo społeczności katolickiej. Rozpoczęły się więc długotrwałe starania o większą świątynię.

W 1900 roku od kopania rowów pod fundamenty bocznych naw rozpoczęto rozbudowę, a właściwie budowę nowego kościoła. Projekt sporządził rok wcześniej architekt wileński Wacław Michniewicz. Zasadnicze prace murarskie trwały do 1906 roku, choć jeszcze w 1914 roku planowano powiększenie zakrystii. Jak w przypadku wielu inwestycji, projekt Michniewicza ewoluował w trakcie budowy. Zachowane rysunki elewacji z 1899 roku⁹ przedstawiają pierwotny zamiar polegający na dobudowaniu do starej świątyni jedynie dwóch czteroprzęsłowych, stosunkowo niskich bocznych naw (wzdłuż dawnego korpusu i pseudotranseptu). Zachowany miał być korpus starego kościoła, a także jego prezbiterium z zakrystią oraz fasada zachodnia z charakterystycznymi wieżyczkami. Nadbudowie ulec miała jedynie kruchta. Zaprojektowany został nowy szczyt wschodni i dekoracja elewacji,

⁵ J. Kurczewski (A), *Biskupstwo wileńskie od jego założenia do dni obecnych*, Wilno 1912, s. 176; S. Wyślouch, *Ziemia oszmiańska na rubieży dwu kultur*, Wilno 1932, s. 9.

⁶ C. Jankowski, op. cit., s.14.

⁷ J. Kurczewski (A), op. cit., s. 195.

⁸ J. Kurczewski (B), *Stan kościołów parafjalnych w diecezji wileńskiej po najściu nieprzyjacielskiem 1655–1661*, [w:] *Litwa i Ruś*, t. 1, z. 2., 1912, s. 124.

⁹ Kopie rysunków w zbiorach parafii p.w. Św. Michała Archanioła w Oszmianie.

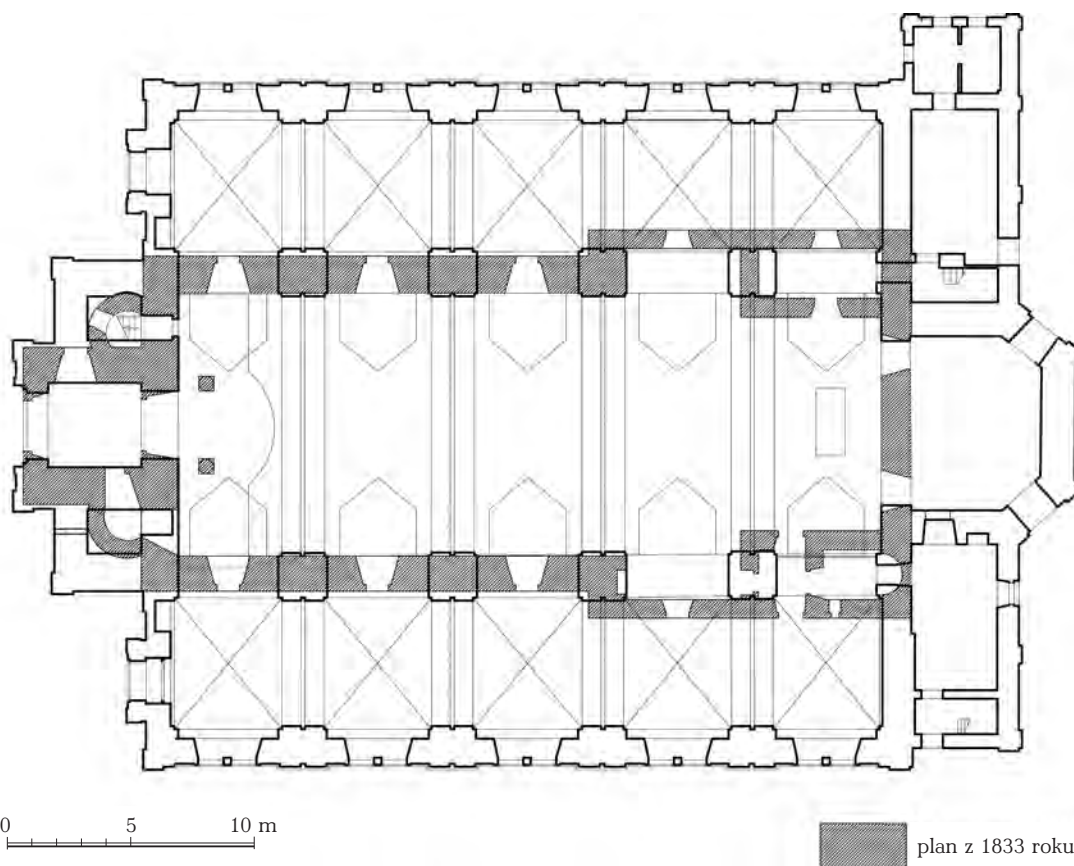
Ilustracja 2-2. Widok Kościoła parafialnego w Oszmianie w 1846 roku. Rys. B. Rusiecki, za: Jankowski Cz., *Powiat oszmiański...*, s. 21

którą artykułować miały toskańskie pilastry, a lica ścian pokryć miało boniowanie. Zaprojektowane zostały też nowe obramienia okienne i portale, a zachodnie elewacje bocznych naw zwieńczyć miały tralkowe balustrady z obeliskami w narożach.

Zgodnie z pierwotnym projektem nadbudowano kruchtę, nawy boczne wzniesiono już jednak dłuższe o jedno przęsło — tak, że zajęły one również miejsce aneksów przy prezbiterium. Dawne prezbiterium również rozebrano, a jego miejsce zajęło ostatnie przęsło nawy głównej. Po poszerzeniu kościoła podjęto również decyzję o podwyższeniu dawnego korpusu, przekształcając kościół w bazylikę. Zmienił się również projekt fasady. Miejsce okrągłych wieżyczek zajęły o wiele wyższe, o rzucie prostokąta, w górnych partiach wykonane jako ażurowa żelbetowa struktura z dodaniem historyzującego detalu. Podwyższono też po raz kolejny kruchtę, likwidując wykonane już opory dla planowanych pierwotnie niżej sklepień. Rozpoczęto prace przy nowym wystroju wnętrza. W nawach bocznych wykonano nowe neoromańskie ołtarze. Prace przerwała I wojna światowa.

W okresie międzywojennym wykonano jeszcze neobarokowy ołtarz główny, a w 1937 roku neobarokową polichromię wnętrza. Po wojnie kościół został zamknięty (1948), a jego wnętrze podzielono stropami i urządzono w nim fabrykę szczotek. Po upadku Związku Radzieckiego świątynię odzyskali katolicy.

Podczas prowadzonego w ostatnich latach remontu wnętrza kościoła odsłonięto również pozostałości starszej budowli (il. 2-3). Ich analiza pozwala poszerzyć jeszcze naszą

Ilustracja 2-3. Rzut obecnego kościoła parafialnego w Oszmianie z nałożeniem planu starszego obiektu wykonanym na podstawie planu z roku 1833 roku. Opracowanie autora

wiedzę o najstarszej murowanej świątyni. We wschodnim przęśle kościoła zachowały się fundamenty zakrystii oraz kaplic bocznych tworzących pseudotransept. Ściana tęczowa zawiera w sobie fragmenty tylnej ściany starszej budowli z relikdami nadproży okiennych oraz wyraźnym śladem sklepienia prezbiterium. W części zachodniej kościoła pod posadzką przyziemia obecnych wież odnaleziono dolne partie okrągłych wieżyczek schodowych. Jak można było zobaczyć po zбиciu współczesnych tynków, zachowała się również większość dawnej zachodniej ściany kościoła, a boczne ściany dawnego korpusu zostały wykorzystane przy budowie arkad międzynawowych. Dzięki odsłonięciu sporych partii ceglanego wątku nowożytnego na wschodniej ścianie w wieżyczkach dawnego kościoła, możemy stwierdzić, iż mamy do czynienia z obiektem pochodzącym z XVI wieku lub pierwszej połowy XVII. Na pierwsze stulecie wskazywałoby jednak archaiczne rozwiązanie fasady zachodniej ze wspomnianymi już wieżyczkami schodowymi i kruchtą, która być może (jak sądzić można po grubości jej murów) miała stanowić bądź stanowiła niegdyś dolną partię wieży kościelnej (por. np. kościół w Kiernozi na Mazowszu z XVI wieku). Wnioskując na podstawie różnicy grubości murów części zachodniej i wschodniej kościoła, można również postawić hipotezę o jego dwufazowej budowie.

Część z odkrytych reliktyw będzie wyeksponowana w wyremontowanej świątyni.

KOŚCIÓŁ FRANCISZKAŃSKI

Nie zachowały się żadne przekazy źródłowe mówiące bezpośrednio o fundacji klasztoru franciszkańskiego w Oszmianie. Natomiast dzięki zachowanym źródłom dotyczącym dziejów diecezji wileńskiej można przypuszczać, iż konwent franciszkański w Oszmianie pod wezwaniem Wniebowzięcia NMP powstał już w końcu XIV wieku¹⁰. Na ostatnie lata XIV wieku wskazuje bowiem zapis w testamencie biskupa wileńskiego Andrzeja Jastrzębca z 26 listopada 1397 roku, który konwentowi tutejszemu (podobnie jak lidzkiemu) przeznaczył 5 łokci sukna i kopę groszy¹¹. „Wyraźnie” konwent oszmiański został natomiast wymieniony w nadaniu Wojciecha Moniwida — starosty wileńskiego — z 24 sierpnia 1407 roku, darującego dwóch poddanych wraz z powinnościami we wsi Mirkliszki¹². Takie datowanie nie wyklucza również przypuszczeń, iż fundacji klasztoru mógł dokonać sam książę Witold po klęsce w bitwie pod Worskłą¹³ w 1399 roku. Z XV wieku pochodzą kolejne nadania dla klasztoru. Z 1505 roku pochodzi informacja o tym, iż przy kościele Św. Ducha pracują sprowadzeni przez Aleksandra Jagiellończyka franciszkanie. Król, a zarazem wielki książę, miał też wznieść zakonnikom drewniany klasztor¹⁴. W 1585 roku sporządzono zachowany w krakowskiej bibliotece PAU i PAN inwentarz klasztoru. Pod koniec XVI wieku klasztor oszmiański posiadał wieś z 20 poddanymi¹⁵ (il. 2-4).

Podczas wojny z Moskwą w 1655 roku klasztor i kościół zostały niemal całkowicie zniszczone przez wojska rosyjskie — *klasztor spalono tak, że jeno szczególny mur kościelny bez żadnego klasztornego, dwornego i poddanych budynku zostawał*¹⁶. W przeglądzie stanu konwentów litewskich z roku 1659 napisano nawet, iż klasztor oszmiański *zrównany został z ziemią*¹⁷. Dopiero dwa lata później przybył do Oszmiany nowy gwardian ksiądz Krukowicz, który nie zastał *ani żadnego budynku, ani chłopka ani najmniejszego zasiewku, z kądby miał mieć pożywienie, ani aparatów kościelnych, ani funduszów* (kopia opowiadania gwardiana ks. Józefa Krukowicza z 20 czerwca 1661 roku)¹⁸. Odbudowa świątyni klasztornej (il. 2-5) nastąpiła dopiero w 1665 roku z zapisu testamentowego biskupa wileńskiego Jana Krzysztofa Dowgiałła Zawiszy (zm. 1661).

W opisie parafii oszmiańskiej sporządzonym podczas wizytacji w roku 1785 zapisano: *Drugi klasztor Ichmości Xsięży Franciszkanów od Kościoła Proboskiego o kilkanaście staj odległy mający w sobie Kapłanów pięciu y Lajka Jednego, ci że nie w tak bliskim z Kościołem Proboskim zostają sąsiadowaniu, mniej wkraczającemi contra jura Parachiatia okazują się. Kościół mają w pół Murowany w pół Drewniany, y Budynek*

¹⁰ K. Kantak, *Franciszkanie polscy*, t. I, 1237–1517, Kraków 1937, s. 306.

¹¹ Tamże, s. 312.

¹² Tamże, s. 306.

¹³ *Słownik geograficzny...*, op. cit., s. 752.

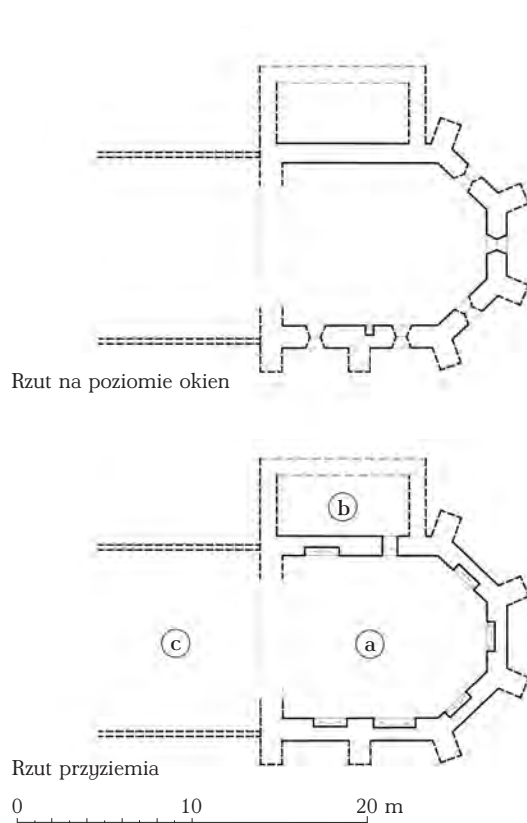
¹⁴ C. Jankowski, op. cit., s.15; S. Wyśłouch, op. cit., s. 10.

¹⁵ K. Kantak, op. cit., s. 316.

¹⁶ C. Jankowski, op. cit., s. 50.

¹⁷ K. Kantak, op. cit., s. 166.

¹⁸ C. Jankowski, op. cit., s. 50.

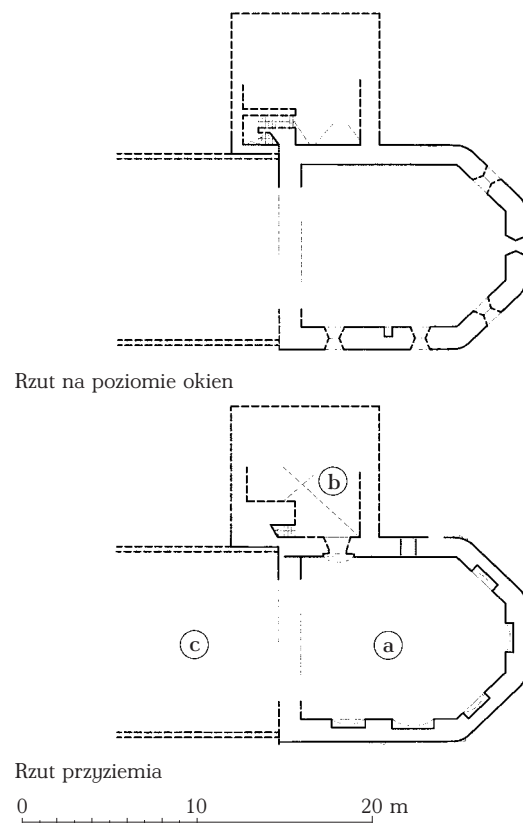

Rzut na poziomie okien

Rzut przyziemia

0 10 20 m

Ilustracja 2-4. Rekonstrukcja planu kościoła franciszkańskiego w Oszmianie na początku XVI wieku: a) chór zakonny, b) zakrystia, c) drewniana nawa. Opracowanie autora

Rzut na poziomie okien

Rzut przyziemia

0 10 20 m

Ilustracja 2-5. Rekonstrukcja planu kościoła franciszkańskiego w Oszmianie w 2 połowie XVII wieku: a) chór zakonny, b) zakrystia, c) drewniana nawa. Opracowanie autora

*mieszkalny Drewniany na kształt pospolitej zrobiony Oficyny z Klauzurą jednak Zakonną*¹⁹ (il. 2-6).

W 1812 roku kościół z klasztorem ucierpiał podczas kampanii napoleońskiej. Dopiero w 1822 roku *walący się w gruzy*²⁰ kościół i klasztor *odbudowali*²¹/*wymurowali*²² sami franciszkanie (il. 2-7).

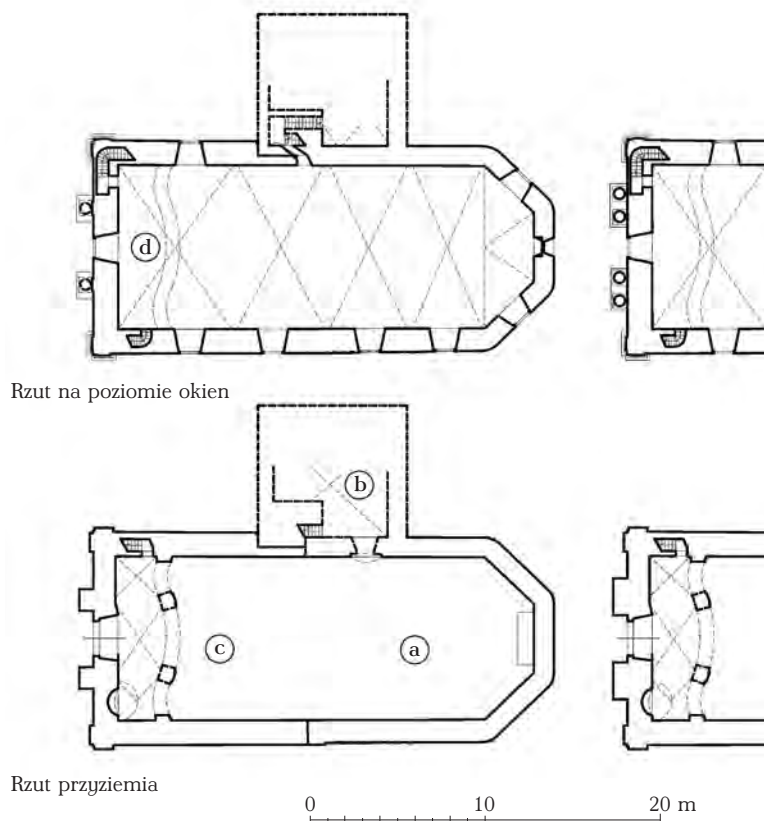
¹⁹ Wizytacja z 1785 roku — *Stan Kościoła Parafilanego Proboskiego Oszmiańskiego pod czas Generalney Wizyty Dziekańskiej Osobliwym Processem Jaśnie Oświeconego Xcia Jmci Ignacego Jakuba Massalskiego Biskupa Wileńskiego w R. 1782 Miesiąca Februarij 9 Dnia wydanym nakazaney przez Xiędza Michała Nikodema Staniszewskiego Kanonika Inflanskiego Dziekana Oszmiańskiego Plebana Wormiańskiego ze wszelkimi do tego Probostwa przynależnościami, Folwarkami, Poddanemi, y ich powinnościami, Czynszami, Daninami, ettc. Ettc. Jak naydokładniey opisany w R. 1785 Miesiąca Szeptembra 23 Dnia.*

²⁰ C. Jankowski, op. cit., s. 50.

²¹ Tamże, s. 50.

²² *Słownik geograficzny...*, op. cit., s. 752; Morelowski wątpi w prawdziwość przekazu o budowie kościoła — M. Morelowski, *Zarys sztuki wileńskiej z przewodnikiem po zabytkach między Niemnem a Dźwiną*, Wilno 1939, s. 328.

Ilustracja 2-6. Rekonstrukcja planu kościoła franciszkańskiego w Oszmianie w końcu XVIII wieku (strona lewa): a) chór zakonny, b) zakrystia, c) murowana nawa, i po przebudowie fasady na początku XIX wieku (strona prawa). Opracowanie autora

Ilustracja 2-7. Kościół franciszkański w Oszmianie w końcu XIX wieku. Za: Jankowski Cz., *Powiat oszmiański...*, s. 49

Ilustracja 2-8. Iluzjonistyczny ołtarz w kościele franciszkańskim w Oszmianie. Fot. przed 1939, zb. NAC, sygn. 1-U-4626-2

Kres istnieniu klasztoru przyniosła klęska powstania listopadowego i późniejsze represje. W 1845 roku²³ konwent zamknięto, a budynek kościoła przeznaczono na cekhauz (magazyn broni)²⁴. Ostatnim gwardianem był ks. Twarowski²⁵. W 1848 roku władze carskie planowały przebudowę kościoła na szpital. Jego wnętrze miało zostać podzielone ścianami i stropami, do jego boków miały być natomiast dostawione nowe skrzydła szpitalne. Do realizacji tych planów jednak nie doszło. W 1912 roku kościół wykorzystywano jako miejski magazyn²⁶.

Po odzyskaniu niepodległości kościół stał opuszczony; w inwentarzu kościoła parafialnego z 1928 roku zapisano: *W Starej Oszmianie kościół (murowany) b. ojców Franciszkanów zniszczony*²⁷. W 1938 roku kościół znalazł się we władaniu proboszcza oszmiańskiego (il. 2-8). Przed wybuchem II wojny światowej nie zdołano jednak przystąpić do jego remontu. Po wojnie obiekt dalej niszczał, popadając w coraz większą ruinę. Utracił dach, sklepienia i resztki wystroju. W takim stanie znajduje się do dziś.

²³ M. Morelowski, op. cit., s. 328.

²⁴ C. Jankowski, op. cit., s. 50.

²⁵ Tamże, s. 50.

²⁶ J. Kurczewski (A), op. cit., s. 257.

²⁷ *Inwentarz Oszmiańskiego R-Kat parafialnego zwanego „Farnym” kościoła, zrobiony przez proboszcza Oszmiańskiego księdza Jerzego Zamiecieja, nowomianowanemu proboszczowi księdzu Walerjanowi Holakowi. Roku 1928. Dnia 16 kwietnia.*

Zestawiając zaprezentowane wyżej dane historyczne z analizą zachowanych do dziś ruin kościoła (pomiarów oraz analizy węzłów badawczych w zachowanych murach kościoła wykonane przez autora w latach 2014–2015 — il. 2-1 i 2-9), da się dość precyzyjnie wyróżnić cztery podstawowe fazy budowlane.

Najstarszymi zachowanymi elementami budowli są dolne partie ścian prezbiterium. Są one pozostałościami dawnego chóru zakonnego. Trójbocznie zakończona dwuprzęsłowa budowla wewnątrz miała 11,7 m długości i 9,3 m szerokości oraz około 6,5 metrowej wysokości ściany. Jej mury wzniesiono z kamienia polnego i cegły zasadniczo w technice *opus emplectum*. Lico murów wykonano z cegły palcówki w wątku gotyckim (polskim), w dolnych partiach z niewielkim udziałem kamienia. Wnętrze ścian wypełniane było natomiast otoczkami i ułamkami cegieł przelanyymi zaprawą wapienną. Cegła gotycka była dość krótka, a jej główka — wąska i wysoka. Zarówno technika budowy, jak i rozmiary cegły zbliżone są do tych stosowanych XV i XVI wieku na sąsiednim Mazowszu²⁸. Tam też chyba należy upatrywać wzorów dla rozwiązań przestrzennych obiektu, stosunkowo krótkie, acz szerokie, dwuprzęsłowe, zamknięte wielobocznie prezbiteria były w tym regionie dość popularne na przełomie XV i XVI wieku (Bogate — przed 1481 rokiem; Gralewo — 2 połowa XV do 1 połowy XVI wieku; Grójec — 1 ćwiartka XVI wieku; Kiernozia — XVI wiek; Krzynowłoga Mała — przed 1522 rokiem; Kutno — 1530 rok; Luszyn — przed 1595 rokiem; Łomża fara — 1504–1526; Nowe Miasto nad Soną — 1459 rok; Ostrołęka fara — 1641–1658; Przasnysz k. bernardynów — 1588–1637; Pułtusk fara — ok. 1560 roku; Rawa 2 połowa XIV wieku; Różan — 1 połowa XVI wieku; Tarchomin — 1518 rok; Tarczyn — 1 połowa XVI wieku; Warszaw k. św. Jerzego — 3 ćwiartka XV wieku; Winnica — 4 ćwiartka XV wieku; Wiskitki — 1572–1585)²⁹. Rozwiązania takie pojawiają się również w powstających częściowo pod wpływem architektury mazowieckiej obiektach z terenu Wielkiego Księstwa (Iszkoldź — 1468–1471, Kowno k. franciszkanów — początek XV wieku)³⁰. Te analogie pozwalają wiązać zachowane relikty ze wspomnianą wyżej fundacją Aleksandra Jagiellończyka, czyli datować je na pierwszą ćwiartkę XVI wieku (choć podobieństwo do planu prezbiterium kowieńskiego kościoła konwentu franciszkańskiego, fundowanego w tym samym czasie co oszmiański, nie pozwalają wykluczyć także wcześniejszej metryki budowli).

Wnętrze oświetlało przynajmniej 5, umieszczonych od południa i wschodu, wąskich, rozglifionych do wewnątrz i na zewnątrz, zamkniętych łukiem pełnym okien. We wnętrzu poniżej okien wykonano ciąg szerokich, zamkniętych łukami odcinkowymi nisz (mogły to być zarówno wnęki na sedilia, jednak bardziej prawdopodobne jest, iż był to po prostu sposób dekoracji ścian, szeroko rozpowszechniony od XIV wieku zarówno w architekturze państwa krzyżackiego, jak i Wielkopolski czy Mazowsza — por. np. prezbiterium kościoła w Mariance Pasłęckiej). W ścianie południowej pomiędzy oknami wykonano ponadto

²⁸ R. Kunkel, *Architektura gotycka na Mazowszu*, Warszawa 2006, s. 141.

²⁹ Datowania za: R. Kunkel, op. cit.

³⁰ Datowanie za: *Architektura gotycka w Polsce*, red. T. Mroczko, M. Arszczyński, Warszawa 1995. Tam też uwaga o wyjątkowości takiego planu na Litwie i popularności na Mazowszu (hasło Kowno — Aleksander Siemaszko, s. 115); *Памятники искусства Советского Союза, Белоруссия Литва Латвия Эстония*, red. В.А. Чантурця i inni, Moskwa, s. 409.

wysoką i wąską niszę, która może być utożsamiana z niszą na paschał, spotykaną również w wielu kościołach Prus czy Mazowsza. Wobec całkowitego zniszczenia zachodniej ściany chóru nieznana pozostaje również forma ewentualnego łuku tęczowego i ściany szczytowej nad nim.

W ścianie północnej, na osi wschodniego przęsła umieszczono wąskie (86 cm) zamknięte łukiem odcinkowym przejście do zakrystii. Jak można sądzić z zachowanych na ścianie północnej prezbiterium reliktyw, był to również obiekt murowany o długości 9,5 metra i nieustalonej szerokości. Zakrystia najprawdopodobniej przekryta była dachem pulpityowym z dwoma półszczytami przyległymi do ściany kościoła.

Zupełnie nieznana pozostaje forma kościelnej nawy, która to, jak można wnioskować na podstawie późniejszych źródeł, była aż do XVIII wieku drewniana. Tego typu sytuacja, gdzie przez długi czas kościół klasztorny składał się z murowanego prezbiterium i drewnianej nawy, nie jest jednak niczym szczególnym³¹. Warto tu choćby przytoczyć przykład również franciszkańskiego kościoła w Wyszogrodzie z I ćwiartki XVI wieku³².

Opisany wyżej stan kościoła utrzymał się zapewne aż do 1655 roku, czyli wspomnianego spalenia klasztoru przez wojska moskiewskie. Miał wtedy spłonąć prawie doszczętnie cały zespół, pozostała jedynie część murowana, czyli prezbiterium kościoła wraz z zakrystią. Podczas odbudowy rozpoczętej po 1661 roku powstał nowy drewniany klasztor oraz drewniana nawa kościoła. Przy odbudowie części prezbiterialnej dokonano w niej kilku dość istotnych zmian. Od strony zewnętrznej skuto wszystkie skarpy, a powstałe w ich miejscach narożniki wyoblono, lico elewacji zaś otynkowano. Rozebrano też XVI-wieczną zakrystię, by częściowo w jej miejscu wznieść nowy obiekt. W stosunku do poprzedniczki nowa zakrystia przesunięta została w kierunku zachodnim, przez co stykała się częściowo z drewnianą nawą. Obiekt wzniesiono jako piętrowy. Z prezbiterium przebito nowe przejście, przesunięte bardziej na zachód względem pierwotnego. Prowadziło ono do sklepionego krzyżowo pomieszczenia zakrystii. W jego południowo-zachodnim narożniku wykonano dwubiegowe schody prowadzące na ambonę oraz piętro budynku. Pomieszczenie górne (być może kapitułarz) przykryto sklepieniem kolebkowym z lunetami. Elewacje zakrystii otynkowano i zwieńczono gzymsem podokapowym.

Po 1785 roku nastąpiła przebudowa świątyni, która nadała jej dzisiejsze gabaryty. W pierwszej kolejności rozebrano drewnianą nawę, a w jej miejscu wzniesiono obiekt murowany. Zachowując szerokość prezbiterium, kościół przedłużono o 10,7 metra (wewnątrz) w kierunku zachodnim. Nowa nawa była niemal dwukrotnie wyższa od dawnego prezbiterium. To ostatnie, by wyrównać je z nową częścią kościoła, nadbudowano. W tym celu rozebrano nie tylko dach i gzyms starego obiektu, ale również XVI-wieczne ościeża okienne (poza oknem na osi kościoła). Tak przygotowane ściany podwyższono wykonując w nich zupełnie nowe otwory okienne. Nadbudowa prezbiterium miała też nieznacznie grubsze ściany od starego obiektu. Nowe elementy kościoła wzniesiono z cegły z drewnianymi belkami stężającymi w dolnych i górnych partiach muru.

Po ukończeniu prac powstał długi kościół (23,6 metra wewnątrz) bez wyodrębnionego prezbiterium, wielobocznie zamknięty od wschodu. Wnętrze przekryte zostało sklepieniem

³¹ A. Grzybkowski, *Gotycka architektura murowana w Polsce*, Warszawa 2014, s. 161.

³² R. Kunkel, op. cit., s. 360.

Ilustracja 2-9. Kościół franciszkański w Oszmianie — widok od południa w 2014 roku. Fot. autora

krzyżowym o czterech przęsłach. Przy ścianie zachodniej umieszczono murowany chór muzyczny, na który prowadziły schody w grubości muru w narożniku północno-zachodnim. Wejście na poddasze prowadziło analogicznymi schodami w narożniku południowo-zachodnim. W prezbiterium zamurowano istniejące tu wcześniej nisze. Nową prostokątną wnękę wykonano natomiast w miejscu dawnego okna na osi kościoła. Kościół oświetlały teraz prostokątne rozglifione do wewnątrz okna w ścianie południowej — po jednym w każdym przęśle, dwa w elewacji wschodniej, jedno w zachodnim przęśle ściany północnej i jedno w ścianie zachodniej. Jak się zdaje, zaprojektowanego w czasie przebudowy kościoła nowego wystroju elewacji nigdy nie ukończono. Miały go tworzyć toskańskie pilastry na narożnikach północno- i południowo-zachodnim, jak można wnioskować po pierwotnej formie cokołu, także para kolumn po obu stronach osi fasady zachodniej, gzyms podokapowy z architrawem oraz opaski wokół okien. Szczyt zachodni miał być rozczłonkowany parami pilastrów. Jedynym znanym elementem wystroju wnętrza kościoła jest powstały zapewne wkrótce po jego rozbudowie, namalowany na ścianie wschodniej iluzjonistyczny dwukondygnacyjny ołtarz główny (datowany przez Mariana Morelowskiego, nieznającego wprawdzie dziejów kościoła, na ok. 1775 rok³³, co jest dodatkowym argumentem za datowaniem rozbudowy całego kościoła niedługo po 1785 roku).

Ostatnia przebudowa obiektu miała miejsce w 1822 roku. To zapewne w jej trakcie powstała zachowana do dziś fasada zachodnia³⁴. Zmieniono wtedy geometrię szczytu,

³³ Morelowski Marian M., op. cit., s. 328.

³⁴ Niemal równocześnie (1824–1828) wznoszony jest neoklasycyistyczny pałac w pobliskich Jaszunach wg proj. Karola Podczaszyńskiego.

usuwając z niego wcześniejsze pilastry, i ukształtowano go w formie klasycystycznego tympanonu. Przekształcono też dekorację dolnej części fasady. Zamiast planowanej pary kolumn, na poszerzonych cokołach wymurowano po dwie kolumny toskańskie stanowiące element prostego portyku. Całą elewację wschodnią również otynkowano. Zapewne również w tym czasie zmniejszono okna w pozostałych ścianach kościoła.

Jak się zdaje, już w czasie gdy kościół pełnił funkcję magazynu, obniżono o jedno piętro zakrytą, zakładając nad jej parterem dwuspadowy dach, którego ślady do dziś widoczne są na elewacji północnej.

Od momentu kasaty klasztoru kościół popada w coraz większą ruinę. Proces destrukcji znacznie przyspieszył po zniszczeniu dachu obiektu. Zawaliły się wszystkie sklepienia, a mury są znacznie spękane. Już w XXI wieku zawalił się również duży fragment ściany południowej.

Ze względu na wartość naukową i historyczną, jaką mają zachowane ruiny, konieczne jest jak najszybsze podjęcie prac zabezpieczających budowlę (wzmocnienia dolnych partii murów oraz zabezpieczenia i naprawy ich korony). Pozwoliłoby to na zachowanie dla przyszłych pokoleń nie tylko najstarszego obiektu w Oszmianie, ale również cennego przykładu architektury gotyckiej Wielkiego Księstwa Litewskiego.

SŁOWA KLUCZOWE — KEY WORDS

Słowa kluczowe: Oszmiana, Wielkie Księstwo Litewskie, gotyk, barok, badania architektoniczne, Wacław Michniewicz, kościół franciszkanów, kościół parafialny

Key words: Oszmiana (Ashmyany), Grand Duchy of Lithuania, Gothic, Baroque, architectural research, Wacław Michniewicz, Franciscan church, parish church

STRESZCZENIE

W artykule przedstawiono wyniki badań struktury budowlanej dwóch obiektów sakralnych z Oszmiany, miasta leżącego na historycznej Wileńszczyźnie, a obecnie w granicach Białorusi. Podczas prac remontowych prowadzonych obecnie w pierwszym z nich — kościele parafialnym pod wezwaniem św. Michała Archanioła, odsłonięto cały szereg relikwów, które pozwoliły zarówno podjąć próbę datowania najstarszego murowanego kościoła wzniesionego w tym miejscu (najprawdopodobniej w XVI wieku), a także opisanie zmian jego formy w kolejnych wiekach. Udało się również określić zasięg i stan relikwów starszego kościoła tkwiących w obecnej, neobarokowej budowlu, powstałej na początku XX wieku według projektu Wacława Michniewicza.

Drugim przedstawionym obiektem jest dawny kościół franciszkański, którego zachowane do dziś ruiny były dotychczas przedmiotem jedynie wyrywkowych badań. W jego przypadku udało się zarówno ustalić przybliżoną datę powstania budowli (początek XVI wieku), jak i przedstawić jej późniejsze losy. Poczynając od niewielkiego późnogotyckiego kościoła z murowanym prezbiterium i drewnianą nawą, poprzez zakres zniszczeń powstałych w wyniku najazdu moskiewskiego w 1655 roku, formę odbudowy po tym kataklizmie, aż po przebudowy z przełomu XVIII i XIX wieku, które nadały kościołowi ostateczną formę.

Należy jednak podkreślić, że artykuł z założenia jest tylko punktem wyjścia do dalszych badań nad tymi ważnymi, choć niedocenianymi elementami dziedzictwa architektonicznego dawnej Rzeczypospolitej.

SUMMARY

THE HISTORY OF THE BUILDING OF THE PARISH AND FRANCISCAN CHURCHES IN OSZMIANA IN THE WILNO REGION IN LIGHT OF THE MOST UP-TO-DATE ARCHITECTURAL RESEARCH

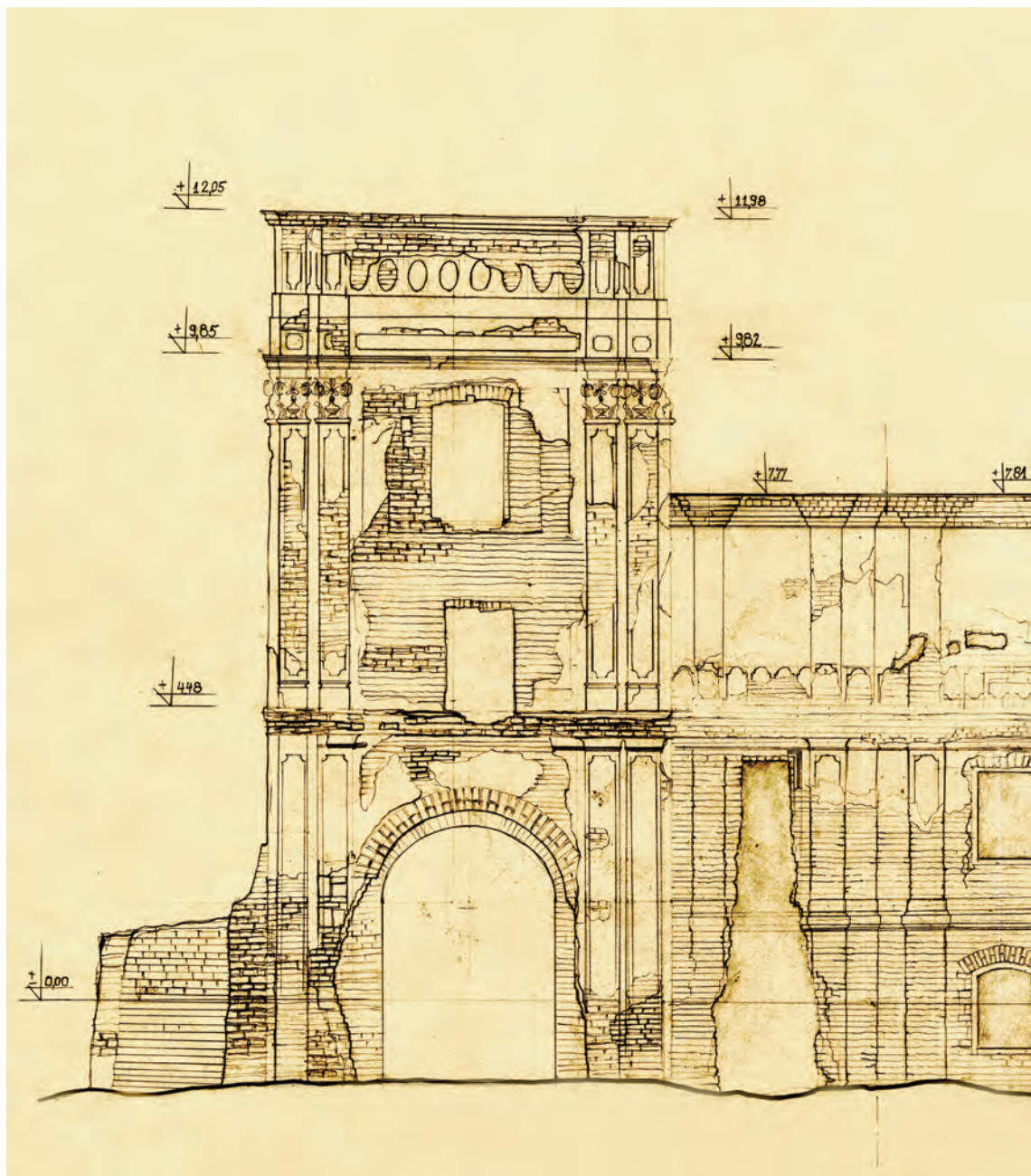
The paper presents the results of research into the building structures of two churches in Oszmiana (Ashmyany), a town in the historical Wilno (Vilnius) region, which is currently within the borders of Belarus. A whole series of relics was uncovered during the renovation work currently being conducted on the first of them—St. Michal the Archangel parish church. These remnants have made it possible to attempt to date the oldest masonry church raised in this location (most probably in the 16th century) as well as describe changes to its form over successive centuries. Defining the scope and state of the remnants of the older church embedded in the current neo-Baroque structure built at the beginning of the 20th century in line with a design by Waław Michniewicz has also proved possible.

The second presented structure is the former Franciscan church of which only ruins remain and which has, to date, been the subject of only fragmentary study. In its case it was possible to establish the approximate date of its construction (the beginning of the 16th century) and its later fate. Starting as a small late-Gothic church with a masonry chancel and timber nave, it is possible to define the scope of destruction caused by the Muscovite incursion of 1655, the form reconstructed after this catastrophe, all the way to its remodeling at the turn of the 18th and 19th centuries that gave the church its final form.

However, it should be stressed that in its assumptions, the paper is only a starting point for further research into these important though underappreciated elements of the architectonic heritage of the Polish-Lithuanian Commonwealth.

BIBLIOGRAFIA

- [1] *Architektura gotycka w Polsce*, red. Mroczo Teresa, Arszyński Marian, Warszawa 1995.
- [2] Grzybowski Andrzej, *Gotycka architektura murowana w Polsce*, Warszawa 2014.
- [3] Jagielska Barbara, *Barok wileński w XX wieku. Głębokie, Oszmiana, Krewo*, [w:] *Sztuka Kresów Wschodnich*, t. 2, Kraków 1996, s. 313–323.
- [4] Jankowski Czesław, *Powiat oszmiański, materiały do dziejów ziemi i ludzi*, Petersburg 1896.
- [5] Kantak Kamil, *Franciszkanie polscy*, t. I, 1237–1517, Kraków 1937.
- [6] Kunkel Robert, *Architektura gotycka na Mazowszu*, Warszawa 2006.
- [7] Kurczewski Jan, *Biskupstwo wileńskie od jego założenia do dni obecnych*, Wilno 1912.
- [8] Kurczewski Jan, *Stan kościołów parafjalnych w diecezji wileńskiej po najściu nieprzyjacielskiem 1655–1661*, [w:] *Litwa i Ruś*, t. 1, z. 2, 1912, s. 120–124.
- [9] Кушнярэвіч Аляксандр, Брыль Антон Францішак, *Готыка ў Ашмянах, Беларускі гістарычны часопіс*, nr 10, 2010, s. 24–25.
- [10] Morelowski Marian, *Zarys sztuki wileńskiej z przewodnikiem po zabytkach między Niemnem a Dźwiną*, Wilno 1939.
- [11] *Памятники искусства Советского Союза, Белоруссия Литва Латвия Эстония*, red. Чантурця В.А. i inni, Moskwa.
- [12] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. VII, Warszawa 1886.
- [13] Wysłouch Seweryn, *Ziemia oszmiańska na rubieży dwu kultur*, Wilno 1932.

Ilustracja 3-1. Berdyczów — zespół karmelitów bosych. Fragment zachodniej elewacji bramy wjazdowej. Pomiary wykonali studenci Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej pod kierunkiem Małgorzaty Rozbickiej i Roberta Kunkla

ROBERT KUNKEL
Zakład Architektury Polskiej
Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej

NOWOŻYTNE FORTYFIKACJE ZESPOŁÓW KLASZTORNÝCH NA POŁUDNIU I WSCHODZIE RZECZYPOSPOLITEJ W ŚWIETLE NAJNOWSZYCH BADAŃ ARCHITEKTONICZNYCH

Przemiany i typologię fortyfikacji siedemnastowiecznych twierdz bastionowych w Rzeczypospolitej Obojga Narodów omówili Andrzej Gruszecki i Adam Miłobędzki¹. W poniższej pracy staraliśmy się natomiast dociec przyczyn fundacji ufortyfikowanych klasztorów na rubieżach państwa oraz ich realnej wartości militarnej.

Założenia te realizowane były z reguły z fundacji władcy lub lokalnych możnowładców, bywało, że ku niezadowoleniu samych zakonników. Umacnianie klasztorów praktykowane bywało już w średniowieczu, nie tylko dla bezpieczeństwa zgromadzeń religijnych, lecz także dla tworzenia lokalnych punktów oporu, po obsadzeniu przez załogę wojskową mających swój udział w ogólnym systemie bezpieczeństwa państwa, by wspomnieć tylko fortyfikacje cysterskiego klasztoru w Sulejowie². Również miasta przyczyniały się do umacniania usytuowanych na przedmieściach klasztorów, zwłaszcza bernardyńskich, włączanych w system umocnień miejskich, tak by niebronione nie mogły się stać w przypadku oblężenia punktami wypadowymi do ataku na mury miejskie.

W swej książce o architekturze karmelitów bosych profesor Maria Brykowska zauważa, że wśród wznoszonych na terenach niezabudowanych klasztorów tego zakonu szczególną grupę stanowią klasztory na południowo-wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej, ze względu na specyficzną sytuację polityczną budowane jako nowożytne twierdze bastionowe, według odpowiednio zmodyfikowanego modelu „palazzo in fortezza”³. Karmelici, forowani przez świeżo nawróconych na katolicyzm kresowych magnatów, narażeni byli tam nie tylko na ataki wojsk tureckich i Tatarów, lecz również na nieskrywaną niechęć Kozaków i miejscowej ludności chłopskiej wiernej prawosławiu. Fundatorzy zatem sytuowali zespół klasztorny jako integralną część swego zamku, związaną z nim systemem fortyfikacji. Tak jest w Wiśniowcu i Wiśniczu, w Berdyczowie zaś klasztor zajął teren dawnego zamku Tyszkiewiczów. Oprócz karmelitów na założenie klasztoru na terenach

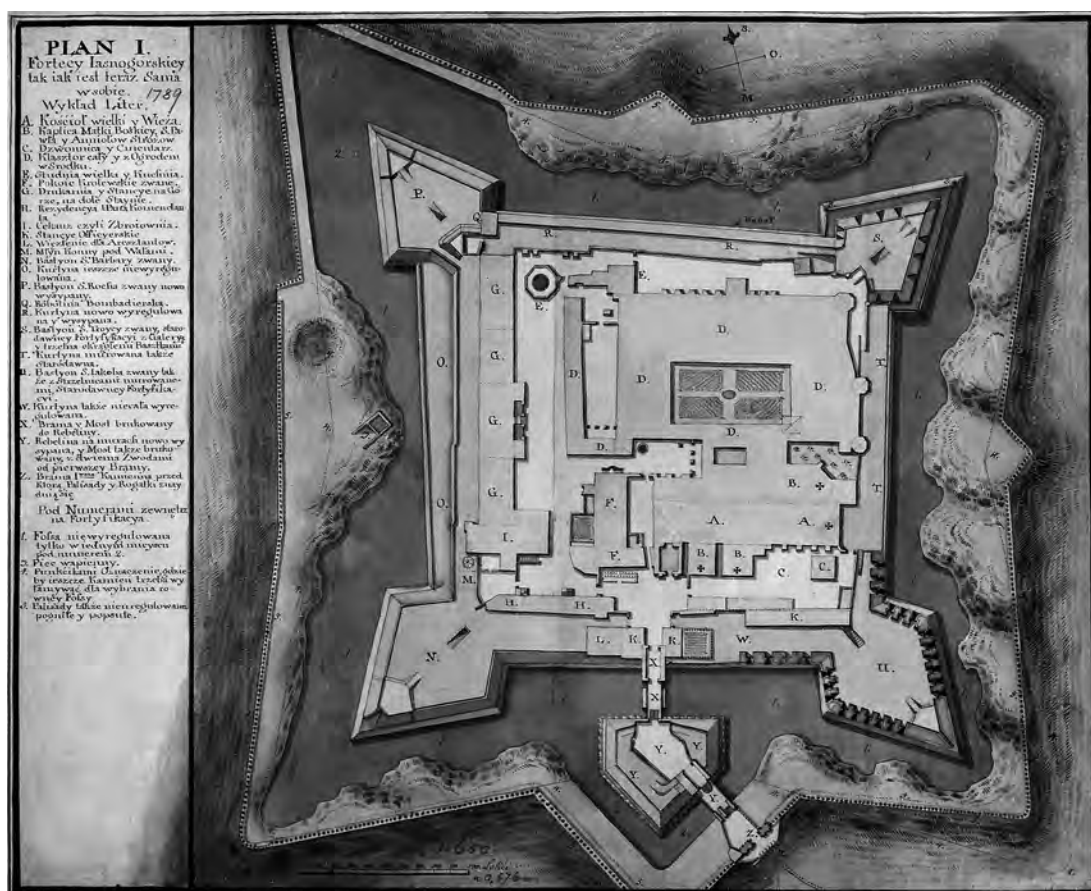
¹ A. Miłobędzki, *Architektura polska XVII wieku*, Warszawa 1980, s. 88–93 i passim; A. Gruszecki, *Bastionowe zamki w Małopolsce*, Warszawa 1962, passim; B. Guerquin, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1984, s. 326–330.

² Z. Świechowski, *Opactwo Sulejowskie*, monografia architektoniczna, Poznań 1954, s. 54–58.

³ M. Brykowska, *Architektura karmelitów bosych w XVII–XVIII wieku*, „Studia i materiały do teorii i historii architektury i urbanistyki”, t. XVIII, Warszawa 1991, s. 46.

Podola zdecydowali się również bracia kaznodzieje, wznosząc w XVII stuleciu otoczoną fortyfikacjami siedzibę w Podkamieniu.

Poszukując analogii do podolskich klasztorów, należy oczywiście rozpocząć od Zachodniej Małopolski i wsławnego skutecznym oporem w roku 1655 paulińskiego Fortalitium Marianum w Częstochowie. Klasztor ten, w czasach Władysława Jagiełły chroniony murem i wałem ziemnym, rozpoczęto otaczać nowożytnymi fortyfikacjami od roku 1620, z inicjatywy króla Zygmunta III Wazy. Fortecę zaprojektował królewski architekt Andrea dell’Aqua na planie czworoboku o wymiarach 130 × 104 m z bastionami typu nowowłosko-holenderskiego w narożach, z fosą oraz wałami ziemnymi. Bastiony miały ponadto kazamaty i murowane skarpy kurtyn. Pierwszy etap budowy przeprowadzono w latach 1621–1624, kiedy to wzniesione zostały mury wraz z bramą wjazdową. Następnie w roku 1631 wybudowano wschodnią kurtynę, tzn. mur obronny wraz z dwoma bastionami. Dwa kolejne bastiony w kurtynie zachodniej zostały ukończone w latach 40. XVII wieku. Obwarowania przetrwały szwedzkie oblężenie w roku 1655. Ich modernizację przeprowadzono w latach 1700–1721, znacznie przebudowując wszystkie bastiony i kurtyny. W 1813 roku, po wkroczeniu Rosjan, na rozkaz Aleksandra I zlikwidowano

Ilustracja 3-2. Częstochowa — zespół klasztorny paulinów. Plan Fortecy Iasnogorskiej [...], 1789. Fot. Zb. ZAP WAPW

twierdzę, rozebrano górne partie murów, zasypano fosy i zniwelowano wały ziemne. W roku 1842 zrekonstruowano mury forteczne w przybliżeniu według pierwotnego planu, lecz nie przywrócono im już funkcji militarnej (il. 3-2).

Równocześnie budowana, najstarsza z twierdz karmelitańskich, małopolski klasztor w Wiśniczu Nowym, wzniesiony został w latach 1622–1640 i otoczony kleszczowo-bastionowymi fortyfikacjami w systemie nowowłoskim według projektu Macieja Trapoli, z fundacji Stanisława Lubomirskiego, hetmana polnego koronnego, znawcy sztuki fortyfikacji, na wzgórzu sąsiadującym z podobnie, choć nieco bardziej archaicznie obwarowanym przez tegoż architekta zamkiem hetmana. Klasztor w Wiśniczu uzyskał w 1983 roku obszerną, wyczerpującą analizę swych fortyfikacji pióra Piotra Szlezyngera, który też przed kilku laty opublikował pełną monografię klasztoru. Jak podkreślali Bohdan Guerquin i Piotr Szlezynger, funkcją obwarowań klasztornych miała być przede wszystkim obrona ogniem artyleryjskim przedpola samego zamku⁴.

Wspomnieć należy także o skromniej (choć też czasem skutecznie) obwarowanych klasztorach małopolskich, np. otoczonym (1675) pilastym w narysie murem, bernardyńskim zespole pielgrzymkowym w Leżajsku⁵, czy quasi-bastionowych cokołach narożnych pawilonów klasztoru w Kalwarii Zebrzydowskiej⁶. Jeszcze w 1 połowie XVIII stulecia karmelicki klasztor w Zagórzu koło Leska otoczono murem ze strzelnicami, o symbolicznym raczej znaczeniu, za którym jednak w roku 1772 opierali się wojskom rosyjskim konfederaci barscy.

FORTALITIUM MARIANUM W BERDYCZOWIE

Z dwóch leżących na Ukrainie zespołów karmelickich w Berdyczowie i Wiśniczu ten ostatni został w praktyce całkowicie zniszczony (we fragmencie ocalałego skrzydła klasztornego umieszczono internat szkoły zajmującej dawny pałac książąt Wiśniowieckich), jedynie druga fortalicia, otaczająca pielgrzymkowy zespół w Berdyczowie, przetrwała do dziś, a po wojennych zniszczeniach i zaniedbaniach z czasów sowieckich, została w ostatnich latach starannie odnowiona. Jeszcze przed tymi pracami, w roku 1992, dzięki inicjatywie oo. karmelitów, studenci Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej mieli możliwość przeprowadzenia wakacyjnych praktyk z inwentaryzacji zabytków w ruinach karmelitańskiej twierdzy (il. 3-1, 3-3). Ponieważ zarówno opublikowana przed 10 laty monografia klasztoru berdyczowskiego ojca profesora Benignusa Józefa Wanata⁷, jak też klasyczna monografia architekta Jana de Witte, autorstwa Zbigniewa Hornunga⁸ oraz poświęcony temu klasztorowi fragment syntezy profesor Brykowskiej zajmują się głównie dziejami

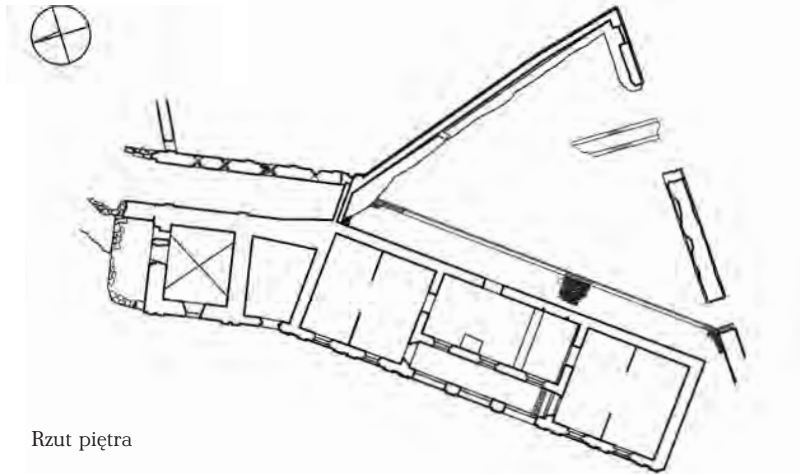
⁴ B. Guerquin, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1984, s. 330; P.S. Szlezynger, *Fortyfikacje klasztoru Karmelitów Bosych w Wiśniczu Nowym*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. XXVIII, Warszawa 1983, z. 2, s. 148 i passim; por. też: P.S. Szlezynger, *Nowy Wiśnicz. Historia, architektura, konserwacja*, Kraków 2013.

⁵ C. Bogdalski, *Pamiętnik kościoła i klasztoru oo. bernardynów w Leżajsku*, Kraków 1929, s. 65.

⁶ A. Miłobędzki 1980, op. cit., s. 131, 322.

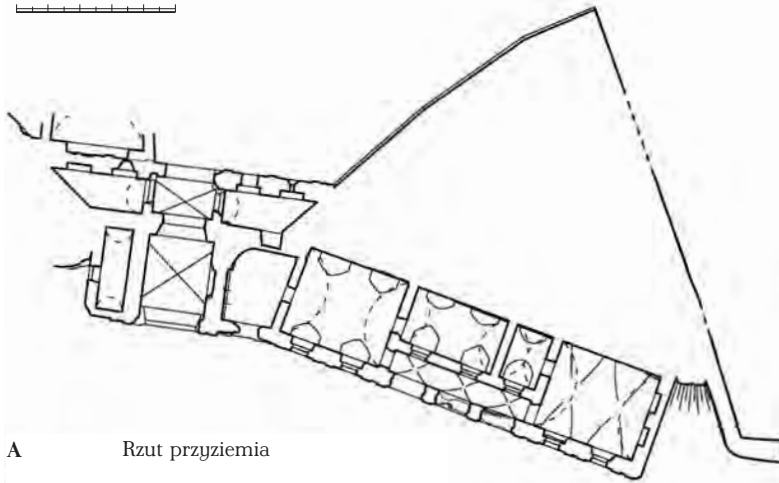
⁷ B.J. Wanat, *Klasztor Karmelitów Bosych w Berdyczowie na Ukrainie. Studium monograficzne*, Kraków 2007.

⁸ Z. Hornung, *Jan de Witte* (red. J. Kowalczyk), Warszawa 1995, s. 46, 47.

Rzut piętra

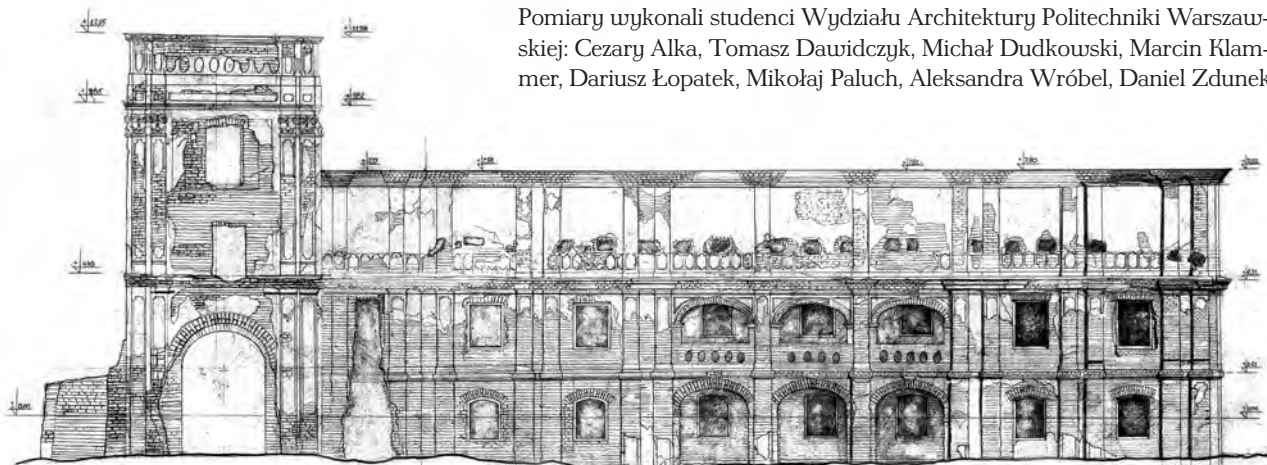
0 10 m

A Rzut przyziemia

Pomiary wykonali studenci Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej: Renata Olszewska, Małgorzata Matusiak, Monika Topolska, Mikołaj Kołacz, Maciej Latoszek, Michał Leszczyński

Pomiary wykonali studenci Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej: Beata Adamek, Urszula Sobieszek, Artur Tomaszek

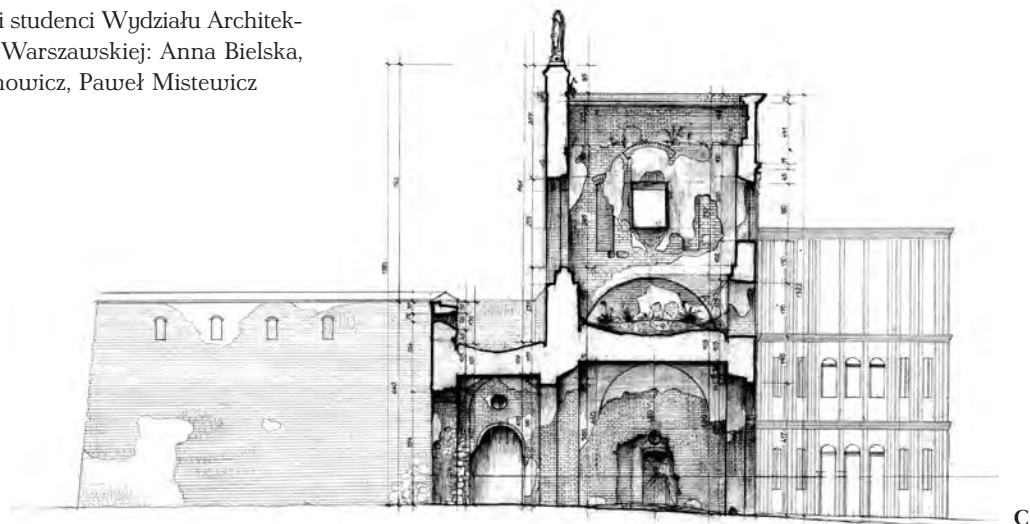

B

0 5 m

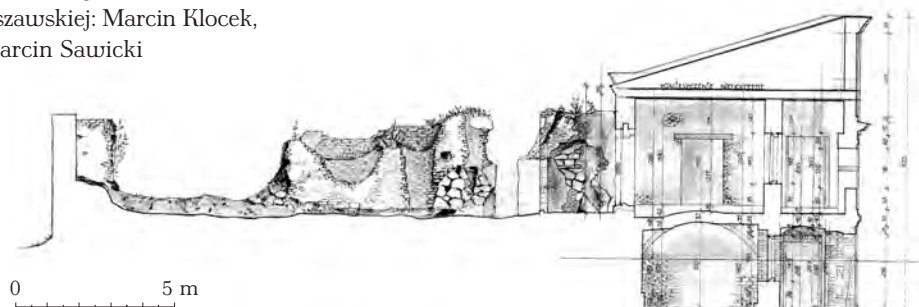
Pomiary wykonali studenci Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej: Cezary Alka, Tomasz Dawidczyk, Michał Dudkowski, Marcin Klammer, Dariusz Łopatek, Mikołaj Paluch, Aleksandra Wróbel, Daniel Zdunek

Pomiary wykonali studenci Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej: Anna Bielska, Przemysław Klimowicz, Paweł Mistewicz

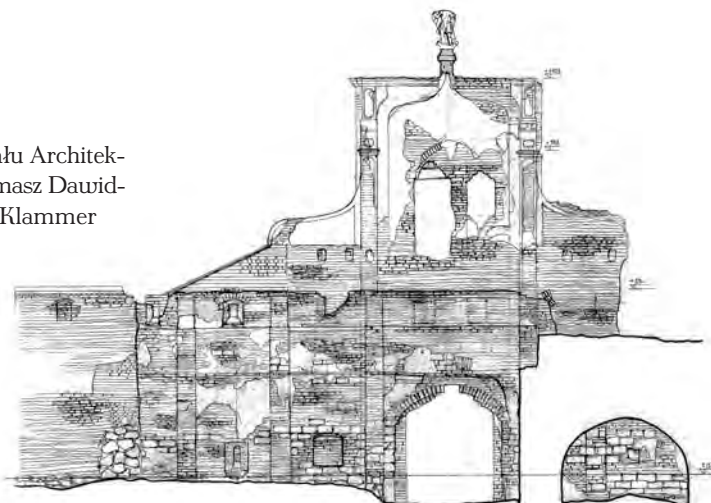
C

Pomiary wykonali studenci Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej: Marcin Klocek, Robert Kuźmiczuk, Marcin Sawicki

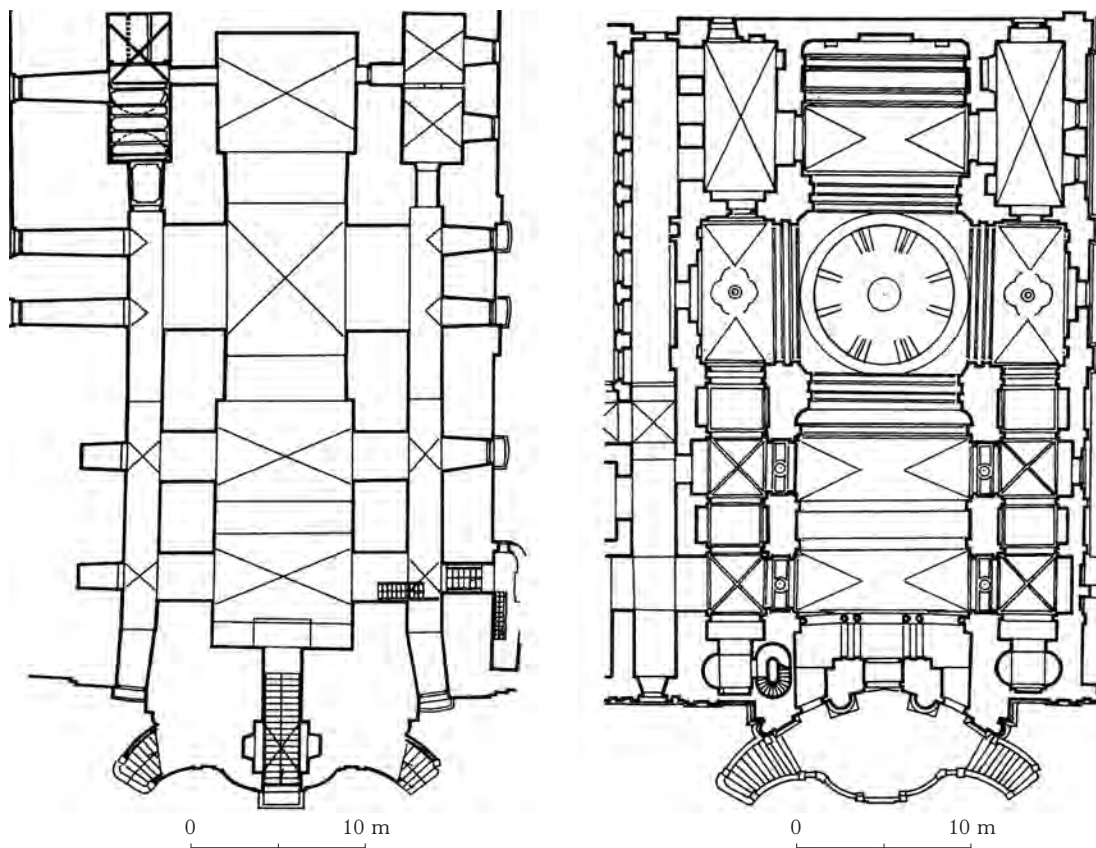
D

Pomiary wykonali studenci Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej: Tomasz Dawidczyk, Michał Dudkowski, Marcin Klammer

E

Ilustracja 3-3. Berdyczów — zespół karmelitów bosych. Plany wieży wjazdowej, bastionu i domu pielgrzyma: **A** — rzut piętra i przyziemia domu dla pielgrzymów i bramy wjazdowej (rysunek do druku opracował Wojciech Wólkowski); **B** — zachodnia elewacja bramy wjazdowej; **C** — przekrój przez bramę wjazdową (z widokiem na bastion); **D** — przekrój przez bastion i południowo-zachodnie skrzydło budynku; **E** — wschodnia elewacja bramy wjazdowej. Pomiary wykonali studenci Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej pod kierunkiem Małgorzaty Rozbickiej i Roberta Kunkla

Ilustracja 3-4. Berdyczów — plany dolnego i górnego kościoła. Zb. ZAP PW, rysunek autora

fundacji i ważną dla historii sztuki późnego baroku budowlą kościoła i jego wyposażeniem, uznaliśmy, że warto opublikować wykonane przez warszawskich studentów rysunki berdyczowskiego domu pielgrzymów i bramy wjazdowej na teren fortyfikacji, która po zniszczeniach ujawniła swą, ukrytą wcześniej (i obecnie) pod tynkami, późnogotycką, tuskiewiczowską jeszcze metrykę. Opracowane wówczas plany samego kościoła zostały zamieszczone w monografii architekta (il. 3-4).

Na wyniosłej górze otoczonej zakolem rzeki Piat, a właściwie jej starorzecza zwanego Hnyłopiatem stoi, mimo przeszłych już burz wojennych, wciąż imponujący kompleks budowli klasztoru karmelitów, słynny dawniej z cudownego obrazu Matki Boskiej. Odczają go bastionowe fortyfikacje, czyniące niegdyś z tego miejsca pielgrzymiej modlitwy potężną fortecę, będącą ważnym punktem oporu podczas częstych tu buntów kozackich i lokalnych wojen kresowych możnowładców (il. 3-5, 3-6).

W 1593 roku inwentarz dóbr tuskiewiczowskich opisuje: *miasto nowoosiadłe Berdyczów w położeniu nad rzeką Piatem, które niedawno Fedor [Teodor] Tuskiewicz swoim własnym kosztem i nakładem osadził [...]* W tem miasteczku zamek na horodyszczu poczęty budować się, w którym zamku budowanie: naprzód wieża nad wały zbudowana; w tejże wieży świetlica, w ścianie świetelki [wykusze?] cztery, horodni [izbic?] sześć, na górze sala zbudowana wielka, piekarnia, sienie, świetelki, naprzeciwko

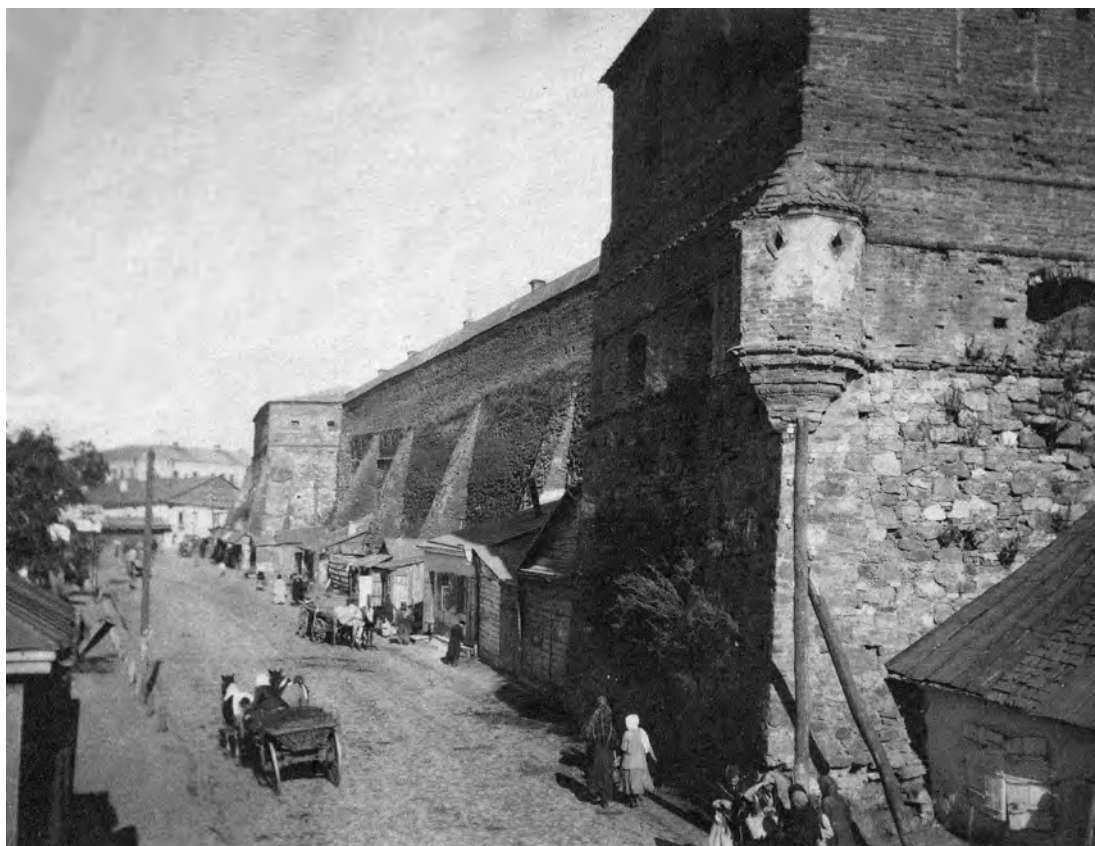
Ilustracja 3-5. Berdyczów — widok klasztoru od strony rzeki. Fot. z początku XX wieku ze zbiorów ZAP WAPW

*świątelki dwie, sienie i komora, w bok sieni naprzeciwko wieży poczęto budować i niedobudowano, a na ostatek horodyszczce ostrogiem obstawiono; wkoło zameczku przygródek ostrogiem obmurowano...*⁹.

W roku 1630 Janusz Tyszkiewicz, wojewoda kijowski, ufundował na berdyczowskim zamku klasztor karmelitów bosych. W cztery lata później wydana została królewska hramota na zbudowanie klasztoru „gdzie Berdyczów nazwany miasteczkiem” i w tym samym roku, 2 marca, Andrzej Szołdrski, biskup kijowski, położył kamień węgielny pod budowę kościoła. Dość szybko wzniesiono kościół dolny, a fundator ofiarował doń obraz Matki Boskiej. Władze zakonne wyraziły zgodę na usytuowanie klasztoru na terenie prywatnych dóbr i ufortyfikowanie go, podobnie jak klasztory w Wiśniczu Nowym i Wiśniowcu.

Jednak życie zakonników zakłócały rozliczne przeciwności. Spadkobiercy wojewody kijowskiego niechętnie dzielili się panowaniem nad zamkiem i procesy z rodziną Tyszkiewiczów stały się codzienną rzeczywistością klasztoru. Dodatkowo wybuch wojen kozackich zagroził bytowi zakonników, którzy w roku 1648 porzucili rozpoczętą budowę i uciekli do Lwowa, unosząc ze sobą obraz. Powrócili stamtąd w roku 1663, lecz nie na długo, ponieważ w 1684 roku karmelici z powodu nękających buntów kozackich ponownie wycofali się do Lwowa i zamek do roku 1717 pozostawał pod wyłącznym zarządem Tyszkiewiczów. W jego murach uwięziony został przez hetmana Mazepę legendarny wa-

⁹ B.J. Wanat 2007, op. cit., s. 18–19.

Ilustracja 3-6. Berdyczów — bastion z orylnem od strony rzeki. Fot. z początku XX wieku ze zbiorów ZAP WAPW

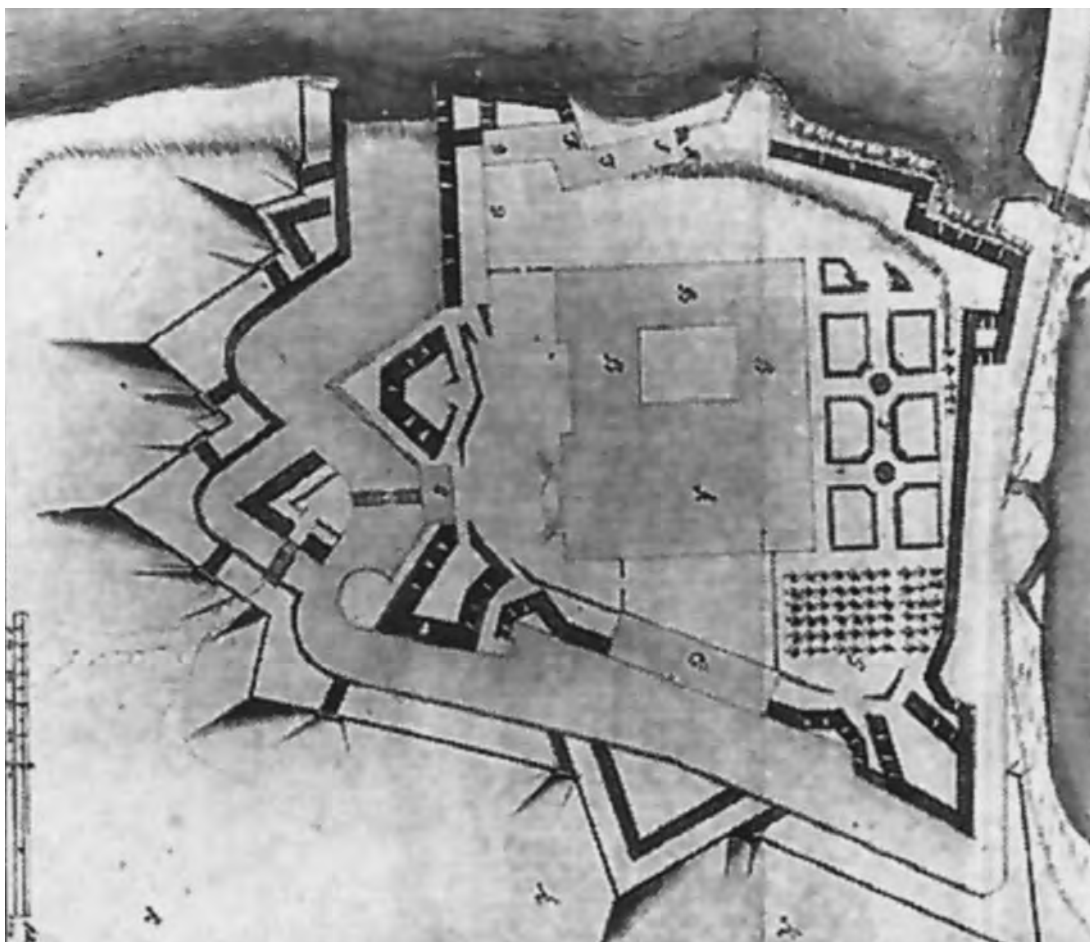
tażka Palej¹⁰. Boczne pomieszczenie w dolnym kościele nosi do dziś tradycyjną nazwę „celi Paleja”.

Po powrocie karmelitów prace przy klasztorze wznowiono. W roku 1721 powrócił też do Berdyczowa otoczony kultem obraz Matki Boskiej. Jednak fundusze prowincji zakonu przeznaczone były wówczas głównie na budowę innego warownego klasztoru — w Wiśniowcu, rozbudowanego w latach 1718–1733. Po jego ukończeniu prace w twierdzy berdyczowskiej ruszyły pełną parą w latach 1735–1754. Formalnej zgody na ufortyfikowanie klasztoru udzieliło w roku 1749 Generalne Definitorium Karmelitów Bosych w Rzymie¹¹.

Plan zespołu klasztornego i jego obwarowań wykonał Jan de Witte, dowódca twierdzy w Kamieńcu Podolskim, wybitny znawca fortyfikacji. Sprowadził go do Berdyczowa przeor Jan Toroszowicz, dotychczas przełożony karmelitów w Kamieńcu. Rysunek zatytułowany „Planta Fortyfikacji Berdyczowskiego klasztoru WW. OO. Karmelitów Bosych Meliorowana i delineowana 15 Aprilis 1743. Inventario et delineatio Joannes d’Witte Capitaneus de Regnum” znajduje się obecnie w zbiorach Gabinetu Rycin BUW (il. 3-7). Prace bu-

¹⁰ B.J. Wanat 2007, op. cit., s. 31.

¹¹ M. Brykowska, 1991, op. cit., s.10; B.J. Wanat, 2007, op. cit., s. 295.

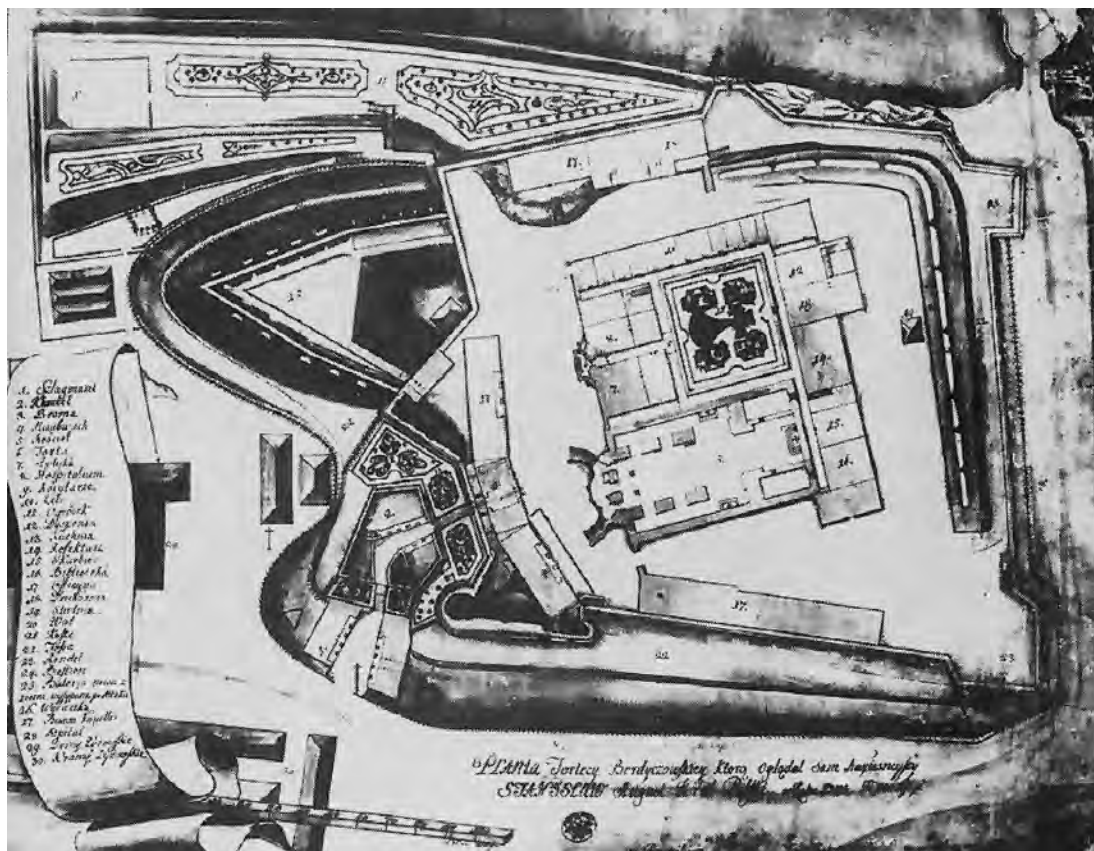
Ilustracja 3-7. Berdyczów — fragment rysunku *Planta Fortyfikacji Berdyczowskiego klasztoru WW. OO. Karmelitów Bosych Meliorowana i delineowana 15 Aprilis 1743. Inventario et delineatio Joannes d'Witte Capitaneus de Regnum.* W zbiorach Gabinetu Rycin BUW sygn. Zb. Król. Pol. 186/103 (wg Wanat, op. cit., il. 26). Fragment z projektem planu fortecy

dowlane kościoła i twierdzy w latach 1739–1754 prowadził budowniczy Grzegorz Tarnawski. Plan ukończonej fortecy sporządził w roku 1782 Teodor Rakowiecki¹² (il. 3-8).

Jak uważa Maria Brykowska, klasztor w Berdyczowie, pełnił rolę przyczółka dla zespołu miejskiego¹³. Zrealizowany plan tylko w niewielkim stopniu odbiega od projektu. Narzuty wału dostosowany został do naturalnej skarpy. Od południa i zachodu otaczały twierdzę rozlewiska rzeki, a od północy mur obronny ze strzelnicami flankowany od północno-zachodu bastionem w systemie nowowłoskim, a w kluczowym narożu północno-wschodnim okrągłą basteją artyleryjską. Ściana wschodnia z wejściową bramą poprzedzoną mostem zwodzonym zakończona była od strony rzeki jeszcze jednym bastionem. Od strony

¹² S. Łoza, *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954, s. 254, 331; Z. Hornung 1995, op. cit., s. 47–49; M. Brykowska 1991, op. cit., s. 25–28; B.J. Wanat 2007, op. cit., s. 56.

¹³ M. Brykowska, 1991, op. cit., s. 50–51.

Ilustracja 3-8. Berdyczów — „Plan fortecy berdyczowskiej” — miedzioryt Teodora Rakowieckiego z 1782 roku (wg Wanat, op. cit., il. 27)

ujazdu usypano dodatkowo rawelin i przedwał. Projektant przewidział kazamaty, a na zewnątrz fosy ukrytą drogę i place broni. Fortyfikacje zaprojektowano, uwzględniając istniejący klasztor i wcześniejsze obwarowania, tak, że dawna wieża tyszkiewiczowskiego zamku, a obecnie brama wejściowa od wschodu na teren klasztoru od strony miasta, znalazła się na osi fasady kościoła. Teren twierdzy, wokół założonego w centrum klasztoru z kościołem z boku, podzielono funkcjonalnie i przestrzennie. Otoczony fosą i wałem z bastionami klasztor uzbrojony był 60 armatami i utrzymywał stałą załogę wojskową podlegającą przeorowi. Na terenie twierdzy znajdowała się odlewnia ołowiu do produkcji kul do ręcznej broni palnej¹⁴. Wzdłuż fasady rozciągał się plac kościelny. Przy nim stanął dom gościnny dla pielgrzymów, podobnie jak w wielu klasztorach w mieście. Dziedziniec gospodarczy założono przy kurtynie południowej, natomiast po stronie przeciwnej — hospicjum. Ogród klauzurowy wypełniał przestrzeń między wałem a skrzydłem mieszkalnym klasztoru.

W roku 1768 konfederaci barscy z Kazimierzem Pułaskim na czele usiłowali obronić twierdzę przed wojskiem rosyjskim, ufając bardziej w opiekę Matki Boskiej niż trwałość

¹⁴ B.J. Wanat 2007, op. cit., s. 56, 296.

obwarowań. Skutkiem tych działań było poddanie klasztoru i jego rabunek przez Rosjan oraz zabranie przez nich 48 armat i wszystkiej klasztornej i konfederackiej broni. To, co pozostało, porządkujący klasztor przeor Józef Zwoliński kazał poustawiać na murach „dla odstraszenia złodziei”. Restaurowano zaniedbane i obrośnięte kramami fortyfikacje, przywrócona została też załoga wojskowa, jednak rzeczywistą wartość militarną berdyczowskiej fortecy sceptycznie ocenił ks. Adam Naruszewicz towarzyszący królowi Stanisławowi Augustowi Poniatowskiemu w jego podróży do Kaniowa w roku 1787. *Forteczka ta, dla bezpieczeństwa życia i majątków obywatelskich w czasie trwogi wielce potrzebna, powinna by zasłużyć na lepsze względy i opatrzenie od Rzeczypospolitej, gdy nie nader bogaty zakonników fundusz, nie jest w stanie upadających fortyfikacji podźwignąć i zarzewiałyich tych szturmaków na przodkach wozowych zamiast lawetów położonych, w porządniejsze działa zamienić*¹⁵.

W 1842 roku dobra klasztorne przejął rząd rosyjski, a w 1866 ostatecznie skasowano klasztor i usunięto karmelitów. W roku 1908 rozpoczęto restaurację kościoła według projektu Stefana Szyllera. Zakonnicy powrócili na krótko w latach 1918–1926. Następnie zespół przejęto na cele świeckie, Rosjanie zaś, uchodząc przed Niemcami w roku 1941, podpálili kościół, który spłonął wraz z całym wyposażeniem. Prowizorycznie zabezpieczony, przetrwał w ruinie do roku 1991, gdy po okresie użytkowania kościoła dolnego jako sali gimnastycznej i dewastacji górnego, ojcowie karmelici ponownie pojawili się w ruinach, prowadząc kolejną ich odbudowę. Dołączyły też władze miasta Berdyczowa, finansując restaurację zabytkowych murów twierdzy¹⁶.

WIŚNIOWIEC

Siedziba rodowa Wiśniowieckich na wysokiej skarpie nad płynącym w jarze Horyniem zapewne już od końca XV stulecia miała formę murowanego zamku. Około połowy XVI wieku powstała cerkiew zamkowa, w której spoczęli prawosławni jeszcze Wiśniowieccy (aż do pokolenia Michała i Rainy z Mohylów).

Michał Wiśniowiecki, ojciec Jeremiego, objął Wiśniowiec w roku 1614. Jednak dopiero Jeremi, odziedziczywszy rodzową siedzibę, przebudował zamek, powiększając go i wzmacniając w 1640 roku obwarowaniami bastionowymi. Wiedzę z zakresu nowoczesnych metod fortyfikacyjnych książę Jeremi nabył, gdy podczas młodszej *grand tour* po Europie odwiedził Niderlandy, czego potem dowiódł, sprawnie i skutecznie dowodząc obroną twierdzy w Zbarażu¹⁷, gdy zaś w roku 1632 przeszedł na katolicyzm, ufundował w 1645 roku (i jak można sądzić ufortyfikował) kościół pw. św. Michała Archanioła i klasztor karmelitów bosych u boku zamku wiśniowieckiego. Obie budowle nie doczekały się jednak ukończenia, gdyż wybuchło powstanie Bohdana Chmielnickiego. Jedne przekazy mówią, iż warownia już wówczas była tak silna, że w 1648 roku nie zdołali jej zdobyć kozacy powstańcy Chmielnickiego, inne zaś, że podczas tego powstania w 1655 roku miejscowi

¹⁵ B.J. Wanat 2007, op. cit., s. 298–301.

¹⁶ B.J. Wanat 2007, op. cit., s. 326.

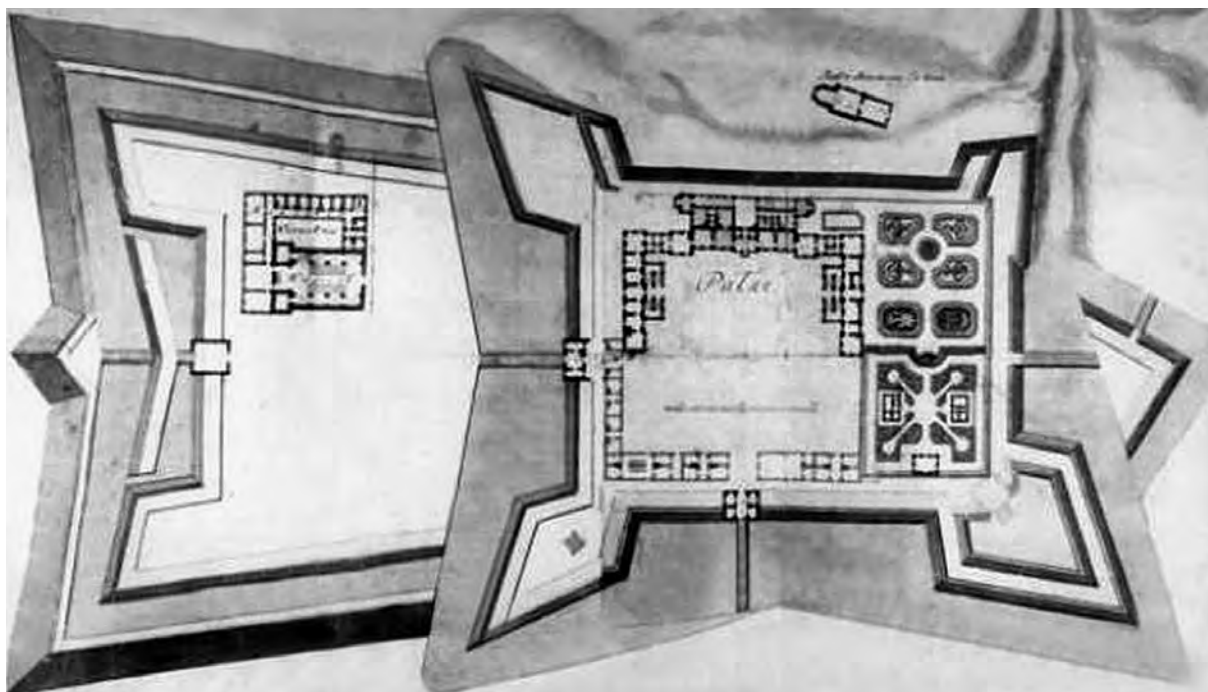
¹⁷ R. Romański, *Książę Jeremi Wiśniowiecki*, Warszawa 2009, s. 82.

prawosławni wraz z Kozakami dokonali rzezi Polaków i zakonników z klasztoru karmelitów, a ponownie w 1672 roku na Wiśniowiec napadły oddziały tureckie, które zrabowały i spaliły kościół i zamek wraz z broniącymi się w ich murach mnichami i okolicznymi mieszkańcami. Po nastaniu względnego spokoju zakonnicy wrócili jednak do Wiśniowca. W 1718 roku dawną fundację księcia Jeremiego potwierdził ostatni z rodu, Michał Serwacy Wiśniowiecki (1680–1744), który rozpoczął rozbudowę ufortyfikowanego kompleksu rezydencjonalno-klasztornego, fundując m.in. główny kościół konwentu pod wezwaniem św. Michała Archanioła.

Michał Serwacy Wiśniowiecki urodził się 13 maja 1680 roku jako młodszy syn wojewody bełskiego księcia Konstantego Krzysztofa (1633–1686). Andrzej Betlej zwraca uwagę na wyjątkowe zainteresowania artystyczne magnata, które przypisuje odbytej w młodości zagranicznej podróży edukacyjnej, obowiązkowej w nowożytnej Europie dla wykształconego arystokraty. Świadczy o tym często przytaczany passus z panegiryku pogrzebowego: iż przedmiotem jego pasji była *architektonika, której się w cudzych krajach będąc nauczył, wystawiwszy w dobrach swoich 45 pałaców swojej inwencji, między którymi pałac Wiśniowiecki* (który przebudował, a właściwie odbudował po zniszczeniach wojny północnej). Spośród jego fundacji sakralnych należy oczywiście wymienić kościół Karmelitów Bosych w Wiśniowcu. Stary zamek wiśniowiecki przekształcony został około roku 1720 przez księcia Michała Serwacego w obszerny pałac z flankującymi dziedziniec ofycjami według projektu francuskiego architekta wojskowego majora Jakuba Blangeya. Jak przypuszczają Jerzy Kowalczyk i Andrzej Betlej, wcześniejsza rezydencja Wiśniowieckich istniała zapewne w miejscu istniejącej obecnie budowli pałacowej i być może już na przełomie XVII i XVIII wieku miała charakter „palazzo in fortezza”. Przemawia za tym fakt wpiśnięcia osiowego układu pałacu w najwyraźniej wcześniejsze, bardzo regularne bastionowe fortyfikacje. Pałac był otoczony fortyfikacjami bastionowymi z trzema dużymi wysuniętymi bastionami i czwartym, mniejszym w narożu od strony rzeki¹⁸ (il. 3-9). Również od 1720 roku na zrębach nieukończonego kościoła według planów tegoż architekta wznoszono nową świątynię karmelitów. Prace wykończeniowe w kościele trwały do 1740 roku. W roku 1726 oo. karmelici rozpoczęli budowę dwóch dwukondygnacyjnych skrzydeł klasztoru — południowego, które ukończono w roku 1736 i wschodniego, gotowego dopiero w roku 1758.

W latach 1780–1786 cały dziedziniec przed kościołem i klasztorem w Wiśniowcu został ogrodzony niskim murem i sztachetami wprawionymi w murowane słupy z wazonami, identycznymi jak w ogrodzeniu pałacowym. Podobny kształt otrzymała także główna brama, umieszczona na osi kościoła, nieomal naprzeciw pałacowej, wiążąc w jedną całość zespół pałacowy i klasztorny. Zabudowania klasztorne otoczono ponadto murem z narożnymi bastionami, także nieomal identycznymi, jak stojące w górnej części parku pałacowego. Wewnątrz murów, na bardzo wysokim, sztucznie usypanym tarasie ziemnym, obmurowanym ceglami, założyli mnisi słynne sady owocowe i pasieki. Największy rozkwit klasztoru wiśniowieckiego przypadł na drugą połowę XVIII i pierwszą ćwierć XIX wieku.

¹⁸ A. Betlej, A. Dworzak, A. Markiewicz, *Pałac w Wiśniowcu w świetle inwentarzy staropolskich*, Kraków 2016, s. 8–11.

Ilustracja 3-9. Wiśniowiec — plan forteczy. Zbiory XX. Czartoryskich, depozyt w Muzeum Narodowym w Krakowie, sygn. MNK XV Re 481. Zob. Katalog rysunków 1973, s. 145 (z datacją na 2. poł. XVIII w.) (na podstawie odbitki wykonanej przez Ośrodek Dokumentacji Zabytków) w zb. NID

Po upadku powstania listopadowego nastąpiła w roku 1832 kasata klasztoru i konfiskata dóbr karmelitańskich. Kościół zamieniono na cerkiew prawosławną, a w 1863 roku, w pożarze spłonęły dachy nad kościołem i klasztorem. Mury świątyni odrestaurowano w początkach XX wieku, wschodnie zaś skrzydło klasztoru rozebrano. Kościół, zachowujący dotąd cechy katolickiej architektury sakralnej, został przebudowany w stylu rosyjsko-bizantyjskim — wieże zastąpiono kopułą, z wnętrza usunięto ołtarze i ambonę oraz zatynkowano barokowe polichromie.

Po odzyskaniu wolności przez Polskę miejscowa ludność katolicka spontanicznie przejęła kościół, który podobnie jak wiele innych obiektów w czasie zaborów odebranych katolikom na rzecz Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego, został formalnie rewindykowany na rzecz katolików w roku 1921. W 1931 roku biskup łucki Adolf Piotr Szełążek zaprosił Karmelitów Bosych do objęcia z powrotem klasztoru. Zakonnicy ponownie zamieszkali w Wiśniowcu i podjęli odbudowę i renowację świątyni. Restaurację klasztoru przerwała kolejna wojna. Po jej zniszczeniach władze sowieckie nakazały rozbiórkę zespołu klasztornego. Kościół został wysadzony w powietrze na początku lat sześćdziesiątych XX wieku. Na jego miejscu jest obecnie ścieżka asfaltowa. Zachowało się ogrodzenie wokół kościoła i klasztoru z bramą wejściową na dziedziniec pałacowy. W zachowanym dwuskrzydłowym budynku klasztoru umieszczono internat¹⁹.

¹⁹ www.wolhynia.pl, hasło: Wiśniowiec Nowy, parafia (dostęp: 07.2018).

PODKAMIENÍ

Miejscowość Podkamień leży u stóp Góry Różańcowej, na której szczycie wzniesiono kościół i klasztor dominikanów. Pierwotnie stał tu zamek zbudowany ponoć już pod koniec XIV wieku po odzyskaniu przez Kazimierza Wielkiego w roku 1349 Rusi Czerwonej, a stanowiący siedzibę Piotra z Żabokruk Cebrowskiego, który później, około połowy XV stulecia, pod wpływem legend o poprzednim przebywaniu tam dominikanów, przekazał im wzgórze, wznosząc tam kościół pod wezwaniem Wniebowzięcia N.M.P. 15 sierpnia 1464 roku arcybiskup lwowski Grzegorz z Sanoka poświęcił murowany klasztor i kościół.

W roku 1519 rajd dywersyjny wojsk moskiewskich księcia moskiewskiego Wasyla III i współdziałających z nim Tatarów krymskich chana Mehmeda I Gireja doprowadził klasztor i miasteczko do ruiny. Po dwóch latach sojusze się odwróciły i w lipcu 1521 roku oddział kozaków starosty czerkaskiego Eustachego Daszkiewicza wyprawił się wraz z Tatarami krymskimi chana Mehmeda I Gireja na Moskwę. Pokonany Wasyl III zmuszony został do zapłacenia haraczu, a w roku następnym podpisał z Zygmuntem Starym pięcioletni rozejm, jednak wojna spustoszyła pogranicze Wołynia oraz Podole, niszcząc wiele miast, zamków i kościołów, w tym klasztor w Podkamieniu.

Dopiero po prawie stuleciu, gdy po Cebrowskich objęła ich włości w posiadanie rodzina Cetnerów, Baltazar Cetner, Ślązak w służbie Rzeczypospolitej, ponownie sprowadził tu dominikanów i w roku 1612, gdy kapituła generalna w Rzymie zatwierdziła prowincję ruską dominikanów, podjął inicjatywę osadzenia tu konwentu. Od roku 1612 zaczęto budowę kościoła, prowadzoną z wieloma przerwami do konsekracji w dniu 15 maja 1695 roku. Wieżę kościelną ukończono dopiero w roku 1760.

Barokowy kościół jest trójnawową bazyliką filarową. Obie nawy boczne zakończone są kopułowymi kaplicami św. Jacka i Dominika. Nad zakrystią i aneksem po bokach prezbiterium znajdowały się dwie przeciwległe galerie emporowe. Na galerii od strony zakrystii, jak notują kroniki klasztorne, modlił się często król Jan III Sobieski. W miarę wzrostu liczby zakonników rozbudowywano klasztor. W latach 1760–1764 powstał nowy chór, za wielkim ołtarzem, niższy od kościoła, o dwóch szeregach kolumn i stallach pod ścianami. W roku 1746 zaczęła się budowa nowego czworoboku od strony wschodniej. Dominikanie w Podkamieniu organizowali szkolnictwo średnie, w tym celu budując w roku 1730 przy klasztorze, na miejscu dawnego zamku Cebrowskich zwanym „Horodyszcz”, obszerny, piętrowy, murowany alumnat dla synów uboższej szlachty. Gdy w roku 1648 Podkamień zajęły wojska Chmielnickiego, zakonnicy, wraz z otoczonym kultem obrazem Matki Boskiej zwanej Podkamieńską, schronili się w Brodach. Wobec stałego zagrożenia najazdami tatarskimi i buntami kozackimi, dopiero w XVIII wieku ukończono ostatecznie budowę i wyposażenie barokowego kościoła i otoczono całość silnymi umocnieniami²⁰ (il. 3-10).

Plany obwarowania wzgórza klasztorne istniały już od roku 1634, jednak dopiero w roku 1701 powstał bardziej konkretny projekt otoczenia budowli murami fortecznymi i wałami w kształcie bastionowej gwiazdy. W latach 1702–1704 wzniesiono mur obwodowy z narożnymi bastiejami, a obmurowane cegłą bastionowe obwałowania sporządzono

²⁰ G. Rąkowski, *Przewodnik po Ukrainie Zachodniej*, cz. III. Ziemia Lwowska, Pruszków 2007, s. 324.

Ilustracja 3-10. Podkamień — wzgórze klasztorne. Pocztówka ok. 1920 roku

według planów Krzysztofa Dahlke, pułkownika artylerii w wojskach Jana III Sobieskiego — króla, który ponoć zamierzał stworzyć w Podkamieniu „drugą Częstochowę”. Prace ukończone zostały w roku 1746. Mury zewnętrzne mają dwie bramy ze strzelnicami dla armat i dwie baszty strażnicze. Jak relacjonują kroniki klasztorne, *konwent nie tylko obmurowany, ale też mający natenczas za murem rondelki z koszami i harmatkami. Tatarowie najczęściej tu napadali od Tarnopola, na których przybycie skoro się zaczęły odzywać harmaty w Tarnopolu, albo w Wiszniowcu albo w Olexińcu i w Poczajowie, podobnyż huk odzywał się nie tylko w Założcach, ale i w Horodyszczu, gdzie przy wieży murowanej ludzie mając jedną harmatkę i hakownic kilka, przy ręcznej mniejszej strzelbie, nigdy się nie dali Tatarom. Tutejszy konwent musiał ku temu ustawicznie trzymać stróżów, zwłaszcza na wieży, słuchających czyli gdzie strzelano na trwodze i sam się odzywał swoimi harmatami, a tym samym dawał znać Brodom o trwodze i bliższym miejscom, na których się ludzie bronili Tatarom*²¹.

Podczas I wojny światowej, w latach 1914–1915, bombardowania i wywołane nimi pożary poważnie zniszczyły i kościół, i klasztor, który ucierpiał też w czasie najazdu bolszewików w roku 1920. Odbudowa trwała do roku 1938, gdy skończono restaurację hełmu wieży. Pod władzą sowiecką w klasztorze znajdował się szpital dla kobiet chorych psychicz-

²¹ L. Zieliński, *Podkamień. Miasteczko w obwodzie Złoczów, majątność JW Hrab. Alex. Cetnera*, [w:] *Lwowianin. Przeznaczony krajowym i użytecznym wiadomościom, wydany w połączeniu prac miłośników nauk*, z. 4, 1840, s. 84 n, z. 5, 1841, s. 114 n, s. 115.

nie. W roku 1993 ukraińskie władze przekazały klasztor Studytom, greckokatolickiemu zgromadzeniu zakonnemu obrządku bizantyjsko-ukraińskiego.

PODSUMOWANIE

W okresie nowożytnym, szczególnie na wciąż niespokojnych południowo-wschodnich kresach Rzeczypospolitej Obojga Narodów możnowładcy chętnie łączyli zasługę pobożnych fundacji z zabezpieczaniem własnych siedzib, jak w Wiśniowcu czy w Małopolsce w Wiśniczu. Jednak obrona murów, ochrona i obsługa armat wymagała obecności świeckiej załogi wojskowej, której obecność nieuchronnie zakłócała porządek klasztornego życia. Taką załogę stale utrzymywano bodaj jedynie w Częstochowie i w Berdyczowie. Mnisi w Wiśniczu już podczas intromisji wyrażali obawy przed zbytnią zależnością od rodziny fundatora, z powodu nadmiernej bliskości zamku, oraz protestowali przeciw umieszczeniu na wałach armat.

Próby siłowego zajęcia klasztoru w Częstochowie przez Szwedów w roku 1655 nie powiodły się nie tylko dzięki bastionowym fortyfikacjom, lecz również dzięki uporowi zgromadzonej tam szlachty i wiernej Janowi Kazimierzowi załodze wojskowej. Kierujący obroną klasztoru przeor Augustyn Kordecki pertraktując z oblegającymi deklarował na piśmie pełną lojalność wobec króla szwedzkiego, zaś niechęć do poddania twierdzy tłumaczył głównie obawą przed profanacją sanktuarium i Obrazu przez protestantów. Przewlekane oporu i pertraktacje okazały się zresztą skuteczne i obrona Jasnej Góry przeszła do heroicznej legendy. Podobnie dzięki umiejętnym negocjacjom w rok później obronił swe, nieco już przestarzałe fortyfikacje oblegany przez Szwedów Zamość, zaś bastionowe fortyfikacje Wiśnicza Lubomirskich, jak i potężna twierdza Ossolińskich Krzyżtopór, podczas wojen szwedzkich poddane zostały bez jednego wystrzału.

Natomiast bastionowe twierdze klasztorne dość skutecznie opierały się walczącym konno kozakom czy rebeliantom podczas rozruchów i wojen domowych. Gromadziła się wówczas w ich murach ludność sąsiednich miasteczek i okoliczni ziemianie. Jeszcze podczas drugiej wojny światowej chronili się tam ludzie w obawie nie tyle przed wrogimi armiami, co przed własnymi sąsiadami. W lutym i marcu 1944 roku klasztor karmelitański w Wiśniowcu obsadzony załogą niemiecko-węgierską i warowne mury klasztoru w Podkamieniu, aż do wycofania się Niemców stanowiły dla ludności polskiej z okolicznych wsi i miasteczek tyleż symboliczne co nieskuteczne miejsce schronienia przed atakami Ukraińskiej Powstańczej Armii. Przez ostatnie lata te fortyfikacje, które przetrwały wojenne burze poddawane są starannej konserwacji, stanowiąc już tylko atrakcję turystyczną.

SŁOWA KLUCZOWE — KEY WORDS

Słowa kluczowe: klasztory obronne, fortece bastionowe, Berdyczów — klasztor karmelitów, Wiśniowiec — klasztor karmelitów, Podkamień — klasztor dominikanów

Key words: bastion fortresses, defensive monasteries, Berdyczów [Berdychiv], Wiśniowiec [Vishnivets], Podkamień [Pidkamin]

STRESZCZENIE

Otaczanie zespołów klasztornych fortyfikacjami miało miejsce już w średniowieczu. Zasobne skarbcze i spichlerze konwentów benedyktyńskich czy cysterskich stanowiły atrakcyjny cel rabunku zarówno dla najeźdźców, jak i pospolitych złoczyńców. Przykładający się często do wznoszenia tych umocnień władcy traktowali je na równi z miastami i cywilnymi zamkami jako elementy systemu zabezpieczenia całości państwa oraz swe czasowe siedziby podczas częstych podróży po kraju. Mnisi, jeśli okoliczności ich do tego nie zmuszały, starali się nie brać udziału w sporach ludzi świeckich. Na terenie Polski za charakterystyczny uznać można wzmocniony basztami i wieżami system obronny zabezpieczający cysterski zespół klasztorny w Sulejowie, gdzie część klauzuruowa wydzielona była z całości gospodarczej zabudowy opactwa dodatkowym murem.

W okresie nowożytnym szczególnie sytuacja panowała na południowych i południowo-wschodnich terenach Rzeczypospolitej Obojga Narodów, gdzie większe klasztory katolickich zgromadzeń, szczególnie karmelitów, nastawione na działalność misyjną wśród ludności prawosławnej, ze względu na specyficzną sytuację polityczną pogranicza z Turcją, budowane były jako nowożytne twierdze bastionowe, według zmodyfikowanego modelu „palazzo in fortezza”. Karmelici, forowani przez świeżo nawróconych z prawosławia na katolicyzm kresowych magnatów, narażeni byli tam nie tylko na ataki wojsk tureckich i Tatarów, lecz również na nieskrywaną niechęć Kozaków i części miejscowej ludności chłopskiej, w przeciwieństwie do katolickiego ziemiaństwa wiernego prawosławiu. Fundatorzy zatem sytuowali często zespół klasztorny jako integralną część swego zamku, związaną z nim systemem fortyfikacji. Tak jest w Wiśniowcu i Wiśniczu, w Berdyczowie zaś klasztor zajął teren dawnego zamku. Oprócz karmelitów na założenie klasztoru na terenach Podola zdecydowali się również bracia kaznodziej, wznosząc w XVII stuleciu otoczoną fortyfikacjami siedzibę w Podkamieniu. Autor, przedstawiając dzieje klasztorów podolskich oraz podobnie ufortyfikowanych ich małopolskich analogii w Częstochowie i Wiśniczu, stara się dociec przyczyn fundacji takich twierdz klasztornych oraz ich realnej wartości militarnej.

SUMMARY

MODERN FORTIFICATIONS OF THE MONASTERIAL COMPLEXES OF THE SOUTHERN AND EASTERN LANDS OF THE POLISH–LITHUANIAN COMMONWEALTH: THEIR FUNCTION AND EFFECTIVENESS

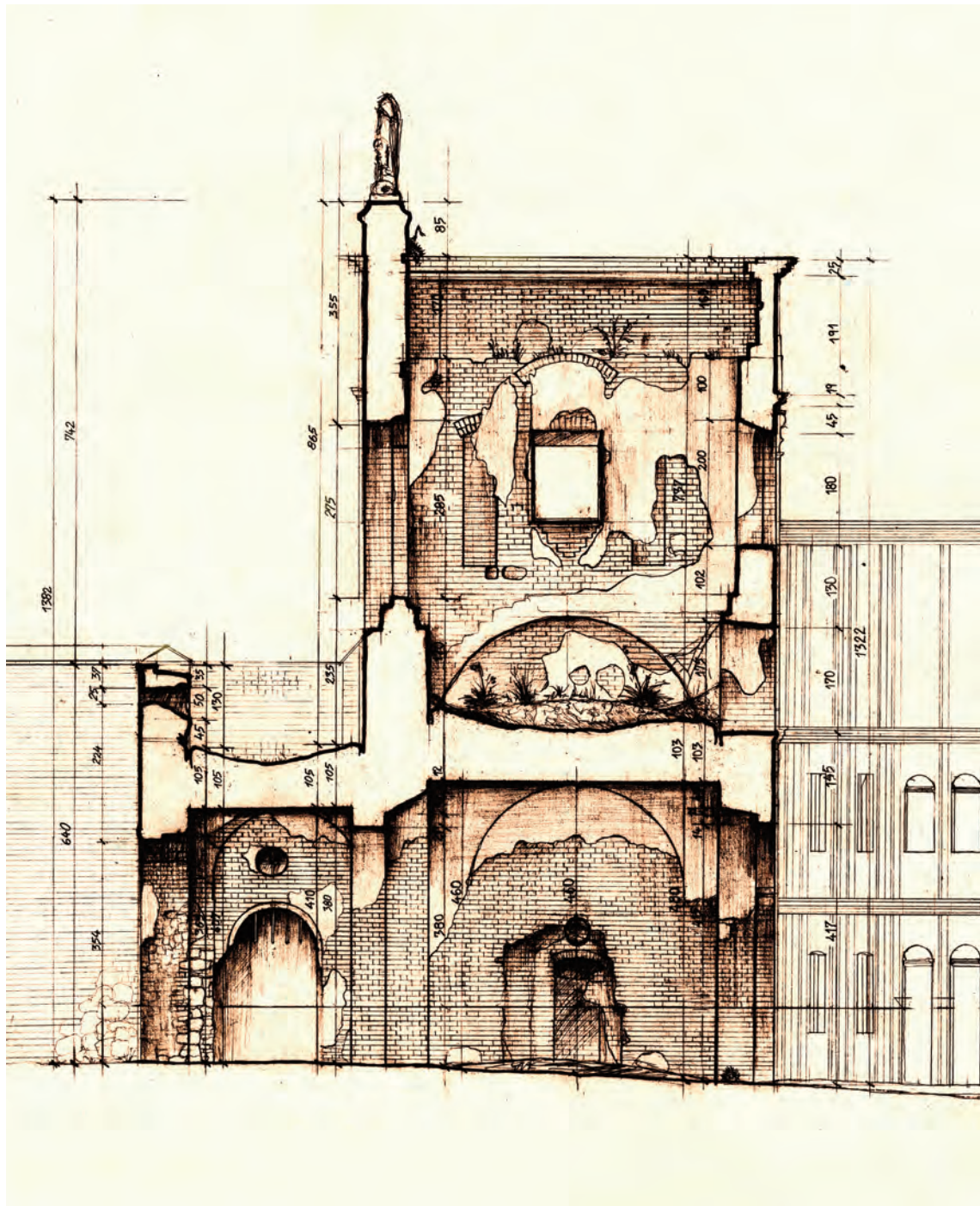
Monasterial complexes had already been surrounded by fortifications as early as the Middle Ages. The rich treasures and granaries of Benedictine and Cistercian monasteries were an appealing target for robbers, both invaders and common criminals. Playing an active part in the raising of their defenses, rulers often treated monasteries as equal to cities and civilian castles, components of the system securing the whole of the state as well as temporary residences serving them during their frequent journeys around the country. Unless circumstances forced them, monks endeavored not to take part in secular disputes. In Poland, the towers and turrets safeguarding the Cistercian monasterial complex in Sulejów may be deemed as being characteristic. There, the cloistered section was set apart from the rest of the facilities of the abbey by an additional wall.

A rather singular situation reigned in the southern and southeastern lands of the Polish–Lithuanian Commonwealth during the early modern period. There, major monasteries of Roman Catholic societies, especially the Carmelites who were intent on mission work among the Orthodox population, faced a very specific political situation on the frontier with Turkey and built early modern bastion fortresses in line with a modification of the palazzo in fortezza model. The Carmelites, favored by the frontier magnates who were newly converted from Orthodox to Roman Catholicism, were vulnerable in those areas to not only attacks by Turkish and Tartar armies, Islamic Turks and Tartars but also had to face

the overt disdain disinclination of the Cossacks and a part of the local peasantry who, in contrast to the Catholic gentry landlords, remained faithful to the Orthodox rite. Thus, founders often situated monasterial complexes so they formed integral parts of their castle and its related fortification system. That is the case in Wiśniowiec [Vishnivets] and Wiśnicz, while in Berdyczów [Berdychiv] the monastery occupied the grounds of the former castle. In addition to the Carmelites, the Dominicans also decided to found a monastery on Podolia. They raised a fortified center in Podkamień [Pidkamin] in the 17th century. The author, in presenting the history of the monasteries of Podolia as well as the similarly fortified Lesser Poland analogues in Częstochowa and Wiśnicz, tries to identify the reason behind the founding of such monasterial fortresses as well as their realistic military value.

BIBLIOGRAFIA

- [1] Bączkowski Dionizy, *Historia pokarmelitańskiego kościoła i klasztoru w Berdyczowie*, Warszawa 1912.
- [2] Betlej Andrzej, Dworzak Agata, Markiewicz Anna, *Pałac w Wiśniowcu w świetle inwentarzy staropolskich*, Kraków 2016.
- [3] Bogdalski Czesław, *Pamiętnik kościoła i klasztoru oo. bernardynów w Leżajsku*, Kraków 1929;
- [4] Bogdanowski Janusz, Holcer Zygmunt, Kornecki Marian, Swaryczewski Andrzej, *Mały słownik terminologiczny dawnej architektury obronnej w Polsce*, Kraków 1988.
- [5] Brykowska Maria, *Architektura karmelitów bosych w XVII–XVIII wieku. Studia i materiały do teorii i historii architektury i urbanistyki*, t. XVIII, Warszawa 1991.
- [6] Gruszecki Andrzej, *Bastionowe zamki w Małopolsce*, Warszawa 1962.
- [7] Guerquin Bohdan, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1984, s. 326–330.
- [8] Hornung Zbigniew, *Jan de Witte*, [red. Jerzy Kowalczyk], Warszawa 1995.
- [9] Łoza Stanisław, *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954.
- [10] Miłobędzki Adam, *Architektura polska XVII wieku*, Warszawa 1980, s. 88–93 i passim.
- [11] Ogarek Zygmunt K., *Podkamień k. Brodów. Krótki szkic historii kościoła i klasztoru dominikańskiego*, Lwów 1939 (dostęp. na: www.podkamien.pl/articles.php?article_id=259).
- [12] Rąkowski Grzegorz, *Przewodnik po Ukrainie Zachodniej*, cz. III – *Ziemia Lwowska*, Pruszków 2007.
- [13] Romański Romuald, *Książę Jeremi Wiśniowiecki*, Warszawa 2009.
- [14] Szlezynger Piotr S., *Fortyfikacje klasztoru Karmelitów Bosych w Wiśniczu Nowym*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, XXVIII, 1983, z. 2, s. 143–158; por. też: Szlezynger Piotr S., *Nowy Wiśnicz. Historia, architektura, konserwacja*, Kraków 2013.
- [15] Wanat Benignus Józef, *Klasztor Karmelitów Bosych w Berdyczowie na Ukrainie. Studium monograficzne*, Kraków 2007.
- [16] Zieliński Ludwik, *Podkamień. Miasteczko w obwodzie Złoczów, majątność JW Hrab. Alex. Cetnera*, [w:] *Lwowianin. Przeznaczony krajowym i użytecznym wiadomościom, wydany w połączeniu prac miłośników nauk*, z. 4, 1840, s. 84 n, z. 5, 1841, s. 114 n.
- [17] www.wolhynia.pl, hasło Wiśniowiec Nowy, parafia.

Ilustracja 3-11. Berdyczów — zespół karmelitów bosych. Fragment przekroju przez bramę wjazdową (z widokiem na bastion). Pomiary wykonali studenci Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej pod kierunkiem Małgorzaty Rozbickiej i Roberta Kunkla

PRZYDRUJSK
kościół pw. Wniebowzięcia NMP

ELEWACJA ZACHODNIA 1:50

pomiar wykonali studenci WA PW: Rafał Kulawiec, Grzegorz Nowak
pod kier. pracowni ZAP WA PW: Justyny Zdunek-Wielgołaskiej, Wojciecha Wólkowskiego oraz Klary Kantorowicz

lipiec 2014

Ilustracja 4-1. Przydrusk — kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny, elewacja frontowa. Pomiary wykonali studenci Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej: Rafał Kulawiec i Grzegorz Nowak pod kierunkiem pracowników ZAP WAPW: Justyny Zdunek-Wielgołaskiej, Wojciecha Wólkowskiego i Klary Kantorowicz, 2014

JUSTYNA ZDUNEK-WIELGOŁASKA, WOJCIECH WÓLKOWSKI,
KLARA KANTOROWICZ

Zakład Architektury Polskiej
Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej

KOŚCIÓŁ PW. WNIEBOWZIĘCIA NAJŚWIĘTSZEJ MARYI PANNY W PRZYDRUJSKU NA ŁOTWIE W ŚWIETLE POMIARÓW INWENTARYZACYJNYCH. KONTEKST PRZESTRZENNY I ARCHITEKTURA

WSTĘP

W lipcu 2014 roku Zakład Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej (ZAP WAPW), dzięki wsparciu Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego¹, przeprowadził studencką praktykę inwentaryzacyjną na Łotwie. Do pomiarów zostały wybrane dwa barokowe kościoły z terenów dawnej Rzeczypospolitej (Inflant Polskich) — kościół parafialny pw. św. Ludwika w Krasławiu oraz kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Przydrujsku fundacji kanonika wileńskiego Karola Karpia (il. 4-1, 4-2). Celem prowadzonych ćwiczeń inwentaryzacyjnych nie było jedynie wykonanie pomiarów i dokumentacji wymienionych powyżej kościołów, ale przede wszystkim wyrobienie wśród studentów umiejętności rozpoznania konstrukcji i detalu architektonicznego charakterystycznych dla tego typu obiektów i okresu, w którym powstawały, a także ewentualnych nawarstwień i ingerencji budowlanych w fazach późniejszych. Dodatkowo, studiowane wnikliwie podczas ćwiczeń pomiarowych budynki stanowiły rozwinięcie poznawanej podczas zajęć z Architektury Polskiej tematyki baroku wileńskiego, a także fundacji na terenie Inflant Polskich.

Pod kierunkiem pracowników ZAP WAPW — dr. inż. arch. Wojciecha Wólkowskiego, dr inż. arch. Justyny Zdunek-Wielgołaskiej oraz doktorantki WAPW — mgr inż. arch. Klary Kantorowicz zostały wykonane rysunki inwentaryzacyjne kościoła pw. Wniebowzięcia NMP, w których wykonanie zaangażowana była grupa 16 studentów, oraz kościoła parafialnego pw. św. Ludwika w Krasławiu, który opracowało 18 studentów. Dla przydrujskiego kościoła powstało sześć rysunków obiektu, w tym:

- 1) rzut przyziemia z najbliższym otoczeniem, czyli ogrodzeniem i bramą (opracowany przez 4 studentów, il. 4-9),
- 2) przekrój poprzeczny (opracowany przez 4 studentów, il. 4-11),

¹ Projekt *Inwentaryzacja zabytkowych obiektów sakralnych z terenu dawnych Inflant Polskich*, finansowany przez MKiDN.

- 3) przekrój podłużny (opracowany przez 4 studentów, il. 4-10),
- 4) elewacja frontowa (opracowana przez 2 studentów, il. 4-1, 4-12),
- 5) elewacja boczna (opracowana przez 2 studentów, il. 4-2, 4-13),
- 6) elewacja tylna (opracowana przez 2 studentów, il. 4-14).

Z kolei kościół krasławski zyskał dokumentację składającą się z siedmiu rysunków:

- 1) rzutu przyziemia (opracowanego przez 4 studentów),
- 2) rzutu na wysokości okien (opracowanego przez 2 studentów),
- 3) przekroju poprzecznego (opracowanego przez 3 studentów),
- 4) przekroju podłużnego (opracowanego przez 4 studentów),
- 5) elewacji frontowej (opracowanej przez 2 studentów),
- 6) elewacji bocznej (opracowanej przez 2 studentów),
- 7) rzutu podziemia (opracowanego przez 1 studenta).

Wszystkie rysunki pierwotnie zostały wykonane w skali 1 : 50 w technice ołówkowej i zeskanowane, a następnie wykreślone w komputerze (pliki wektorowe edytowalne). Oryginalna dokumentacja inwentaryzacyjna jest przechowywana w Zbiorach ZAP WAPW, natomiast jej kopie zostały przekazane proboszczowi kościoła pw. Wniebowzięcia NMP Mariansowi Dałeckisowi, proboszczowi kościoła pw. św. Ludwika w Krasławiu Edwardowi Woronieckiemu, dyrektorowi Domu Kultury w Krasławiu Józefowi Dobkiewiczowi oraz łotewskiemu Urzędowi Konserwatorskiemu. Oba kościoły są ciekawym przykładem barokowej architektury w typie wileńskim, osadzonej w kontekście urbanistycznym. Warto więc zwrócić uwagę nie tylko na ich cechy architektoniczne, ale także na sposób usytuowania i ekspozycję w mieście. Obiekty te ze względu na specyfikę szczegółowych rozwiązań architektonicznych, lokalizacji, a przede wszystkim różnic w dostępności materiałów ikonograficznych opisane zostaną odrębnie — w dwóch różnych artykułach.

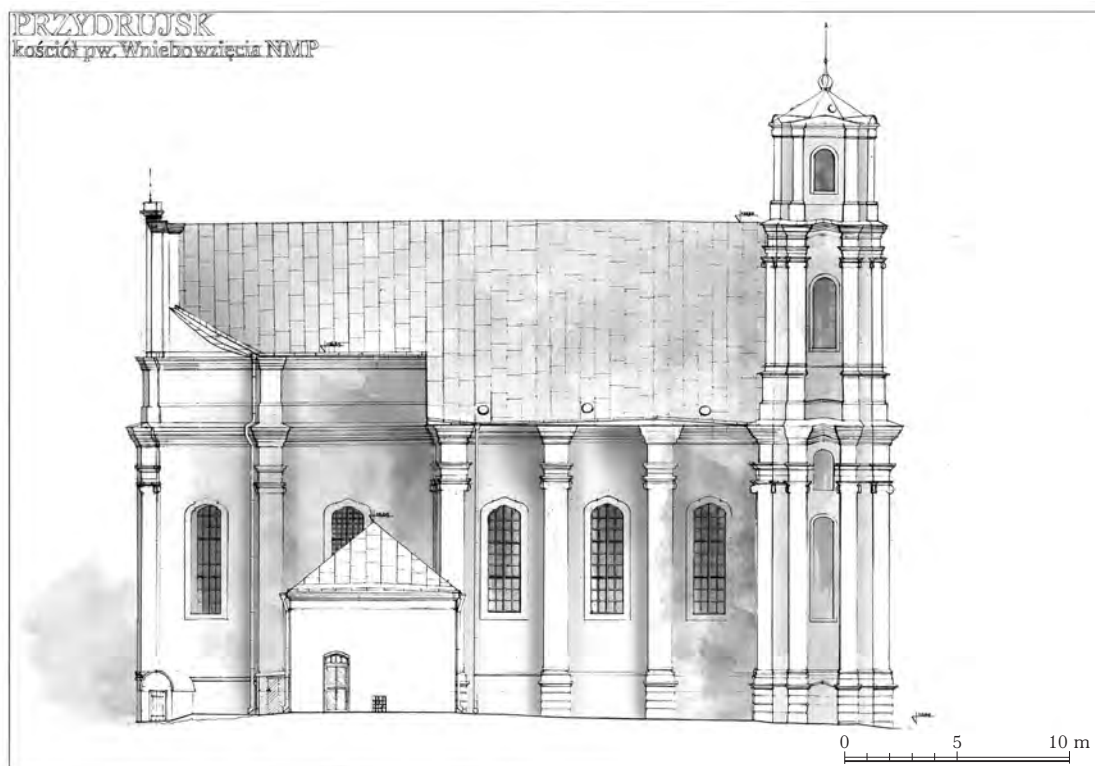
DRUJA-SAPIEŻYN

Zinwentaryzowany kościół pw. Wniebowzięcia NMP znajduje się w Przydrujsku² — dawnej prawobrzeżnej dzielnicy, zlokalizowanego nad rzeką Dźwiną, miasta Druj. Choć obecnie Druja stanowi miejscowość odrębną administracyjnie od Przydrujska, i znajduje się w granicach Białorusi³ (il. 4-5), dla zrozumienia uwarunkowań powstania kościoła niezbędne jest choćby w skrócie przybliżenie genezy rozwoju całego miasta.

O lokalizacji Druj zdecydowały korzyści wynikające z położenia geograficznego — przede wszystkim skrzyżowanie szlaków handlowych i walory obronne. Nie wiadomo, kiedy dokładnie powstała w tym miejscu pierwsza osada. Źródła potwierdzają istnienie ośrodka warownego w XIV wieku. Druja w 1386 roku wzmiankowana była w kronice Macieja

² Dawniej funkcjonowała także nazwa: Przydrujek, obecnie w języku łot. *Piedruja*.

³ Obecnie wieś na Białorusi w obwodzie witebskim rejonie brasławskim. Do 1939 roku należała do Rzeczypospolitej, pozostając w jej granicach w okupowanym do 1945 roku kraju. W okresie I Rzeczypospolitej leżała na terenie województwa połockiego. Na mocy traktatu ryskiego z 1921 roku Druja znalazła się w granicach międzywojennej Rzeczypospolitej, stając się centrum powiatu Brasławskiego (do 1926 roku należała do powiatu dziśnieńskiego, a po 1926 w ramach okręgu administracyjnego wileńskiego do powiatu brasławskiego).

Ilustracja 4-2. Przydrujsk — kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny, elewacja boczna. Pomiarzy wykonały studentki Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej: Ewelina Czerwińska i Olga Sowa pod kierunkiem pracowników ZAP WAPW: Justyny Zdunek-Wielgołaskiej, Wojciecha Wólkowskiego i Klary Kantorowicz, 2014

Strykowski⁴, a zapis o zamku drujskim pojawił się w Kronice Bychowca (1374)⁵, później odnotowano fakt, że w 1377 roku był on oblegany przez rycerzy Zakonu Kawalerów Mieczowych. Miarodajnym źródłem informacji o historycznej Druji były niewątpliwie dwie miejskie księgi sądowe obejmujące okres 1718–1723 i 1728–1733. Choć dokumenty te zawierały głównie opisy drobnych spraw sądowych, stały się źródłem badań dla Ottona Hedemanna⁶. Opisał on dzieje miasta, wspierając się także dokumentami odległej o 70 km Dżisny, w których znalazły się odniesienia do Druji.

Druja, jako miasto znajdujące się na pograniczu Inflant, była częścią księstwa połockiego. Miasto w swoim rozkwicie w XVII wieku składało się z dwóch głównych dzielnic — Sapiężyna, zlokalizowanego po prawej stronie rzeki Drujki, i dzielnicy po jej lewej stronie — Starego Miasta oraz przedmieścia znajdującego się na prawym brzegu rzeki Dźwiny, nazywanego Przydrujskiem. Do miasta należała także wyspa oo. Bernardynów (por. plan

⁴ O. Hedemann, Odb., *Dżisna i Druja, magdeburskie miasta*, Wilno 1934, s. 4, oraz O. Hedemann, *Historja powiatu brasławskiego*, Sejmik Brasławski, Wilno 1930, s. 344.

⁵ Źródło to nie jest traktowane przez historyków jako w pełni wiarygodne.

⁶ O. Hedemann wspomina napisaną przez Dymitra Dowgiałę około 1907 roku monografię Druji, znajdującą się w archiwach w Mińsku na Białorusi, a także przywołuje autora tzw. „Materiałów” — Aleksiego Sapunowa.

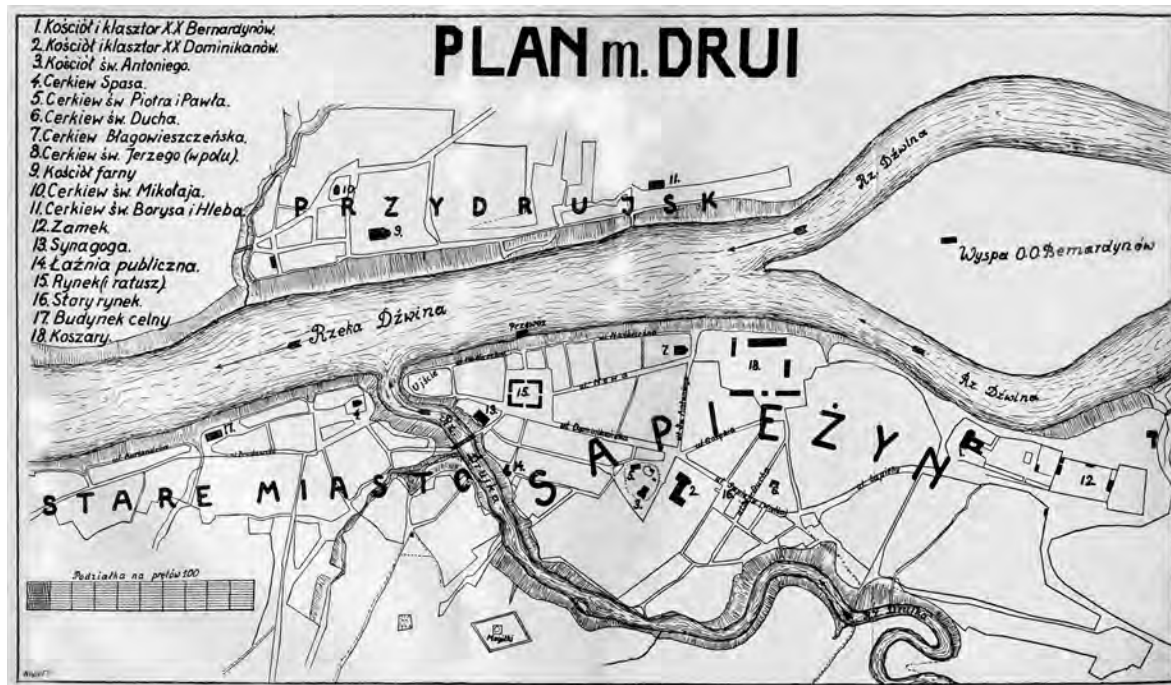
Ilustracja 4-3. Napoleon Orda, *Druja, widok od strony rzeki Dźwiny*, z lewej strony kościół pobernaldyński pw. Świętej Trójcy, w głębi po prawej dawna dzielnica Druj — Przydrujsk (Przydrujek), miasteczko z kościołem Wniebowzięcia NMP oraz dwiema cerkwiemi, datowany 1875–1877. Źródło: Kraków, Muzeum Narodowe, III-r.a. 3983. (Tekka Wileńska)

— il. 4-4). Najstarszą częścią Druj było Stare Miasto, będące w XV w. własnością książąt Massalskich na mocy przywileju z 1496 roku wydanego przez Aleksandra Jagiellończyka Tymoteuszowi Massalskiemu na zamek i włość drujską⁷. Po tym jak zamek w Starym Mieście popadł w ruinę, w XVII wieku wybudowano nową siedzibę w Sapieżynie. Na terenie starej części znajdował się rynek, a przy nim cerkiew Zbawiciela (Spasa), nad brzegiem Dźwiny zaś — komora celna⁸. Według spisu z 1552 roku razem z zamkiem było 112 domów, 5 karczm i 800 mieszkańców. W 1579 roku przejechał przez Druję król Stefan Batory, wracając spod Pskowa.

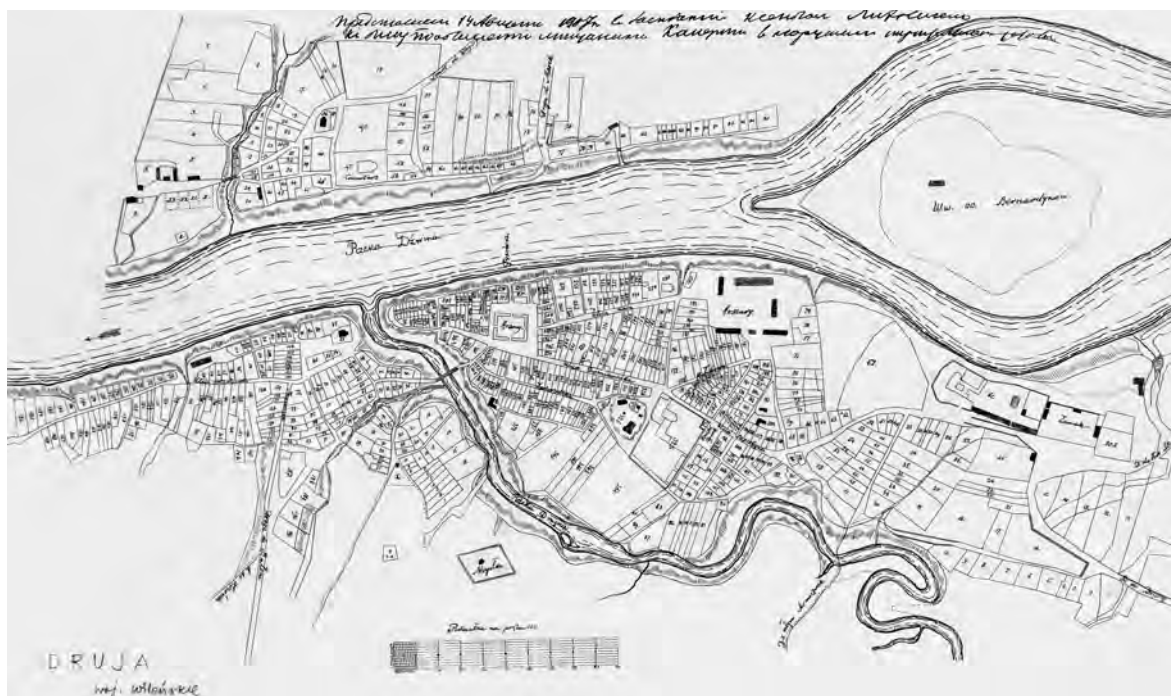
Już od początku XVII wieku Sapiehowie zaczęli nabywać ziemie od Massalskich. W 1611 roku Lew Sapieha zakupił znaczną część Druj od prawnuczki Anny Massalskiej i w ten sposób w XVII wieku pozostałe „posiadła massalskie” na Starym Mieście stanowiły enklawę na terenie miasta Sapieżyna. Powstały w XVII wieku Sapieżyn rozwijał się dwuetapowo. Starsza część z zamkiem otoczonym wałem z dwiema bramami — Ryską i Połocką — powstała naprzeciwko wyspy tam, gdzie dogodna była przeprawa na drugą stronę rzeki, choć w okresie letnim stan wody był na tyle niski, że przedostanie się na drugą stronę nie sprawiało problemu na długości całego miasta. Przy zamku rozwinęła się dzielnica

⁷ O. Hedemann, *Odb.*, op. cit., s. 4.

⁸ Książęta Massalscy otrzymali przywilej pozwalający na swobodny spław Dźwiną oraz handel woskiem i solą.

Ilustracja 4-4. Druja — plan miasta w XII wieku. Źródło: Hedemann Otton, odb.: *Dzisiaj i Druja, magdeburskie miasta*, Wilno 1934, <http://polona.pl> [dostęp: 18.08.2014]

Ilustracja 4-5. Druja — plan miasta w XVIII wieku. Źródło: Zb. ZAP WAPW, woj. wileńskie, sygn. 46 (adnotacja na arkuszu w języku polskim w górnym lewym rogu: „konserwator p. dr Lorenc” oraz „oryginał znajduje się w Oddziale Sztuki Urzędu Wojewódzkiego w Wilnie”, napisy także w języku rosyjskim)

sięgająca do ulicy Gołębiej i cerkwi św. Piotra, natomiast dalsza część aż do rzeki Drujki funkcjonowała początkowo jako sapieżyńskie przedmieścia, dopiero później przekształcając się w główne centrum miasta. Pierwotnie Sapieżyn otoczony był wałem, a jego główny rynek znajdował się w miejscu późniejszego Końskiego Rynku, gdzie stanął drewniany ratusz. Miasto posiadało także młyn i tartak. Przywilej dla miasta Sapieżyna-Druj został wydany przez Jana Stanisława Sapiechę 8 sierpnia 1618 roku, co dało solidne podstawy do stworzenia silnego, warownego ośrodka handlowego na prawie magdeburskim, z wójtem i urzędnikami miejskimi.

W 1620 roku Zygmunt III Waza nadał Druj prawa miejskie i herb. Przyszły rozwój ekonomiczny zapewniały miastu nie tylko przywileje zawarte w dokumencie założycielskim, w tym prawo składu, przywilej organizowania trzy razy do roku tygodniowych jarmarków oraz cotygodniowych targów we wtorki, ale także przywileje późniejsze. Nowych mieszkańców Sapieżyna właściciel wabił licznymi zachętami. Niestety jedna z korzyści związana z prawem mieszkańców do wolnego wyszynku, okazała się zgubna dla tych, którzy popadli w nałóg⁹.

W 1632 roku została założona nowa Druja. Główna część miasta zlokalizowana została na lewym brzegu rzeki, z centrum miejskim ujętym przez Dźwinę i jej dopływ, rzekę Drujkę. Jak przystało na ważny ośrodek handlowy, w mieście wyznaczono duży rynek, wybudowano ratusz z zegarem, wagę, karmy, jatki i dom gościnny w ostrogu oraz łaźnię. W pierwotnym założeniu dochody wpływające do kasy miejskiej miały być pożytkowane nie na opłacenie urzędników, lecz *na potrzeby i ozdoby wszystkiego miasta, jako i na zegar, zbudowanie ratusza, na przyczynienie innych ozdób miejskich...*¹⁰. W 1643 roku Kazimierz Leon Sapieha wydał przywilej bernardynom do założenia kościoła wraz z klasztorem. W latach 1643–1646 wybudowano kościół pw. Świętej Trójcy — trójnawową bazylikę z wielobocznie zamkniętym prezbiterium, jednowieżowy z nadbudowaną w 1772 roku czterokondygnacyjną wieżą (po 1863 roku został zamieniony na cerkiew). W XVII wieku Sapiehowie ufundowali dla ludności żydowskiej synagogę. W latach 1765–1766 w jej miejsce powstała bożnica murowana według projektu Antonio Paracco¹¹. Z kolei drewniany kościół Dominikanów pw. Nawiedzenia NMP został ufundowany w 1696 roku przez Piotra Kazimierza Kaczanowskiego. Murowany obiekt wzniesiono w latach 1765–1773 według projektu Antoniego Paracco i o. Ludwika Hryniewiczza (OP)¹². W XVIII wieku wybudowano także nowy ratusz.

⁹ Ze skutkami nałogu walczone poprzez propagowanie trzeźwości (książeczka w zbiorach Muzeum Przydrujska Skutki Trzeźwości z 1900 roku), ale także przez karanie tych, którzy w wyniku nadmiernego spożycia alkoholu dopuścili się wykroczeń, czego dowodzą zachowane księgi sądowe miasta.

¹⁰ O. Hedemann, Odb., op. cit., s. 9.

¹¹ Opis synagogi w: ŻIH, Dział Dokumentacji Zabytków, M. Piechotka, K. Piechotka, *Bramy Nieba: bóżnice murowane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1999, s. 350–352, źródło: www.sztetl.org.pl [dostęp: 25.08.2014]; S. Łoza, *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954, s. 227. Tamże, dalsza literatura dotycząca tego architekta.

¹² W.F. Morozow, *Tradycje i wpływy w barokowej architekturze Białorusi w końcu XVIII wieku*, [w:] *Kultura artystyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce baroku*, red. J. Kowalczyk, Warszawa 1995, s. 232. Po kasacie zakonu w 1832 roku przeznaczono go na cerkiew (1839), a w 1909 zupełnie rozebrano, za: S. Łoza, op. cit., s. 123.

Miasto o charakterze kupiecko-rolniczym miało także dobrze rozwinięte rzemiosło. Druja stała się ważnym ośrodkiem przemysłu garbarskiego. Byli tu również rybacy, garn-carze, szewcy, rymarze, kowale, krawcy, stolarze, a od XVIII wieku również snycerze, tkacze i dekarze. W połowie XVII wieku grunty miejskie, zgodnie z zaleceniami właściciela, zostały rozdzielone pomiędzy właścicieli domów, tak aby dla każdego domu przypadło co najmniej po 3 morgi pola i ogród pod miastem o wymiarach 4×10 prętów. Wprowadzono także zakaz zbywania domów bez przynależnych im gruntów. W połowie XVII wieku było 350 domów. W XVIII wieku zaczęła napływać ludność żydowska¹³, która przejęła prym w handlu, co w znacznym stopniu przyczyniło się do tego, że mieszkańcy wiary chrześcijańskiej zajęli się głównie rolnictwem. Dźwina odgrywała dużą rolę w handlu bałtyckim i wschodnim. Pełniła także funkcję jako szlak komunikacyjny z naddźwińskimi ośrodkami, a przede wszystkim z Rygą. Przebiegała tędy także ważna droga lądowa, którą przewożono towary z Rosji do Królewca. Przybywali tu kupcy ze wschodu Rzeczypospolitej, miast rosyjskich¹⁴, oraz wzmiankowani w dokumentach miejskich, kupcy z Toropca, znajdującego się na trasie do Moskwy¹⁵.

W czasie wojny z Moskwą (1654–1667) Druja była wielokrotnie niszczone i palona¹⁶. Pokój andruszowski zawarty w 1667 roku przywrócił Rzeczypospolitej województwo połockie. W 1700 roku Aleksander Paweł Sapieha oddał w dzierżawę dobra drujskie wraz z miastem Ottonowi Baronowi de Manteuffel. W 1702 roku rosyjskie pułki pod komendą Ogińskiego wkroczyły do miasta, a w 1704 miała miejsce krwawa bitwa pod Drują. Przez krótki czas, do 1705 roku, Druja należała do Ogińskiego, później wróciła w ręce Sapiehów. Miasto było wielokrotnie palone i odbudowywane. W latach 1769–1771 ponownie do miasta wkroczyło wojsko rosyjskie, a w 1772 roku przeprowadzona została Dźwiną linia pierwszego rozbioru (wówczas Druja stała się miastem granicznym, a Przydrujsk zajęła Rosja). Choć miasto pod koniec XVIII wieku opustoszało, a dodatkowo duże straty poniosło w wyniku pożaru w 1776 roku, Sapieha w 1793 roku podjął próbę jego ratowania poprzez ustalenie sposobu skutecznego finansowania brukowania dróg, zaplanowanie budowy Kafenhauusa, a przede wszystkim wydanie instrukcji „o porządkach ogniowych”¹⁷, która miała mieszkańców zabezpieczyć przed kolejnymi pożarami. Pod koniec XVIII wieku w mieście było kilkanaście murowanych kamienic i kramy¹⁸. Druja stała się miejscem stacjonowania wojsk polskich do czasów powstania kościuszkowskiego, następnie rosyjskiej bazy operacyjnej przeciw powstańcom w 1831 roku. Liczne przemarsze wojsk pustoszyły stopniowo miasto¹⁹. W 1824 roku Druję od Sapiehów nabyła rodzina Miłoszów, którzy na miejscu dawnego zamku, będącego już pod koniec XVIII wieku ruiną,

¹³ W Druju powstała także duża szkoła żydowska.

¹⁴ O. Hedemann, Odb., op. cit., s. 18.

¹⁵ Szlak przez Toropiec do Królewca był szczególnie ważny w XVIII w.

¹⁶ O losach województwa w tym okresie napisał: R. Mienicki, *Z przeszłości województwa połockiego*, „Ziemia. Tygodnik Krajoznawczy Ilustrowany”, 1913, r. 4, nr 14, s. 5–6, www.wbc.poznan.pl [dostęp: 22.08.14].

¹⁷ O. Hedemann, Odb., op. cit., s. 72.

¹⁸ Tamże, s. 76.

¹⁹ *Historja powiatu brasławskiego*, Sejmik Brasławski, Wilno 1930, s. 359.

Ilustracja 4-6. Widok na Drużę i kościół pobernardyński (obecnie białoruskie miasto graniczne). Fot. Klara Kantorowicz, 2014

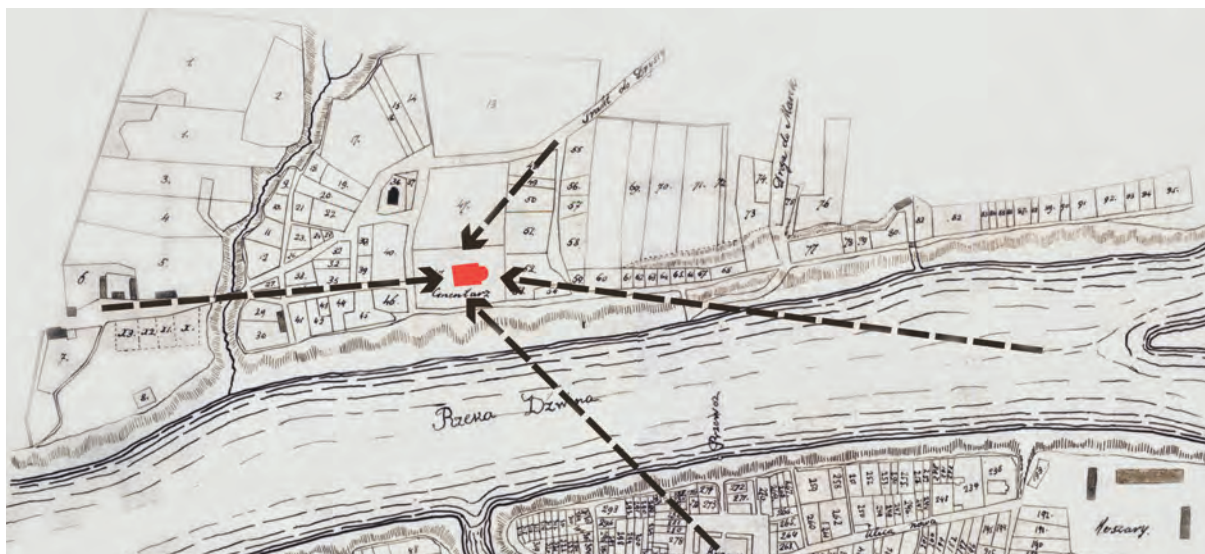
wzniesli dwór²⁰. W połowie XIX wieku miasto wciąż w przeważającej części było w zabudowie drewnianej, jednak liczne murowane kościoły wybijające się w panoramie miejskiej budowały obraz miasta ważnego i bogatego²¹ (il. 4-3). Taki widok jawił się kupcom przybywającym Dźwiną do Druji jako miasta handlowego z przystanią dla statków płynących z Białej Rusi do Rygi. Niestety ranga miasta spadła, kiedy w 1862 roku otwarto Kolej Warszawsko-Petersburską. Dopiero w czasie I wojny światowej Niemcy wybudowali kolejkę wąskotorową, jednak to nie zastopowało procesu odpływu ludności — do tego stopnia, że miasto przed 1926 rokiem zostało zdegradowane do rangi miasteczka. Druja w 1938 roku liczyła 514 domów i 3375 mieszkańców²², gdy jeszcze na początku XX wieku było to 5500 mieszkańców, z czego 75% stanowiła ludność żydowska²³. Najważniejsze w mieście budowle były murowane, także kilka domów mieszkalnych, ale pozostała zabudowa była głównie drewniana. Także infrastruktura nie była dobrze rozwinięta — drogi

²⁰ Opis dworu w: Z. Hauser, *Dawne zapomniane polskie rezydencje na Białorusi (III)*, „Cenne Bezценne Utracone”, nr 2 (63), kwiecień–czerwiec 2010, s. 26–27.

²¹ M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*, t. 4, Warszawa 1886, s. 235.

²² *Wykaz miejscowości RP*, t. 1, Woj. Wileńskie, Warszawa 1 maja 1938 r.

²³ N. Rouba, *Przewodnik po Litwie i Białejrusi*, Wydawnictwo Kurjera Litewskiego, Wilno 1909, s. 50, źródło: Biblioteka Narodowa, dostępne na: www.polona.pl [dostęp: 26.08.14].

Ilustracja 4-7. Przydrujsk — osie widokowe otwierające się na kościół pw. Wniebowzięcia NMP: trakt do Dryszy w kierunku północno-wschodnim (ob. Wierchniedźwińsk na Białorusi) i dalej do Moskwy, trakt na zachód biegnący wzdłuż Dźwiny do kolejnych miast nadrzecznych, także do Krasławia, a w dalszej perspektywie w kierunku Rygi. Rysunek na bazie fragmentu planu Drui. Źródło: Zb. ZAP, woj. wileńskie, sygn. 46, oprac. Justyna Zdunek-Wielgołaska

Ilustracja 4-8. Przydrujsk — oś widokowa zakończona sylwetą kościoła parafialnego pw. Wniebowzięcia NMP, obecnie droga o znaczeniu lokalnym, w przeszłości jeden z głównych traktów prowadzących na zachód wzdłuż rzeki Dźwiny, do Krasławia i dalej do Rygi. Fot. Justyna Zdunek-Wielgołaska, 2014

blotniste. W okresie międzywojennym raczej nie wznoszono nowych obiektów, lecz głównie zajmowano się naprawą tego, co było, czyli np. mostów czy kramów. Podczas II wojny światowej na terenie Drui znajdowało się getto. W trakcie jego likwidacji synagogę spalono, a większość Żydów wymordowano.

Przydrujsk²⁴ zlokalizowany na prawym brzegu rzeki Dźwiny leży obecnie na terytorium Łotwy. Został założony przez Sapiehów w 1618 roku, w tym samym czasie co Sapieżyn, którego stanowił przedmieście. Choć Druja do 1945 roku należała do Polski, to jej dawna część — Przydrujsk — od czasu I rozbioru Polski był poza granicami polskimi. Po I rozbiorze znalazł się na terytorium Imperium Rosyjskiego, a w dwudziestoleciu międzywojennym w granicach Łotwy. Na początku XX wieku ludność miasteczka, należącego wówczas do rodziny Miłoszów (która nabyła je od Sapiehów), wynosiła około 900 osób²⁵ (w tym ponad połowę stanowiła ludność żydowska).

Przydrujsk od początku swego istnienia był przedmieściem głównie rolniczym. Odbiciem jego funkcji był sposób jego parcelacji na działki (por. plan — il. 4-5). Jego układ urbanistyczny wynikał z utrwalenia już wcześniej biegnących tędy traktów i wyznaczenia miejsca na kościół katolicki i cerkiew na wysokości uchodzącej na drugim brzegu rzeki Drujki do Dźwiny. Tak usytuowane budynki (w najwyższym punkcie wzniesienia, na prawym, wyższym brzegu Dźwiny) gwarantowały dobrą ekspozycję. Tak więc na początku XVIII wieku w Przydrujsku znajdowały się kościół farny, drewniana unicka cerkiew św. Mikołaja i unicka cerkiew św. Borysa i Hleba, zlokalizowana przy brzegu dalej na wschód. Szczególnie malowniczy był widok prawobrzeżnej części miasta od strony rzeki, w którym dominantę stanowił kościół pw. Wniebowzięcia NMP. Lokalizacja kościoła wyraźnie nie była przypadkowa — bryła kościoła zamykała widoki z kilku kierunków (il. 4-5). Mogli ją podziwiać przybywający z Dryssy i dalej — z Moskwy, z zachodu, a także była dobrze widoczna z drugiego brzegu z drujskiego rynku. Szczególnie ciekawy kompozycyjnie i urokliwy był widok od zachodu (il. 4-8). Tu jedna ze starszych dróg w Przydrujsku — biegnąca wzdłuż brzegu Dźwiny, wyznaczała kierunek do Rygi²⁶. Malowniczo wijąca się po lekko pagórkowatym terenie dróżka podążała przez most nad niewielkim jarem, dalej rozwidlając się, lekko w lewo prowadząc w kierunku cerkwi św. Mikołaja, a na wprost do kościoła katolickiego. Ostatni odcinek przed samym kościołem, nieco bardziej stromy, wiódł aleją wysadzaną, jak przystało na barokowe założenia, lipami. Jako że kościół był orientowany, wyjątkowo malowniczo prezentowała się elewacja frontowa w zachodzącym słońcu.

KOŚCIÓŁ PW. WNIEBOWZIĘCIA NMP W PRZYDRUJSKU

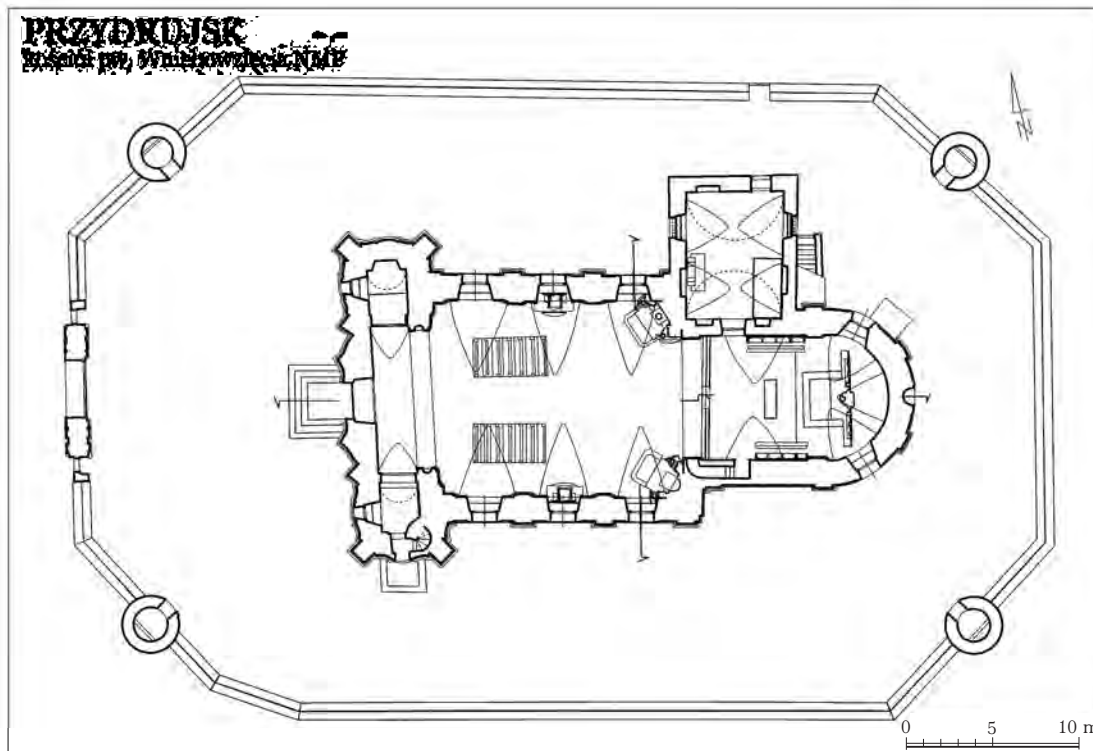
Właściciele miasta, katoliccy Sapiehowie²⁷, ufundowali w Drui wspomniane już klasztory bernardynów i dominikanów. Kościół bernardyński pełnił również funkcję kościoła parafialnego. Zapewne ze względu na niedogodności związane z przeprawą przez rzekę, własny kościół parafialny otrzymało również położone za Dźwiną przedmieście, obecny Przy-

²⁴ O Przydrujsku także w: M. Baliński, T. Lipiński, op. cit., s. 488–489.

²⁵ N. Rouba, op. cit., s. 159.

²⁶ Wzdłuż niej znajdują się także najstarsze zabudowania w Przydrujsku.

²⁷ W 1586 roku Lew Sapieha przeszedł na katolicyzm.

Ilustracja 4-9. Przydrujsk — kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryji Panny, rzut przyziemia. Pomiary wykonali studenci Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej: Aleksandra Pałka, Ewelina Szląg, Kinga Wiercioch i Michał Rypina pod kierunkiem pracowników ZAP WAPW: Justyny Zdunek-Wielgołaskiej, Wojciecha Wólkowskiego i Klary Kantorowicz, 2014

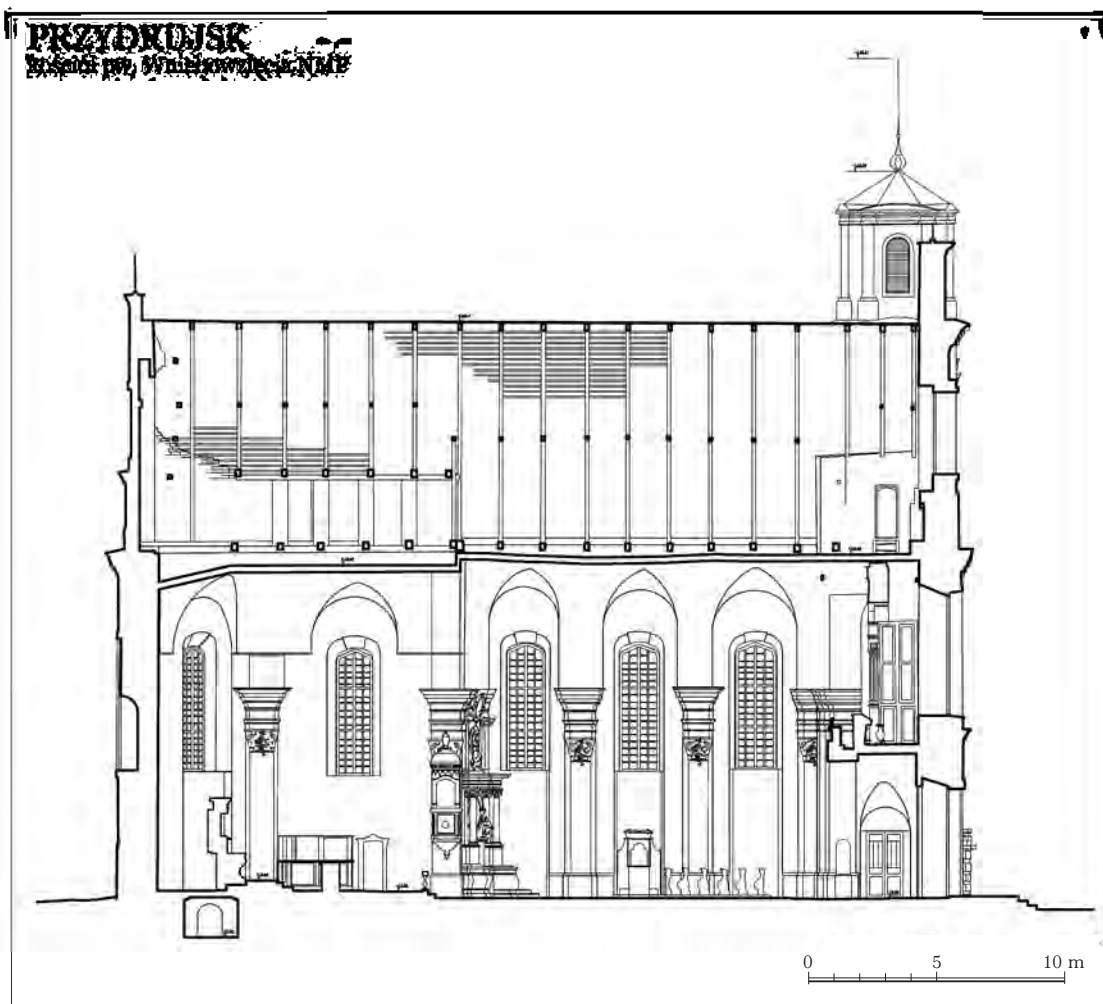
drujsk. Przystępując do fundacji, właściciele Przydrujska hojnie uposażyli nowe probostwo. W 1632 roku zbudowano drewniany kościół fundacji wojewody wileńskiego i hetmana wielkiego litewskiego Lwa Sapiehy. W 1759 roku pożar strawił pierwszą przydrujską świątynię katolicką. Niemal natychmiast wzniesiono w jej miejscu, *kosztem Karola Karpia, kanonika wileńskiego*, kościół murowany, który konsekrowano już w 1760 roku²⁸. Prace przy wykończeniu wnętrza ciągnęły się przez kolejne lata, co wiązało się z odstępstwami od pierwotnego projektu budowli, które poskutkowały m.in. nieco inną od pierwotnie planowanej formą sklepień²⁹. Przez następne dziesięciolecia wzbogacano również wystrój kościoła. W 1774 roku powstał w części malowany iluzjonistyczny ołtarz główny³⁰. W 3 ćwierci XVIII wieku w narożnikach nawy, przy prezbiterium wykonano dwa stiukowe boczne ołtarze z gipsowymi rzeźbami o nieco prowincjonalnych formach³¹. W XIX wie-

²⁸ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. IX, Warszawa 1880, s. 208.

²⁹ Na poddaszu kościoła widoczne są opory przygotowane pod założenie sklepień, ich geometria nie została jednak w pełni wykorzystana przez budujących sklepienie.

³⁰ R. Kaminska, *Niektóre cechy malarstwa epoki baroku w Łatgalii*, [w:] *Kultura artystyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce baroku*, red. J. Kowalczyk, Warszawa 1995, s. 46.

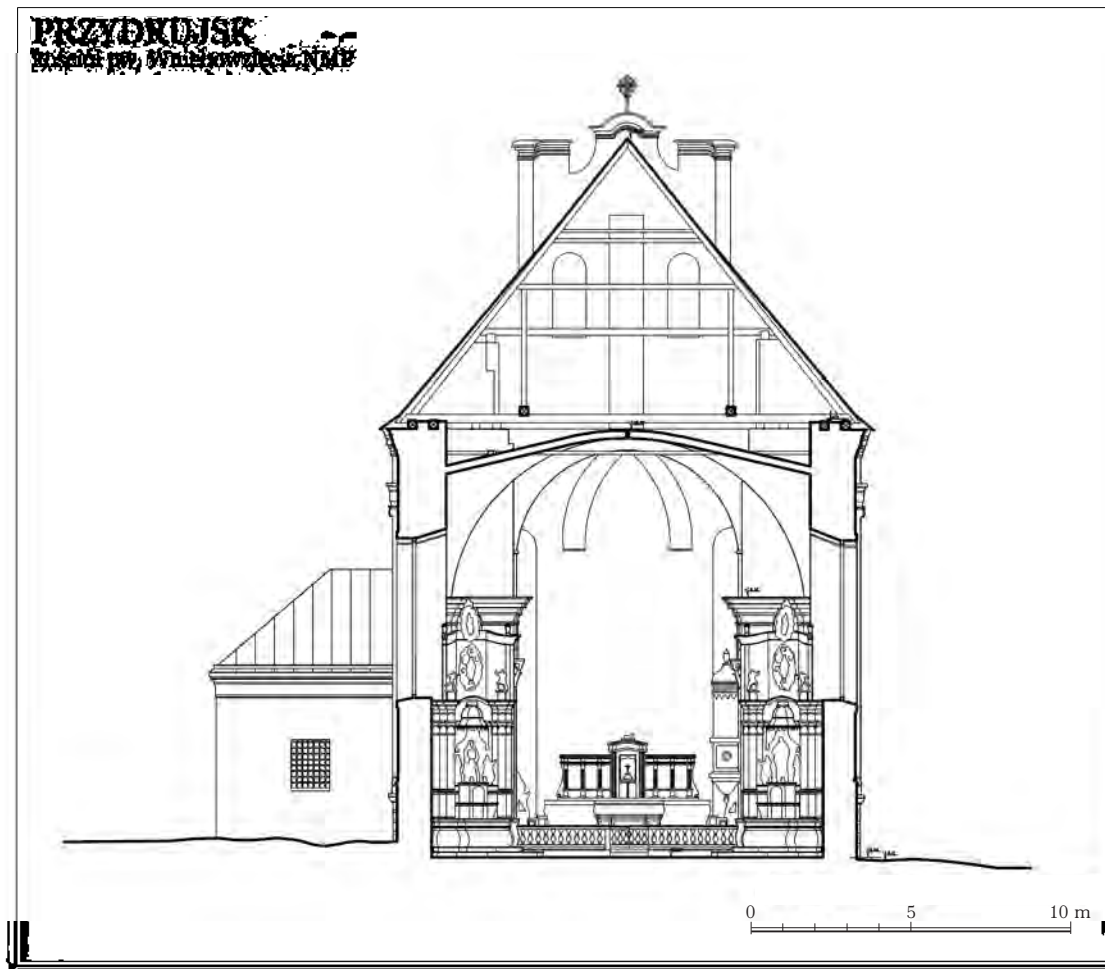
³¹ O rzeźbie z terenu Łatgalii szerzej w: R. Kaminska, *18. gadsimta STUCCO telnieciba Latgales baznīcās*, „Studija” 1998, nr 2 (3/4), <http://www.studija.lv> [dostęp: 13.08.14].

Ilustracja 4-10. Przydrzysk — kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryji Panny, przekrój podłużny. Pomiary wykonały studentki Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej: Pola Dębek, Magdalena Storożenko, Natalie Sawicki i Monika Rokicka pod kierunkiem pracowników ZAP WAPW: Justyny Zdunek-Wielgołaskiej, Wojciecha Wólkowskiego i Klary Kantorowicz, 2014

ku zawieszono klasycyzującą ambonę. Zagospodarowano również otoczenie kościoła. Cmentarz przykościelny ogrodzono kamiennym murem z czterema okrągłymi kaplicami w narożach. Co ciekawe, murowana brama z ostrołuczny przejazdem prowadzącym na teren przykościelny nie została tradycyjnie sprzężona osiowo z kościołem, lecz z osią dawnej drogi wiodącej z Krasławia. W czasie I wojny światowej kościół w Przydrzysku został uszkodzony w wyniku ostrzału artyleryjskiego, czego pamiątką jest wmurowany dziś w południową ścianę budowli pocisk. Późniejsze zawieruchy polityczne nie spowodowały na szczęście żadnych poważnych zniszczeń.

Kościół parafialny w Przydrzysku to budowla o stosunkowo prostym planie z prostokątnym trójprzęsłowym korpusem nawowym, półkoliście zamkniętym prezbiterium, niewielką zakrystią od północy oraz dwuwieżową fasadą. Ta ostatnia jest szczególnie interesująca. Zastosowany tu wklęsło-wypukły plan był niezwykle popularny w późnobarokowej

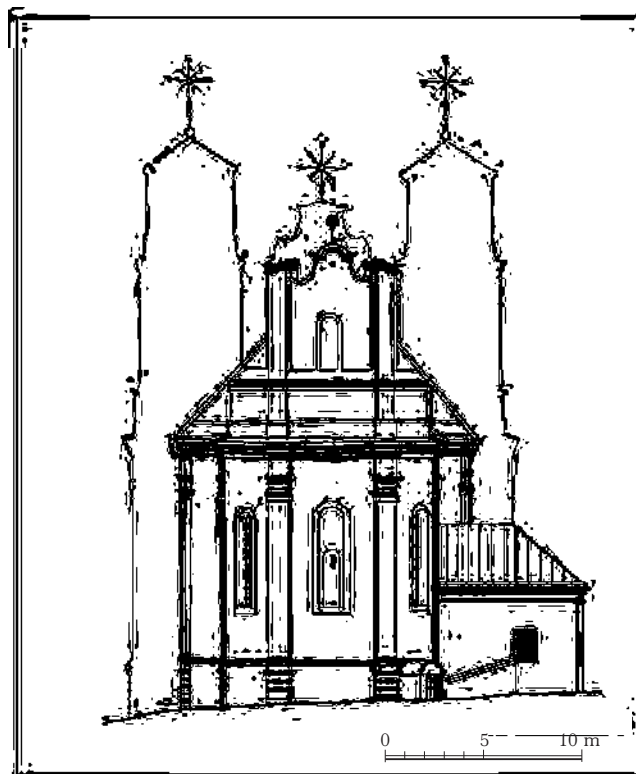

Ilustracja 4-11. Przydrzysk — kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny, przekrój poprzeczny. Pomiary wykonali studenci Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej: Damian Kaczmarek i Marek Przedpeński pod kierunkiem pracowników ZAP WAPW: Justyny Zdunek-Wielgołaskiej, Wojciecha Wólkowskiego i Klary Kantorowicz, 2014

architekturze Wielkiego Księstwa Litewskiego i Inflant Polskich. Na tę „falującą” ścianę nałożono trzy kondygnacje porządku architektonicznego z charakterystycznymi dla wileńskiego, i nie tylko, późnego baroku ukośnie ustawionymi pilastrami narożnymi. Nieskomplikowany detal architektoniczny wykonany został w tynku. Tak jak to często bywało w Wielkim Księstwie, pilastry są tylko nieznacznie wysunięte przed lico ściany, tworząc delikatny rysunek fasady. Miał być on pierwotnie uzupełniony dekoracją malarską, malowanymi głowicami pilastrów korynckich i różnymi kolorami tła i detalu. Dekoracja wykonana w tynku i ta malowana miały się przenikać i wzajemnie uzupełniać, czego przykładem jest wykonanie w tynku przestrzennych wolut korynckich głowic, którym miały towarzyszyć malowane liście akantu. Starannie opracowane zostało również zwieńczenie półkolistego zamkniętego prezbiterium. Wzniesiono na nim również półkolisty wygięty barokowy szczyt, podobny do tych, które zastosowano w kościele oo. bazylianów w Berezwechu, kościele Znalezienia Krzyża Św. w Kalwarii pod Wilnem czy w bazylikańskiej cerkwi Zmar-

Ilustracja 4-12. Przydrużsk — kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny, elewacja frontowa. Pomiary wykonali studenci Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej: Rafał Kulawiec i Grzegorz Nowak pod kierunkiem pracowników ZAP WAPW: Justyny Zdunek-Wielgołaskiej, Wojciecha Wólkowskiego i Klary Kantorowicz, 2014

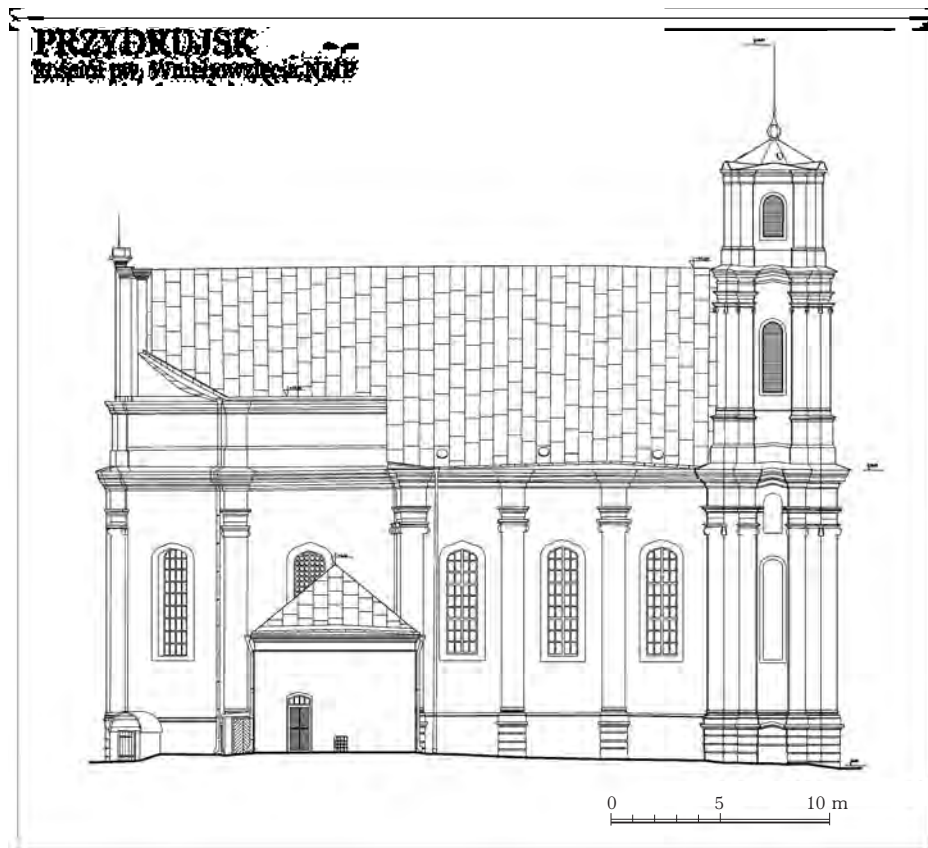

Ilustracja 4-13. Przydrużsk — kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny, elewacja tylna. Pomiary wykonały studentki Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej: Agnieszka Panasiuk i Natalia Trochonowicz pod kierunkiem pracowników ZAP WAPW: Justyny Zdunek-Wielgołaskiej, Wojciecha Wólkowskiego i Klary Kantorowicz, 2014

twychwstania Pańskiego w Witebsku. Elewacje boczne podzielone zostały rytmem pilastrów opierających się na boniowanych cokołach, którym odpowiadają zagierowania gzymsu. Wnętrze przekryte zostało sklepieniami kolebkowymi z lunetami bez wyodrębnionego łuku tęczowego. Ściany nawy otrzymały artykulację w postaci pilastrów z rokokowymi głowicami. Gzyms dźwigany przez pilastry został poprzerywany przez smukłe okna. Analogiczne rozwiązania z gzymsiem występującym tylko ponad pilastrami można znaleźć m.in. we wspomnianej już bazylikańskiej cerkwi w Witebsku, kościele w Berezweczu, czy kościele w Jeźnie koło Kowna. Pod absydą prezbiterium znajduje się niewielka krypta, dostępna schodami przy wschodniej ścianie zakrystii.

Nie zachowały się niestety informacje dotyczące projektanta i wykonawcy kościoła. Sądząc po formach, w jakich została wzniesiona budowla, musiał to być architekt związany z wileńskim środowiskiem budowlanym. Niektórzy badacze skłonni są przypisać autorstwo budowli genueńczykowi Antonio Paracco, pracującemu przez kilkadziesiąt lat w tych stro-
nach³². Jak już wspomniano, Paracco był projektantem kościoła bernardynów w Drui,

³² R. Kaminska, op. cit.; S. Łoza: op. cit., s. 227.

Ilustracja 4-14. Przydrujsk — kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny, elewacja boczna. Pomiarzy wykonały studentki Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej: Ewelina Czerwińska i Olga Sowa pod kierunkiem pracowników ZAP WAPW: Justyny Zdunek-Wielgołaskiej, Wojciecha Wólkowskiego i Klary Kantorowicz, 2014

a także kościołów w Krasławiu i Oświeci. Mógł to być jednak również inny architekt wileński. Półkolisty szczyt wschodni czy brak ciągłego gzymsu w nawie sugerować może choćby autorstwo Jana Krzysztofa Glaubitza, który rozwiązania takie zastosował m.in. w nieodległym kościele w Berezwechu (szczyt, przerywany gzyms) czy w Kalwarii pod Wilnem (szczyt). Na tego wileńskiego architekta może wskazywać również osoba fundatora kościoła, kanonika wileńskiego, seniora katedralnego i oficjała generalnego wileńskiego Karola Karpia, który mógł zatrudnić pracującego głównie w Wilnie Glaubitza. Bez odnalezienia potwierdzenia źródłowego niemożliwa jest jednak żadna pewna atrybucja obiektu. Niezależnie od tego, kto rzeczywiście jest autorem obiektu, ze względu zarówno na interesujący wyraz architektoniczny, zachowane wyposażenie — szczególnie malowany ołtarz główny, oraz niezwykle krajobrazowe położenie, kościół przydrujski pozostaje jednym z najciekawszych zabytków sakralnych łotewskiej Łatgalii.

PODSUMOWANIE I OCENA WYNIKÓW POMIARÓW

W wyniku prac inwentaryzacyjnych powstała dokumentacja 6 rysunków w skali 1:50 dla dotychczas nieopracowanego kościoła w Przydrujsku, która wzbogacając archiwum

Zakładu Architektury Polskiej oraz organów konserwatorskich na Łotwie, stanowi cenny materiał dla przyszłych badaczy architektury barokowej na Łotwie. Jednocześnie rysunki pomiarowe mogą zostać wykorzystane dla przeprowadzenia prac konserwatorskich w za - bytkowym obiekcie. Odbyta praktyka stanowi dla uczestniczących w niej przyszłych architektów cenne doświadczenie, dzięki któremu nie tylko nauczyli się analitycznie obser - wować strukturę budynku, ale także zapoznali się z cennym dziedzictwem Rzeczypospolitej na Kresach.

SŁOWA KLUCZOWE — KEY WORDS

Słowa kluczowe: barok wileński, Inflanty Polskie, architektura sakralna, Przydrujsk

Key words: Wilno (Vilnius) Baroque, Polish Livonia, church architecture, Przydrujsk (Piedruja)

STRESZCZENIE

W lipcu 2014 roku Zakład Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej zorganizował inwentaryzacyjne praktyki studenckie, których celem było wykonanie pomiarów oraz rysunków inwentaryzacyjnych dla dwóch kościołów z terenów dawnych Inflant Polskich. Były to: kościół parafialny pw. św. Ludwika w Krasławiu oraz kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Przydrujsku. Niniejszy artykuł dotyczy rozwiązań architektonicznych oraz uwarunkowań urbanistycznych kościoła w Przydrujsku.

Przydrujsk znajduje się na lewym brzegu rzeki Dźwiny. Dawniej stanowił on przedmieście miasta Drui, leżącego obecnie po białoruskiej stronie Dźwiny. Druja w epoce swego największego rozwoju (w XVII wieku) zajmowała tereny po obu stronach Dźwiny. Składała się ze Starego Miasta (najstarszej części należącej do książąt Massalskich), Sapieżyna położonego po prawej stronie rzeki Drujki, założonego w 1618 roku przedmieścia nazywanego Przydrujskiem oraz wyspy oo. Bernardynów. W 1620 roku Zygmunt III Waza nadał Drui prawa miejskie, kiedy właścicielami miasta byli już Sapiehowie.

Drobna, drewniana zabudowa Przydrujska związana była z rolniczym charakterem przedmieścia. Na jej tle wyraźnie odcinały się położone w najwyższym punkcie niewielkiego wzniesienia świątynie — kościół katolicki i cerkiew. Miejsce na budowę kościoła zostało starannie wybrane. Jego bryła zamykała bowiem widoki z kilku kierunków. Widoczna była z kierunku wschodniego traktu do Dryssy (i dalej do Moskwy), a także z zachodniego wiodącego do Krasławia, jak również rynku prawobrzeżnej części miasta.

Pierwszy drewniany kościół, wzniesiony dzięki fundacji Lwa Sapiehy w 1632 roku, został po po - żarze zastąpiony nową, murowaną świątynią ufundowaną przez Karola Karpia, kanonika wileńskiego. Konsekrowany w 1760 roku kościół to jednonawowa budowla z półkolistym zamknięciem prezbiterium, nakryta sklepieniem kolebkowym z lunetami. Najbardziej interesującym elementem jest dwuwieżo - wa, wzniesiona na wklęsło-wypukłym planie fasada. Jej kompozycja i rozwiązanie detalu wyraźnie wiążą obiekt z nurtem późnego baroku wileńskiego.

SUMMARY

CHURCH OF THE ASSUMPTION OF THE BLESSED VIRGIN MARY IN PRZYDRUSJSK IN LATVIA IN LIGHT OF SURVEY MEASUREMENTS: SPATIAL CONTEXT AND ARCHITECTURE

In July of 2014 the Department of Polish Architecture of the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology organized a survey-oriented work-study program for student aimed at taking measurements and developing survey drawings of two churches on the lands of former Polish

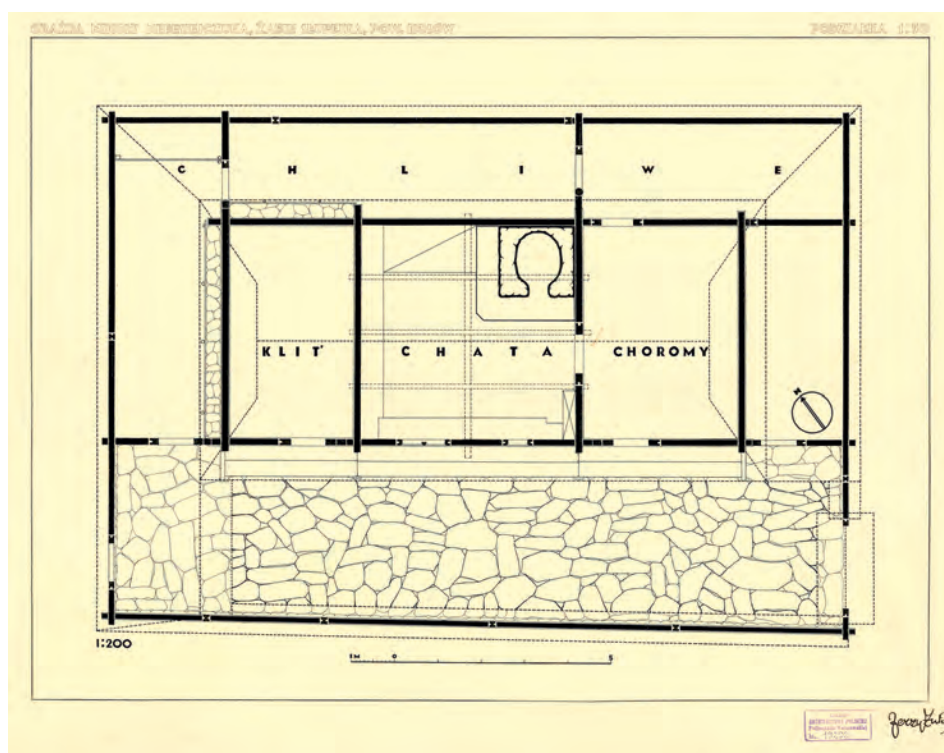
Livonia. These were the parish church of St. Ludwik in Krasław (Krāslava) and the church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary in Przydrujsk (Piedruja). The paper looks at the architectural solutions as well as urban planning conditions of the church in Przydrujsk. Przydrujsk is located on the left bank of the Dźwina (Daugava) River. In the past, it was a suburb of the city of Druja, currently on the Belorussian side of the Dźwina River. During its period of greatest development in the 17th century, Druja encompassed land on both sides of the Dźwina River. It consisted of the Old Town (the oldest section that belonged to the Massalski princes), Sapieżyn located on the right bank of the Drujka River, the Przydrujsk suburb founded in 1618, and the island of the Bernardine Fathers. King Sigismund III Vasa bestowed Druja with municipal rights. The city belonged to the Sapiehas at that time.

The small timber structures of Przydrujsk were tied with the rural character of the suburb. It was against such a background that the Roman Catholic and Orthodox churches located on the highest point of a small elevation were clearly visible. The site for the building of the church was carefully selected. Its structure served to close off the view from several directions. It was visible from the road to Dryssa (and onwards to Moscow) leading northeast and from Krasław (Krāslava) and successive riverside towns going west as well as from the market square of the right bank section of the city.

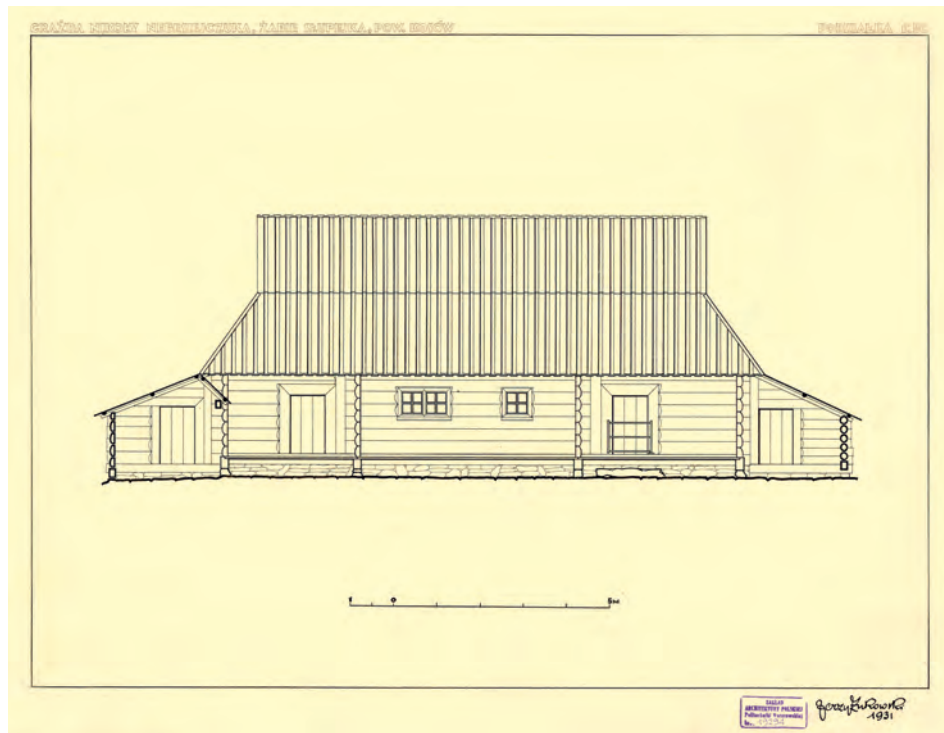
The first timber church was erected thanks to the foundation of Lew Sapieha in 1632. Following a fire in 1759, it was replaced by a new masonry church founded by Karol Karp, Conon of Wilno (Vilnius). Consecrated in 1760, the church was a single-nave structure with a closed semicircular chancel spanned by a barrel vault with lunettes. The church's most interesting element is its dual-tower concave-convex façade. Its composition and ornamental solutions clearly link the building to the late-Baroque Wilno current of architecture.

BIBLIOGRAFIA

- [1] Baliński Michał, Lipiński Tymoteusz, *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*, t. 4, Wydawnictwo Orgelbrand S., Warszawa 1886.
- [2] Hauser Zbigniew, *Dawne zapomniane polskie rezydencje na Białorusi (II)*, „Cenne Bezcenne Utracone”, nr 2 (63), kwiecień–czerwiec 2010.
- [3] Hedemann Otton, Odb., *Dzisiaj i Druja, magdeburskie miasta*, Wilno 1934.
- [4] Hedemann Otton, *Historja powiatu brasławskiego*, Sejmik Brasławski, Wilno 1930.
- [5] Mienicki Ryszard, *Z przeszłości województwa połockiego*, „Ziemia. Tygodnik Krajoznawczy Ilustrowany”, 1913, r. 4, nr 14.
- [6] Morozow Walerij F., *Tradycje i wpływy w barokowej architekturze Białorusi w końcu XVIII wieku*, [w:] *Kultura artystyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce baroku*, red. Jerzy Kowalczyk, Warszawa 1995, s. 229–245.
- [7] Piechotka Maria, Piechotka Kazimierz, *Bramy Nieba. Bóżnice murowane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1999.
- [8] Rouba Napoleon, *Przewodnik po Litwie i Białejrusi*, Wydawnictwo Kurjera Litewskiego, Wilno 1909.
- [9] Kaminska Rūta, *18. gadsimta STUCCO telniecība Latgales baznīcās*, „Studija”, 1998, nr 2 (3/4).
- [10] Kaminska Rūta, *Niektóre cechy malarstwa epoki baroku w Łatgalii*, [w:] *Kultura artystyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce baroku*, red. Jerzy Kowalczyk, Warszawa 1995, s. 43–58.
- [11] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. IX, Warszawa 1880.

A

B

Ilustracja 5-1. Pomiary wykonane latem 1930 roku przez J. Żukowskiego, rysunki złożone w Zb. ZAP WAPW w 1931 roku: **Żabie-Słupejka**, grażda wł. Nikoła Nebesiejczuk: A — rzut przyziemia, Zb. ZAP WAPW, rys. nr 19292; B — elewacja, Zb. ZAP WAPW, rys. nr 19294

MONIKA NEFF
Zakład Architektury Polskiej
Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej

PRZEDWOJENNE POMIARY GRAŻD HUCULSKICH WYKONANE W ZAKŁADZIE ARCHITEKTURY POLSKIEJ WZOREM DLA SCHRONISKA GÓRSKIEGO NA KOSTRZYCY

Zrąb przedstawionej pracy powstał na marginesie badań prowadzonych przez pracowników Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej w związku z realizacją szerszego opracowania na temat kultury materialnej Huculczyzny¹. Tekst złożony był jako odrębna część pod tytułem *Model graży huculskiej wzorem dla projektów przedwojennych schronisk górskich*². Dalej zagadnienie było analizowane pod kątem związku projektu schroniska górskiego z modelem huculskiej graży jako efektu wprowadzenia przez Oskara Sosnowskiego do programu przedmiotu „Architektura Polska”³, prowadzonego w Zakładzie Architektury Polskiej na Wydziale Architektury, obowiązkowego elementu, jakim były inwentaryzacje budownictwa wiejskiego⁴, w tym zabudowy huculskiej wsi, a także wpływu doświadczeń

¹ W ramach współpracy z Departamentem Dziedzictwa Kulturowego w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego wykonano opracowanie: M. Rozbicka, R. Kunkel, A. Szmelter, M. Neff, J. Zdunek-Wielgołaska, W. Wólkowski, *Kultura materialna Huculczyzny w studenckich Albumach Inwentaryzacji Wsi (1924–1939) ze zbiorów naukowych Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej* (w druku).

² Tekst złożony w 2011 roku na Wydziale Architektury PW jako praca statutowa nr 809/11. W nieco zmienionej formie był zaprezentowany podczas Międzynarodowego Kongresu Naukowego „Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej; streszczenie w: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, Międzynarodowy Kongres Naukowy, Warszawa 14–16 listopada 2012 roku, s. 165–167; w pełnej formie nie został opublikowany.

³ Oskar Sosnowski nominację na stanowisko profesora nadzwyczajnego PW otrzymał 1.IV.1919 roku, jednak z powodu udziału w wojnie polsko-bolszewickiej w latach 1920–1921 dopiero od roku akademickiego 1921/1922 rozpoczął pracę na WA, w tym także nad przekształceniami programu nauczania.

⁴ Pierwsze pomiary wykonywano od roku akademickiego 1921/1922, jednak zapis mówiący o wprowadzeniu, jako elementu nierozdzielnie związanego z przedmiotem, konieczności wykonania po semestrze 2 „samodzielnej inwentaryzacji wsi”, a po semestrze 6 wykonanie „pomiaru inwentaryzacyjnego i opisu analitycznego zabytku monumentalnego”, pojawia się po raz pierwszy w: *Program na rok akademicki 1925/1926*, Warszawa 1925, s. 92.

Oskara Sosnowskiego wyniesionych z okresu edukacji⁵, jego pierwszych kontaktów z „pomiarami budowli zabytkowych”⁶, doświadczeń zawodowych i innych elementów oddziałujących na przekształcany Zakład i modyfikowany wówczas program nauczania⁷.

⁵ O. Sosnowski odbył studia architektoniczne na Wydziale Inżynierjno-Budowlanym Instytutu Politechnicznego im. Mikołaja II w Warszawie, które rozpoczął w chwili jego utworzenia, w roku akademickim 1898/1899. Program czteroletnich studiów, dla studentów na kierunku architektonicznym, przewidywał na I roku, jako obowiązkowe, wykłady „Początki sztuki budowania”, które były kontynuowane w kolejnym roku, oraz na II roku „Historię architektury” i „Detal architektoniczny”. Zajęcia z projektowania architektonicznego, pod kierunkiem Mikołaja Tołwińskiego, odbywały się na II, III i IV roku. Wsparciem były zajęcia z rysunku odręcznego na I, II i III roku, podczas których studenci rysowali modele gipsowe ornamentów w stylach gotyckim i klasycystycznym, czy modele biustów. W 6 semestrze uczono posługiwania się akwarelą. Bardzo ważne były też zajęcia z rysunku architektonicznego na I i II roku, gdzie studenci rysowali porządki architektoniczne, detale architektoniczne — okna, drzwi, aż do całych fasad budowli, oraz z rysunku technicznego. Jeden dzień w tygodniowym planie zajęć zarezerwowany był na „wycieczki”, czyli ćwiczenia w terenie, a podczas wakacji wszyscy studenci musieli odbywać letnie praktyki. O. Sosnowski studia ukończył w 1902 roku, a dyplom uzyskał w 1903 roku.

O programie nauczania w Instytucie Politechnicznym w: *Izwiestija Warszawskowo Politechniczskowo Instituta Impieratora Nikołaja II*, Warszawa 1900–1902; o wykształceniu O. Sosnowskiego w: *Oskara Sosnowskiego świat architektury. Twórczość i dzieła*, red. M. Brykowska, Warszawa 2004; o kształceniu architektonicznym w Instytucie Politechnicznym w: J. Putkowska, *Działalność dydaktyczna profesora Oskara Sosnowskiego*, [w:] *Oskara Sosnowskiego świat architektury. Twórczość i dzieła*, red. M. Brykowska, Warszawa 2004, s. 53; M. Kuhnke, *Rudolf Świerczyński 1883–1943. Życie i twórczość*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 2000, z. 3–4, s. 215–220.

⁶ W drugim roku funkcjonowania Instytutu Politechnicznego (1899/1900) *dała się odczuć potrzeba uzupełnienia braków w programie wykładów, [...] a zwłaszcza powstało dążenie do wytworzenia atmosfery sprzyjającej rozwojowi uzdolnień i kultury artystycznej*. Założono wówczas Kółko artystyczne pod opieką M. Tołwińskiego, z inicjatywy Konstantego Jakimowicza, pierwszego przewodniczącego. Jego zastępcą został Wacław Kossowski, a sekretarzami Julian Kłos (w 1915 roku członek Komitetu Organizacyjnego WA, twórca pierwszego programu) i Zygmunt Trojanowski. W ramach działalności organizowano wykłady, zebrania „dyskusyjne nad referatami członków i osób zaproszonych”, jak na przykład J. Dziekońskiego. Odbywano wspólne wycieczki „dla zwiedzania budowli i wystaw”. Organizowano wewnętrzne konkursy na prace graficzne, jak plakaty, pieczętki, druki. Z czasem przysła organizacja konkursów na zamówienia zewnętrzne dotyczące projektów graficznych, detali wystroju wnętrz, czy konkursów na projekty architektoniczne, np. na projekt dworku, którego laureatem był O. Sosnowski. Inną, niezwykle ważną działalnością Kółka było wykonywanie zdjęć i pomiarów „budowli zabytkowych”, w której także uczestniczył O. Sosnowski, zdobywając pod okiem M. Tołwińskiego pierwsze doświadczenia w kierunku inwentaryzacji zabytków. Wielce prawdopodobna wydaje się możliwość udziału w tych działaniach Kółka artystycznego J. Dziekońskiego — zamiłowanego fotografa, posiadacza ogromnego zbioru zdjęć, oraz autora artykułu „Fotografia jako pomoc sztuce i technice”, opublikowanego w 1905 roku w „Fotografie Warszawskim”.

Opis działalności Kółka w: K. Jakimowicz, *Kółko artystyczne*, [w:] *Wspomnienia byłych studentów Politechniki Warszawskiej z pierwszych lat jej istnienia (1898–1905)*, red. L. Buszkowski, Warszawa 1935, s. 73–74.

⁷ Na kształt programu nauczania i wprowadzenie pomiarów inwentaryzacyjnych jako elementu obowiązkowego wpływ miały z pewnością kontakty O. Sosnowskiego z Antonim Ponikowskim, który także od roku akademickiego 1898/1899 był studentem Wydziału Inżynierjno-Budowlanego Instytutu Politechnicznego im. Mikołaja II w Warszawie, który ukończył w 1903 roku. Od 1916 roku wykładał „Miernictwo” na Wydziale Architektury PW; w 1916/1917 był Dziekanem Wydziału Inżynierii Rolnej PW; w okresie 7.XII.1917–4.XI.1918 roku Ministrem W.R.i.O.P. W 1919 roku razem z O. Sosnowskim znalazł się w gronie pierwszych 38 profesorów powołanych w Politechnice — A. Ponikowski powołany na stanowisko profesora zwyczajnego, O. Sosnowski profesora nadzwyczajnego. W roku 1921/1922 był Rektorem PW, następnie Premierem RP w okresie 16.IX.1921–6.III.1922 oraz 10.III.1922–6.VI.1922 roku. Ponownie Rektorem PW

Na potrzeby obecnej publikacji praca została znacznie skrócona i w prezentowanym kształcie dotyka bardzo pobieżnie jedynie zagadnienia relacji pomiędzy pomiarami inwentaryzacyjnymi a kształtem schroniska. Nie jest nawet częściowym opracowaniem tematu⁸ — ma charakter wyłącznie przypominający. Przede wszystkim przywołuje sylwetkę Jerzego Żukowskiego — studenta, pasjonata, współpracownika Zakładu Architektury Polskiej, inwentaryzatora budownictwa wiejskiego i miłośnika odległej huculskiej huculskiej oraz budowniczego schroniska górskiego na Kostrzycy.

W 1922 roku w Zakładzie Architektury Polskiej został opracowany i opublikowany „Program Inwentaryzacji Wsi”⁹, z zestawem pytań dopasowanym do potrzeb badań architektury polskiej. Od tej chwili pomiary wprowadzono jako składową przedmiotu konieczną do obowiązkowego zaliczenia. Określono również końcową formę podania, a wykonanym opracowaniom nadawano kolejne numery w porządku chronologicznym, tworząc w ten sposób zbiór Albumów Inwentaryzacji Wsi, które łącznie ze zbiorem fotografii i modeli tworzyły Archiwum Inwentaryzacji Wsi. Wyniki badań publikowano w wydaw-

w 1923/1924 oraz Prorektorem PW w 1924/1925 i 1925/1926. A także znajomość O. Sosnowskiego z Janem Heurichem (w 1915 roku członkiem Komitetu Organizacyjnego WA, twórcą pierwszego programu), a w 1918 roku szefem Sekcji Sztuk Plastycznych Wydziału Architektury i Opieki nad Krajobrazem w Ministerstwie Sztuki i Kultury (które zlikwidowano w lutym 1922 roku, wcielając jako Departament Sztuki do Ministerstwa W.R.i.O.P.), autorem „Kwestjonariusza w sprawie budownictwa wiejskiego”, który przekazany został w lutym 1922 roku do Zakładu Architektury Polskiej. Na jego podstawie jeszcze w 1922 roku został opracowany i wydany drukiem „Program Inwentaryzacji Wsi”, a planowo prowadzone pomiary inwentaryzacyjne stały się składową przedmiotu „Architektura Polska”, obowiązkową do zaliczenia. Powstające od tego czasu jednolite opracowania stworzyły zbiór Albumów Inwentaryzacji Wsi.

⁸ Wybór publikacji dotyczących architektury regionu podany w bibliografii. Współcześnie badania nad budownictwem drewnianym Huculskiej Huculskiej prowadzone są w Instytucie Architektury i Urbanistyki, na Wydziale Budownictwa, Architektury i Inżynierii Środowiska Politechniki Łódzkiej, przez dr. inż. arch. Włodzimierza Witkowskiego, którego zainteresowania indywidualne sięgające 1991 roku przekształciły się w, rozpoczęte w 1995 roku, prowadzone planowo pomiary inwentaryzacyjne i badania naukowe, kontynuowane z powodzeniem do dziś, dodatkowo wzbogacone organizacją corocznych wyjazdów inwentaryzacyjnych, wystaw i konferencji naukowych. Od 2017 roku dr W. Witkowski kieruje polsko-ukraińską współpracą pomiędzy Instytutem Architektury i Urbanistyki PŁ a Winnickim Narodowym Uniwersytetem Technicznym (VNTU) w Winnicy. Podsumowaniem studiów nad huculskim budownictwem świeckim była obroniona w 2003 roku dysertacja, wykonana także w oparciu o materiały z Albumów Inwentaryzacji Wsi. Autor w trakcie kwerendy dotarł do 40 albumów z inwentaryzacjami obejmującymi teren Huculskiej Huculskiej, a rozprawę zilustrował 170 rysunkami różnych obiektów, [w:] W. Witkowski, *Drewniana architektura Huculskiej Huculskiej. Budowle świeckie*, praca doktorska wykonana na Wydziale Budownictwa, Architektury i Inżynierii Środowiska Politechniki Łódzkiej, Łódź 2003, maszynopis w BG PŁ.

O swej pracy i dalszych badaniach: W. Witkowski, *Architektura na Huculskiej Huculskiej w badaniach Koła Naukowego Studentów Architektury oraz pracowników Instytutu Architektury i Urbanistyki Politechniki Łódzkiej 1995–2010*, [w:] *Huculskiej Huculskiej w badaniach młodych naukowców*, red. M. Troll, A. War-chalska, Kraków 2011, s. 41–65. Tam autor zwraca uwagę na konieczność naukowego opracowania przedwojennych pomiarów budownictwa Huculskiej Huculskiej wchodzących w skład zbioru Albumów Inwentaryzacji Wsi wykonanych w ZAP WAPW z uwagi na ich wartość, jako obiektów nieistniejących.

⁹ „Program” przechowywany w Zb. ZAP WAPW; kopia strony tytułowej w: M. Rozbicka, *Dwory w Albumach Inwentaryzacji Wsi Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej (1921–1939)*, Warszawa 2014, s. 13, il. 2; publikacja „Programu” także w: *Inwentaryzacja wsi. Kwestjonariusz Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej*, „Orli lot”, 1931, nr 10, s. 162–164.

nictwach Zakładu¹⁰. Rozpoczęto tworzenie zbioru pomiarów, który w początkach jego powstawania zasięgiem swym obejmował tereny całej Rzeczypospolitej. W miarę wpływu lat zaczęto regulować akcję inwentaryzacyjną tak, by dać możliwość jak najpełniejszego poznania i zbadania regionalnych odmian budownictwa danego terenu. Pierwsza próba podsumowania i prezentacji prac prowadzonych w zakresie inwentaryzacji zabytków i ich naukowego opracowania miała miejsce w 1924 roku na wystawie zorganizowanej w gmachu Wydziału¹¹. Graficzne zestawienie miejscowości zinwentaryzowanych w latach 1921–1926 wykonano na potrzeby publikacji w roku 1930¹² (il. 5-2A). W 1931 roku, po dziesięciu latach istnienia, zbiór liczył 336 Albumów¹³, których zestawienie naniesiono na mapę (il. 5-2B). Przez okres kolejnych czterech lat zbiór powiększył się o 166 pozycji, licząc w 1935 roku 502 Albumy z pomiarami około 500 miejscowości¹⁴. Do roku akademickiego 1935/1936 Archiwum powiększone zostało o 32 zeszyty i liczyło 534 Albumy z 2540 rysunkami¹⁵. W kolejnym roku akademickim 1936/1937 liczebność Archiwum

¹⁰ F. Piaścik, *Zbiory Sekcji Budownictwa Ludowego Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej. Program Inwentaryzacji Wsi. Wykaz miejscowości objętych inwentaryzacją budownictwa ludowego*, „Biuletyn Naukowy” (późniejszy „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”), 1932/1933, nr 1, s. 2–7; F. Piaścik, *Zbiory Sekcji Budownictwa Ludowego Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej, ciąg dalszy. Katalog miejscowości zinwentaryzowanych w okresie od 1 lipca 1931 do 1 lipca 1935 r.*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1935, nr 1, s. 1–5; F. Piaścik, *Zbiory Sekcji Pomiarów Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki PW. Budownictwo drzewne. Katalog zbiorów Sekcji Pomiarów, ciąg dalszy*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1936, nr 3, s. 141–152. Współcześnie o Albumach Inwentaryzacji Wsi w: R. Kunkel, *Albumy Inwentaryzacji Wsi Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1981, z. 3–4, s. 277–292; R. Kunkel, *Materiały do architektury Małopolski w zbiorach naukowych Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej — Sekcja Budownictwa Ludowego*, „Teki Konserwatorskie”, 1996/III, s. 229–251; R. Kunkel, *Archiwa Pamięci. Dokumentacja Starego Miasta w Warszawie w zbiorach Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej*, [w:] *Kolorystyka zabytkowych elewacji od średniowiecza do współczesności. Historia i konserwacja*, Materiały międzynarodowej konferencji z okazji 30-lecia wpisu Starego Miasta w Warszawie na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO, Warszawa 2010, s. 427–436; M. Rozbicka, *Dwory w Albumach Inwentaryzacji Wsi Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej (1921–1939)*, Warszawa 2014; M. Rozbicka, R. Kunkel, A. Szmelter, M. Neff, J. Zdunek-Wielgołaska, W. Wótkowski, *Kultura materialna Huculszczyzny w studenckich Albumach Inwentaryzacji Wsi (1924–1939) ze zbiorów naukowych Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej* (w druku) oraz rozdziały w niniejszym tomie.

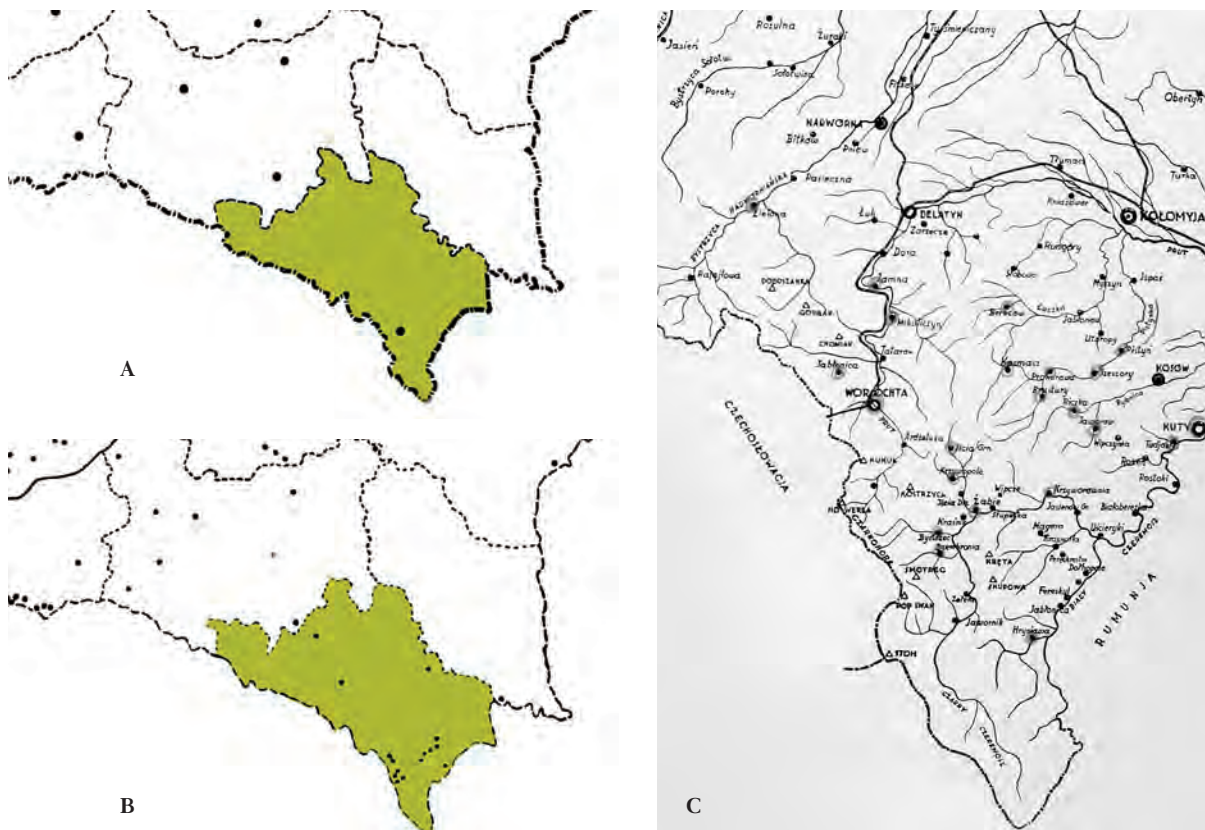
¹¹ O. Sosnowski, *ZAP (Zarys działalności Zakładu Architektury Polskiej w ubiegłym dziesięcioleciu)*, „Biuletyn Naukowy” (późniejszy „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”), 1932/1933, nr 3, s. 107.

¹² O. Sosnowski, *Katedra Architektury Polskiej*, „Album Młodej Architektury”, 1930, s. 12.

¹³ F. Piaścik, *Zbiory Sekcji Budownictwa Ludowego Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej. Program Inwentaryzacji Wsi. Wykaz miejscowości objętych inwentaryzacją budownictwa ludowego*, „Biuletyn Naukowy” (późniejszy „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”), 1932/1933, nr 1, s. 2–12.

¹⁴ F. Piaścik, *Zbiory Sekcji Budownictwa Ludowego Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej, ciąg dalszy. Katalog miejscowości zinwentaryzowanych w okresie od 1 lipca 1931 do 1 lipca 1935 r.*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1935, nr 1, s. 1–5.

¹⁵ *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1935/1936*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1937, nr 1, s. 107; w publikacji omyłkowo podano liczbę 535 Albumów.

Ilustracja 5-2. Obszar województwa stanisławowskiego i miejscowości zinwentaryzowanych w kolejnych latach: **A** — Fragment mapy miejscowości zinwentaryzowanych w latach 1921–1926, w: O. Sosnowski, *Katedra Architektury Polskiej*, „Album Młodej Architektury”, 1930, s. 12; **B** — Fragment mapy miejscowości zinwentaryzowanych do 1931 roku, w: F. Piaścik, *Zbiory Sekcji Budownictwa Ludowego Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej. Program Inwentaryzacji Wsi. Wykaz miejscowości objętych inwentaryzacją budownictwa ludowego*, „Biuletyn Naukowy” (późniejszy „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”), 1932/1933, nr 1, s. 12, il. 5; **C** — Fragment mapy wsi zinwentaryzowanych do 1934 roku, w: J. Żukowski, *Huculszczyzna. Przyczynki do badań nad budownictwem ludowym*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1933, nr 4, s. 274. Kolorem oznaczono obszar województwa stanisławowskiego

wzrosła do 575 Albumów¹⁶. W ostatnim przedwojennym sprawozdaniu z działalności Zakładu podano stan zasobu w roku akademickim 1937/1938. Po przeprowadzeniu prac w terenie, sporządzeniu 1271 notatek pomiarowych i 509 fotografii, Archiwum Inwentaryzacji Wsi składało się 607 jednostek¹⁷. Ostatni Album w zakończonej postaci przyjęty został w 1939 roku i otrzymał numer 637¹⁸.

¹⁶ *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1936/1937*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1938, nr 1, s. 114.

¹⁷ *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1937/1938*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1938, nr 4, s. 380.

¹⁸ Książka inwentarzowa zbioru przechowywana w Zb. ZAP WAPW.

Realizacja Programu Inwentaryzacji Wsi dotyczyła także rejonu województwa stanisławowskiego, w nim powiatów leżących na terenie Karpat Wschodnich (il. 5-2). Najstarsze pomiary miejscowości z obszaru Huculszczyzny pochodzą z lat 1924, 1928 i 1929 (tab. 2). Jednak prace w szerszym zakresie rozpoczęto tu dopiero latem 1930 roku¹⁹. Ich inicjatorem, pracującym początkowo poza Programem, był student Jerzy Żukowski²⁰. Rysunki, powstałe na podstawie wykonanych wówczas inwentaryzacji, zostały wykreślone i złożone w Zakładzie w 1931 roku, i nie stanowiły opracowań spójnych z Albumami Inwentaryzacji Wsi. Składają się na nie, zachowane do dzisiaj, poza 7 rzutami przyziemi ośmiu zmierzonych grazd, zadokumentowane 3 przekroje oraz 3 elewacje. W sumie Jerzy Żukowski opracował wówczas 13 rysunków pomiarowych (tab. 1, il. 5-1, 5-3). Widać na nich, poza ogólnym rozplanowaniem, także konstrukcję ścian budynków i ogrodzenia okalającego grazdę, sposób pokrycia dachu dranicami, detale osadzenia otworów okiennych i drzwiowych, sposób posadowienia, wykończenie nawierzchni dziedzińca, detale ogrodzenia z zadaszoną bramą wejściową, opracowanie półszczytu wypełnionego geometrycznym detalem. Zebrany materiał dokumentacyjny stał się podbudową nie tylko dalszych prac pomiarowych prowadzonych na terenie województwa stanisławowskiego, ale także projektowych i publikacyjnych Jerzego Żukowskiego.

Pomiary te, po opracowaniu, zostały przez Oskara Sosnowskiego, członka Wydziału II Historii Sztuki i Kultury Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości, przedstawione

¹⁹ J. Żukowski, *Ze studiów nad huculskim budownictwem drzewnym*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1937, nr 1, s. 84.

²⁰ Jerzy Antoni Żukowski ur. 1.III.1907 roku w Warszawie, syn Eugeniusza i Anieli. Studia na WA rozpoczął w październiku 1926 roku, po ukończeniu Szkoły Mazowieckiej w Warszawie w czerwcu 1926 roku. Praktykę inwentaryzacyjną odbył w 1927 roku mierząc z Wojciechem Onitschem i Czesławem Czapskim drewnianą cerkiew w Złockiem (pow. nowosądecki, woj. krakowskie). Wykonana i oprawiona introligatorско praca złożona została do oceny 15.II.1928 roku (Album nr 221). Członek Związku Słuchaczy Architektury. I egzamin dyplomowy (1/2 dyplom) uzyskał z oceną bardzo dobrą 12.XII.1929 roku. W 1929 roku w zespole z Zygmuntem Stępińskim wziął udział w konkursie na pomnik upamiętniający bitwę 1831 roku pod Iganiami koło Siedlec. Praca uzyskała I miejsce i doczekała się realizacji w roku następnym. W latach 1931–1932 zatrudniony na WA w charakterze pracownika dydaktycznego. II egzamin dyplomowy zdawał po uzyskaniu absolutorium 22.II.1932 roku. Pracę dyplomową z dziedziny projektowania wykonał na temat: „Katedra w Gdyni” i zdał ostateczny egzamin dyplomowy z ogólnym wynikiem dobrym. Dyplom nr 3138 wystawiono w dniu 31.VIII.1933 roku. W 1934 roku wziął udział w organizowanym przez Towarzystwo Budowy Harcerskich Schronisk Turystycznych konkursie na harcerskie schronisko położone na Kostrzycy. W 1935 roku wziął udział w 50 konkursie ogłoszonym przez SARP na typy schronisk górskich i kajakowych, w którym zajął I miejsce w kategorii schronisk turystycznych górskich z wejściem od północy (typ IV), wraz z Mieczysławem Kuźmą, oraz II miejsce w kategorii schronisk górskich z wejściem od południa (typ I), w tym samym składzie. W tym samym roku realizował wspólnie z Kazimierzem Straszakiem wnętrza dworca lotniczego w Gdyni-Rumii. Rok 1938 przyniósł I nagrodę w konkursie na schronisko górskie na polanie Głodówka w Tatrach oraz realizację budynku mieszkalnego przy ul. Czarnieckiego 3 na warszawskim Żoliborzu. Jednocześnie do wybuchu II wojny światowej pracował w Oddziale Architektury Zarządu Miejskiego w Warszawie. Lata 1939–1945 spędził w Warszawie, pracując jako kierownik Biura Inwentaryzacji Zabytków Zarządu Miejskiego i biorąc jednocześnie udział w tajnym nauczaniu. Po wyzwoleniu przeniósł się do Kielc, gdzie pełnił funkcję kierownika Oddziału Odbudowy Wydziału Przemysłowego. Od 1952 roku objął stanowisko prezesa kieleckiego oddziału SARP. Zmarł w 1980 roku.

Za: Archiwum Działu Ewidencji Studentów Politechniki Warszawskiej, Akta osobowe nr 10227; A.L. Nitsch, *Jerzy Antoni Żukowski*, [w:] *Leksykon architektów i budowniczych Polaków oraz cudzoziemców w Polsce działających*, maszynopis w zbiorach Zarządu Głównego SARP; *Warszawska Szkoła Architektury 1915–1965. 50-lecie Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej*, Warszawa 1967, s. 298.

Tabela 1

Pomiary wykonane latem 1930 roku przez Jerzego Żukowskiego,
rysunki złożone w Zb. ZAP WAPW w 1931 roku

Lp.	Numer rysunku	Miejscowość	Właściciel graźdy	Opis rysunku
1	19292	Żabie-Słupejka	Nikoła Nebesiejczuk	rzut przyziemia
	19293			przekrój poprzeczny
	19294			elewacja
2	19295	Krzyworównia-Berezów	Iwan Semien	elewacja frontowa
3	19296	Uścieryki	Jurko Maksymiuk	rzut przyziemia
4	19297	Uścieryki	Wasyl Prokopiuk	rzut przyziemia
5	19298	Jasienów Górny	Michajło Sztefluk	rzut przyziemia
	19299			przekrój poprzeczny
	19300			elewacja boczna
6	19301	Zeleny	Paweł Januszewski	rzut przyziemia
7	19302	Koszaryszcze	Jurko Haruk	rzut przyziemia
	19303			przekrój poprzeczny
8	19304	Hryniawa	brak danych	rzut przyziemia

na posiedzeniu w dniu 11 listopada 1930 roku w formie wygłoszonego referatu *Grażda huculska, przyczynki do badań nad zagrodami zwartymi, na podstawie pomiarów p.p. Żukowskiego i Stepińskiego*²¹.

W kolejnym roku, już w ramach Programu, zbadano tylko jedną wieś, a w 1932 roku badania z powodu braku funduszy w ogóle nie były przeprowadzone²². Wydatną pomocą przy organizacji dalszych prac okazały się subsydia, które Zakład otrzymał od Towarzystwa Przyjaciół Huculszczyny powstałego w 1933 roku²³. W § 4 Statutu zapisano: *TPH ma na celu ochronę specjalnych wartości Huculszczyny składających się na jej regionalną odrębność, stanowiącą cenny składnik w sumie bogactw naturalnych i duchowych Rzeczypospolitej Polskiej. Dodając dalej w § 5: do osiągnięcia tych celów TPH dążyć będzie za pomocą przeprowadzenia i popierania niezbędnych dla realizacji zadań TPH prac naukowych oraz badań na miejscu*²⁴. Do idei tych prac i badań bezsprzecznie przystawał Program Inwentaryzacji Wsi realizowany w Zakładzie Architektury Polskiej²⁵.

²¹ Sprawozdanie z działalności Wydziału II — Historii Sztuki i Kultury Towarzystwa Opieki nad Zabytkami w Przeszłości w Warszawie, „Biuletyn Naukowy” (późniejszy „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”), 1932/1933, nr 2, s. 100; O. Sosnowski błędnie podał nazwisko „p. Stepniewskiego”, chodzi tu jednak o koleżkę Jerzego Żukowskiego — Zygmunta Stepińskiego. Obaj uzyskali dyplomy ukończenia WA w 1933 roku.

²² J. Żukowski, *Ze studiów nad huculskim budownictwem drzewnym*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1937, nr 1, s. 84.

²³ Na mocy decyzji komisarza Rządu m.st. Warszawy w dniu 12 grudnia 1933 roku wpisane zostało do rejestru stowarzyszeń i związków pod nr 237 jako stowarzyszenie (związek) pod nazwą Towarzystwo Przyjaciół Huculszczyny.

²⁴ *Statut Towarzystwa Przyjaciół Huculszczyny*, Warszawa 1934, s. 4–5.

²⁵ Potwierdzenie nawiązania współpracy z TPH i wsparcia prowadzonych prac w: O. Sosnowski, *Uzupełnienie do zarysu działalności Zakładu Architektury Polskiej*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1935, nr 4, s. 273.

W lecie 1933 roku na huculsczyźnie pracowała ponownie grupa 12 studentów²⁶, a pomiary kontynuowano w 1934 roku. Łącznie zinwentaryzowano 11 miejscowości²⁷. W roku akademickim 1935/1936 prowadzono dalsze badania. Podczas prac terenowych trwających od 3 do 25 lipca 1935 roku, pod opieką inż. arch. Jerzego Żukowskiego²⁸, 8 studentów wykonało pomiary 25 obiektów²⁹. Bilans ówczesny to 150 zbadanych i pomierzonych obiektów, w tym 9 cerkwi, ponad 600 wykonanych rysunków i 200 fotografii³⁰. W kolejnym roku akademickim 1936/1937 wykonano 206 arkuszy notatek pomiarowych i 120 fotografii³¹, a w następnym 1937/1938 roku efektem prac było 246 arkuszy notatek i 61 fotografii³².

Wśród wszystkich 607 Albumów wykonanych w ramach Programu Inwentaryzacji Wsi 51 Albumów zawierało inwentaryzacje obiektów leżących na terenie województwa stanisławowskiego, z których do dziś zachowało się 45 jednostek archiwalnych (tab. 2). Zawarte w nich pomiary obejmują łącznie 68 stron tekstu opisów wsi z zabudowaniami, 27 załączonych planów sytuacyjnych wykonanych w skalach 1:75 000, 1:100 000 lub 1:300 000, 81 kart notatek pomiarowych, na podstawie których kreślono inwentaryzacje, 320 fotografii, 1715 rysunków, w tym rzuty, przekroje, elewacje, detale, plany sytuacyjne, widoki wnętrza, szczegóły wyposażenia chat, sprzęty gospodarstwa domowego³³. W zachowanych 45 Albumach można ponadto wydzielić 24 Albumy zawierające pomiary zagród zwartych³⁴. Po dokonaniu zestawienia widać, jak wzrastało zainteresowanie tego typu obiektami. W latach 1932–1933 zmierzono 8 grazd, a w następnym przedziale aż 31 grazd. W kolejnych latach zainteresowanie ustało i dopiero w roku 1936–1937 zmierzono ostatnie 4 grazdy. W sumie w zachowanych Albumach są 43 pomiary grazd, co z 8 zmierzonymi wcześniej, poza Programem, daje 51 zinwentaryzowanych obiektów zaliczanych do jednego typu zagród zamkniętych.

²⁶ *Sprawozdanie z badawczych prac Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w okresie letnim 1933*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1933, nr 2, s. 92.

²⁷ F. Piaścik, *Zbiory Sekcji Budownictwa Ludowego Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej, ciąg dalszy. Katalog miejscowości zinwentaryzowanych w okresie od 1 lipca 1931 do 1 lipca 1935 r.*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1935, nr 1, s. 5.

²⁸ *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1935/1936*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1937, nr 1, s. 108; J. Żukowski wymieniony jest jako współpracownik stały Sekcji I Budownictwa Ludowego.

²⁹ *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1935/1936*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1937, nr 1, s. 106.

³⁰ J. Żukowski, *Ze studiów nad huculskim budownictwem drzewnym*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1937, nr 1, s. 86, 89.

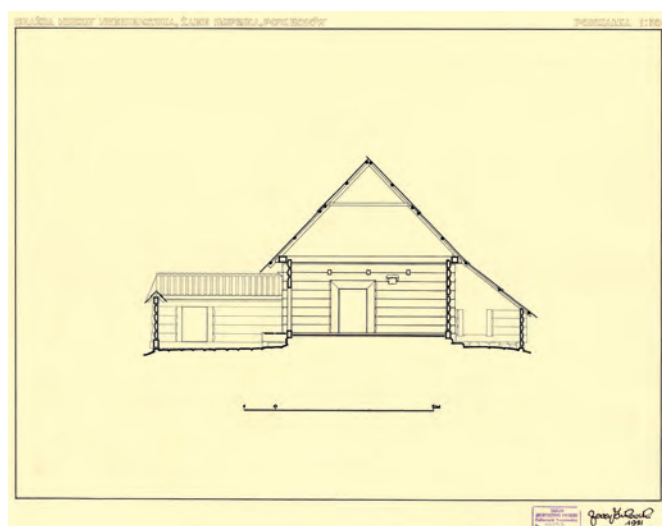
³¹ *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1936/1937*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1938, nr 1, s. 114.

³² *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1937/1938*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1938, nr 4, s. 380.

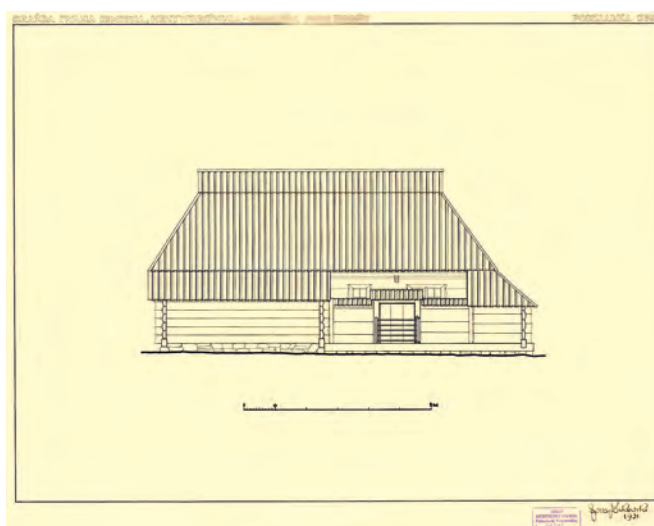
³³ Zestawienie wykonano na potrzeby publikacji *Kultura materialna Huculsczyzny w studenckich Albumach Inwentaryzacji Wsi (1924–1939) ze zbiorów naukowych Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej*, zespół autorski: M. Rozbicka, R. Kunkel, A. Szmelter, M. Neff, J. Zdunek-Wielgołaska, W. Wólkowski (w druku).

³⁴ W tabeli 2 wyodrębnione kolorem.

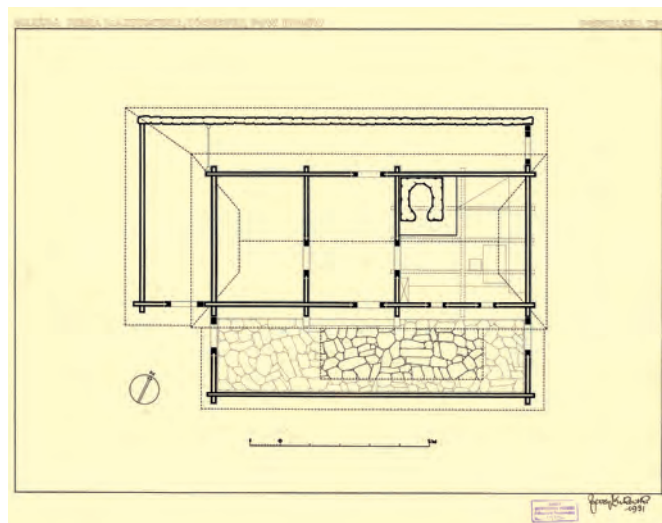
Pomiary wykonane przez Jerzego Żukowskiego latem 1930 roku, które po opracowaniu włączone zostały do zbiorów w postaci odrębnych plansz (tab. 1, il. 5-1, 5-3), w przeważającej większości dotyczyły zabudowań huculskich grażd, czyli typu zagrody zamkniętej, który był rozwiązaniem stosowanym dla domostw położonych na stokach, różnym od tych spotykanych niżej, wzdłuż dróg. Typ zagrody zamkniętej (zwartej), w przypadku jej usytuowania w oddaleniu od innych, dawał mieszkańcom, poza innymi korzyściami, duże poczucie bezpieczeństwa. *Takie domy stawiane w miejscach bardziej odludnych, albo wystawionych na ostre zimne wichry, są doskonałym schroniskiem dla ludzi a osobliwie dla*

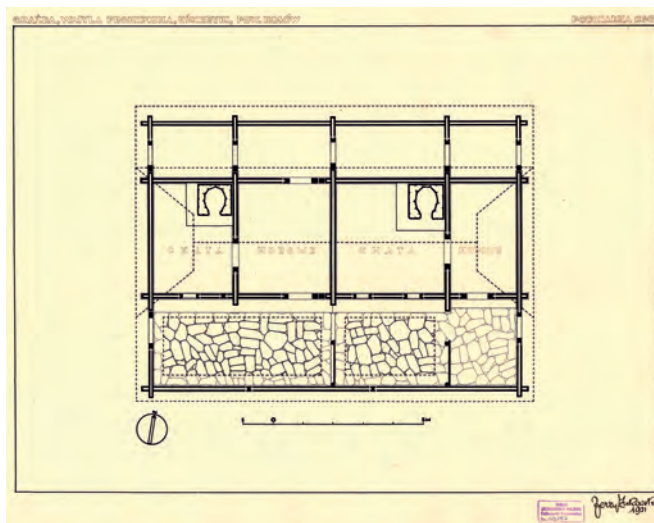
A

B

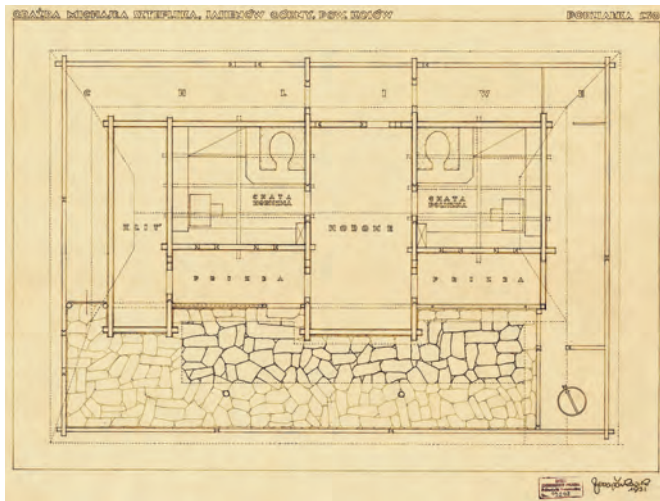

C

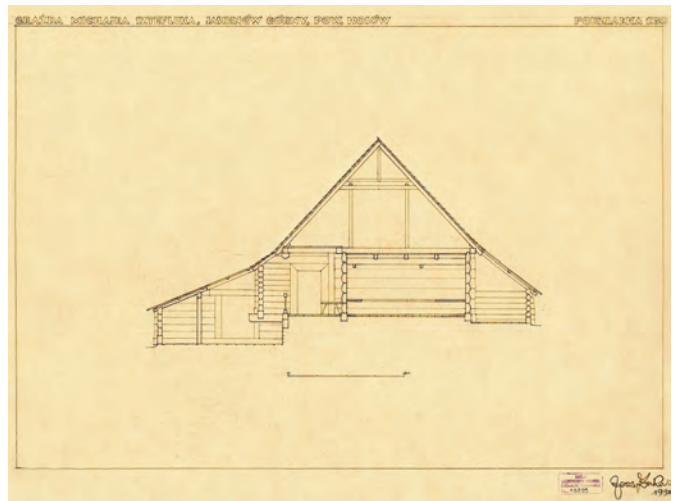

D

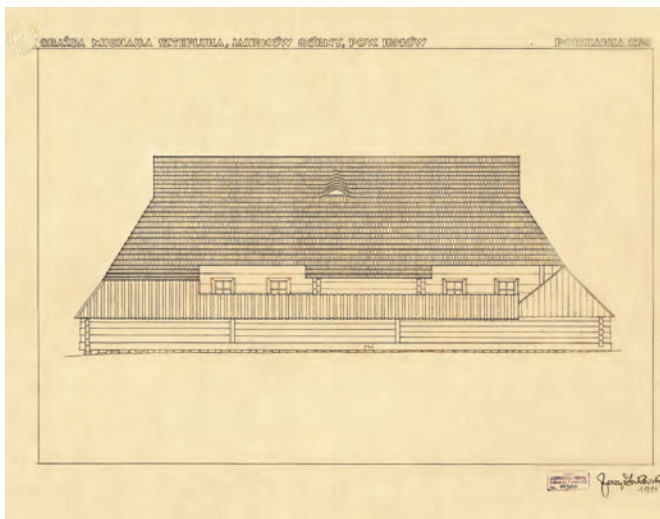
Ilustracja 5-3. Pomiary wykonane latem 1930 roku przez J. Żukowskiego, rysunki złożone w Zb. ZAP WAPW w 1931 roku: **Żabie-Słupiejka**, grażda wł. Nikola Nebesiejczuk: **A** — przekrój poprzeczny, Zb. ZAP WAPW, rys. nr 19293; **Krzyworównia-Berezów**, grażda wł. Iwan Semien: **B** — elewacja frontowa, Zb. ZAP WAPW, rys. nr 19295; **Uścierzyki**, grażda wł. Jurko Maksymiuk: **C** — rzut przyziemia, Zb. ZAP WAPW, rys. nr 19296; **Uścierzyki**, grażda wł. Wasyl Prokopiuk: **D** — rzut przyziemia, Zb. ZAP WAPW, rys. nr 19297

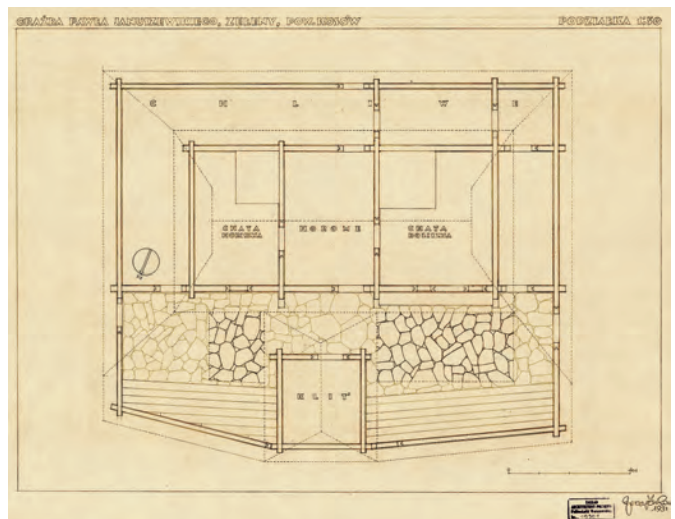
E

F

G

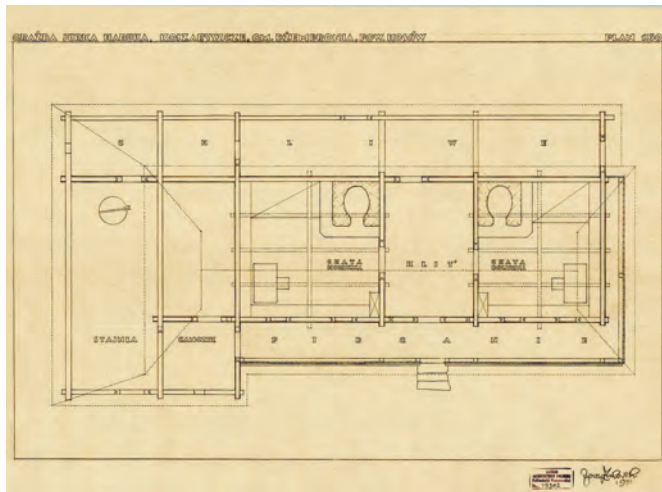

H

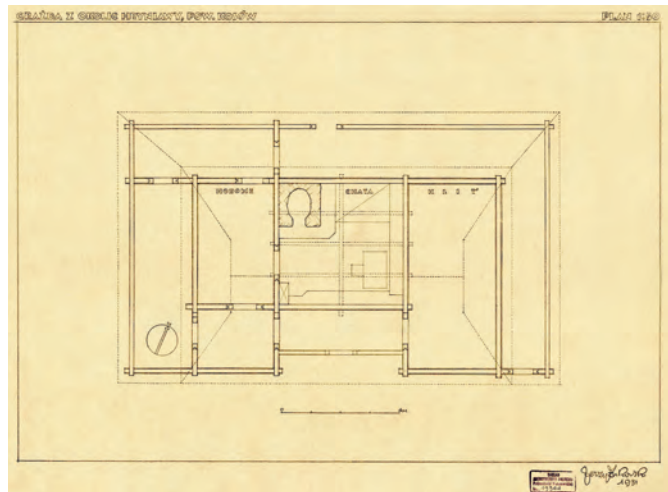
Ilustracja 5-3. Pomiary wykonane latem 1930 roku przez J. Żukowskiego, rysunki złożone w Zb. ZAP WAPW w 1931 roku: **Jasienów Górny**, grażda wł. Michajło Sztetluk: **E** — rzut przyziemia, Zb. ZAP WAPW, rys. nr 19298; **F** — elewacja boczna, Zb. ZAP WAPW, rys. nr 19300; **G** — przekrój poprzeczny, Zb. ZAP WAPW, rys. nr 19299; **Zeleny**, grażda wł. Paweł Januszewski: **H** — rzut przyziemia, Zb. ZAP WAPW, rys. nr 19301

bydła przed wilkami, które w odludnych okolicach gór za zdobyczą uganiają³⁵. Wszystkie grażdy konstruowane były w oparciu o podobny schemat. Ich zwarty plan, funkcjonalnie odwrócony „do środka”, zorganizowany był wokół wewnętrznego dziedzińca. Układ ten zapewniał zabezpieczenie przed złymi warunkami atmosferycznymi i innymi zagrożeniami, a także umożliwiał proste powiązanie wszystkich budynków — tak komunikacyjne, jak i konstrukcyjne. W taki sposób chronione podwórze wewnętrzne było dobrze nasłonecznione, a okalające je pomieszczenia mieszkalne lepiej ogrzane. Przestrzeń dziedzińca,

³⁵ W. Szuchiewicz, *Huculszczyzna*, Lwów 1902, t. 1, s. 128.

J

K

Ilustracja 5-3. Pomiary wykonane latem 1930 roku przez J. Żukowskiego, rysunki złożone w Zb. ZAP WAPW w 1931 roku: **Koszaryszcze**, graźda wł. Jurko Haruk: **J** — rzut przyziemia, Zb. ZAP WAPW, rys. nr 19302; **Hryniawa**, graźda wł. Nn: **K** — rzut przyziemia, Zb. ZAP WAPW, rys. nr 19304

zwykle wyłożona kamieniem, łatwa była do utrzymania w czystości, utwardzenie nawierzchni usprawniało odpływ wód opadowych, usuwanie błota czy śniegu, co uważa się za wyjątkową zaletę. Usytuowanie graźdy na stoku, najczęściej z południową wystawą, pozwalało na dobre nasłonecznienie wnętrza dziedzińca. Spadek terenu pozwalał też na ukrycie jednej ze ścian zewnętrznych pod nisko opadającym okapem dachu lub częściowe jej zagłębienie w zboczu. Pomieszczenia gospodarcze dla zwierząt lokalizowano wokół izb mieszkalnych, po ich zewnętrznej stronie. Rozwiązanie takie, poza wzajemnym ogrzewaniem, zapewniało bezpieczeństwo zwierzętom, co w przypadku gospodarstw pasterskich stawało się celem nadrzędnym. Główny budynek mieszkalny przylegał do jednej ze ścian zamkniętego obwodu graźdy. Od zewnątrz, najczęściej z trzech stron, otaczało go wydłużone pomieszczenie gospodarcze — chliwie, nakryte wspólnym dachem z częścią mieszkalną. Wszystkie otwory okienne i drzwiowe prowadzące do budynku umieszczone były w elewacji od strony dziedzińca wewnętrznego. Często też wejście główne do chaty poprzedzał wydłużony podcień — pidganie, usytuowany wzdłuż ściany od strony dziedzińca, zajmując całą jej długość lub tylko fragment. Pozostałe trzy ramiona obwodu zagospodarowywano różnie. Sposobem najprostszym było otoczenie dziedzińca jedynie ogrodzeniem z bali, z bramą wejściową, a często dwiema — leżącymi z przeciwnych stron. Innym rozwiązaniem było otoczenie dziedzińca, wokół od wewnątrz, gankiem wspartym na podporach, stanowiącym przedłużenie pidgani, ułatwiającym komunikację w dniach słoty. Inne rozwiązania to możliwości wznoszenia, w wielu wariantach, różnych budynków gospodarczych otaczających dziedziniec wewnętrzny, stanowiących fragment ogrodzenia. Rozwiązania takie powstawały w zależności od potrzeb właścicieli i rozległości terenu, i mogły przybierać różnorodne formy — z podwórzem leżącym po stronie przeciwnej w stosunku do wejścia głównego, czy z dwoma podwórzami przedzielonymi budynkiem pomocniczym.

W 1934 roku Jerzy Żukowski wygrał konkurs³⁶ ogłoszony przez Towarzystwo Budowlanych Harcerskich Schronisk Turystycznych na projekt schroniska Związku Harcerstwa Polskiego położonego w Czarnohorze. Udział w konkursie i powstanie projektu było jednym z przejawów szerokiej działalności pracowników ZAP³⁷, a zaproponowana forma wynikała z prowadzonych badań nad budownictwem huculskiej huculszczyzny. Oczywiście jest, że przystępując do wykonania zadania konkursowego, Jerzy Żukowski w przeważającym stopniu posiłkował się pomiarami wykonanymi latem 1930 roku, zdjęciami zrobionymi w czasie pobytów w terenie oraz swoimi obserwacjami³⁸, ale także studenckimi pomiarami powstałymi przed datą ogłoszenia konkursu³⁹.

Projekt zatwierdzony do realizacji podpisany został w dniu 29 maja 1934 roku przez Naczelnika Wydziału Budowlanego Urzędu Wojewódzkiego w Stanisławowie⁴⁰. Budowę rozpoczęto w lipcu 1934 roku, a ukończono 15 października 1935 roku — realizacja trwała 15 miesięcy, w tym 254 dni robocze⁴¹. Obiekt oddano do użytku w grudniu 1935 roku. Warunki terenowe utrudniały transport materiałów budowlanych na szczyt, co wpływało na podwyższenie kosztów realizacji. Brak drogi dojazdowej wykluczył transport kołowy, pozostawiając do dyspozycji wyłącznie konie, które pokonywały wzniesienie, oraz studentów, którzy w czasie wakacyjnych miesięcy odwiedzali Jerzego Żukowskiego, dobrowolnie niosąc pomoc. Na przykład Andrzej Świątkowski⁴², *dziwak i fantasta, utalentowany architekt-konstruktor, który bez namysłu rzucił dobrze płatne zajęcie w Warszawie, by budować górskie schronisko na Kostrzycy, gdzie cały transport odbywał się konno na jukach, a biuro kierownictwa mieściło się w kurnym szałasie*⁴³. W tych warunkach wy-

³⁶ Informację o wyłonieniu projektu J. Żukowskiego na drodze konkursu podaje jedynie Ł. Quirini-Popławski, *Schroniska turystyczne z elementami stylu huculskiego w Czarnohorze i Gorganach do 1939 r.*, [w:] *Huculszczyzna w badaniach młodych naukowców*, red. M. Troll, A. Warchalska, Kraków 2011, s. 136; J. Żukowski w publikacji *Harcerskie schronisko turystyczne na Kostrzycy w Czarnohorze*, „Architektura i Budownictwo”, 1936, nr 7, s. 209–213 o konkursie nie wspomina.

³⁷ Projekt wymieniony jako prace twórcze z zakresu architektury i techniczne, *Politechnika Warszawska. Kronika, zeszyt 1, lata akademickie 1935/36 i 1936/37*, Warszawa 1938, s. 111–112.

³⁸ Wpływ, jaki pomiary i zdjęcia wywarły na wykonany projekt, widoczny jest wyraźnie w ich zestawieniach z motywami zastosowanymi w schronisku, il. 5-6 do 5-16.

³⁹ Porównaj tabela 2, data oddania pomiaru.

⁴⁰ Rysunek projektu zatwierdzony do realizacji przez Naczelnika Wydziału Budowlanego Urzędu Wojewódzkiego w Stanisławowie, Ł. Quirini-Popławski, *Schroniska turystyczne z elementami stylu huculskiego w Czarnohorze i Gorganach do 1939 r.*, [w:] *Huculszczyzna w badaniach młodych naukowców*, red. M. Troll, A. Warchalska, Kraków 2011, s. 135, il. 2 (oryg. Dierzavnyj Archiv Iwano-Frankivskoj Oblasti, DAIFO). (pisownia polska do sprawdzenia).

⁴¹ Dane techniczne podane za: J. Żukowski, *Harcerskie schronisko turystyczne na Kostrzycy w Czarnohorze*, „Architektura i Budownictwo”, 1936, nr 7, s. 209–213.

⁴² Andrzej Leszek Świątkowski, architekt, dyplom ukończenia WA w 1938 roku, praktyka inwentaryzacyjna w 1927 roku (Album nr 245); kpt. art., pseudonim „Amurat”, cichociemny (skok 28 grudnia 1941 roku), poległ następnego dnia w walce z żandarmerią; za: S. Jankowski, *Z fałszywym ausweisem w prawdziwej Warszawie. Wspomnienia 1939–1946*, Warszawa 1984, t. 1, s. 229.

⁴³ S. Jankowski, *Z fałszywym ausweisem w prawdziwej Warszawie. Wspomnienia 1939–1946*, Warszawa 1984, t. 1, s. 133.

konanie 1 m³ razem z instalacjami wyniosło 41 zł, co przy kubaturze 1310 m³ dało łączny koszt realizacji schroniska 53 710 zł⁴⁴.

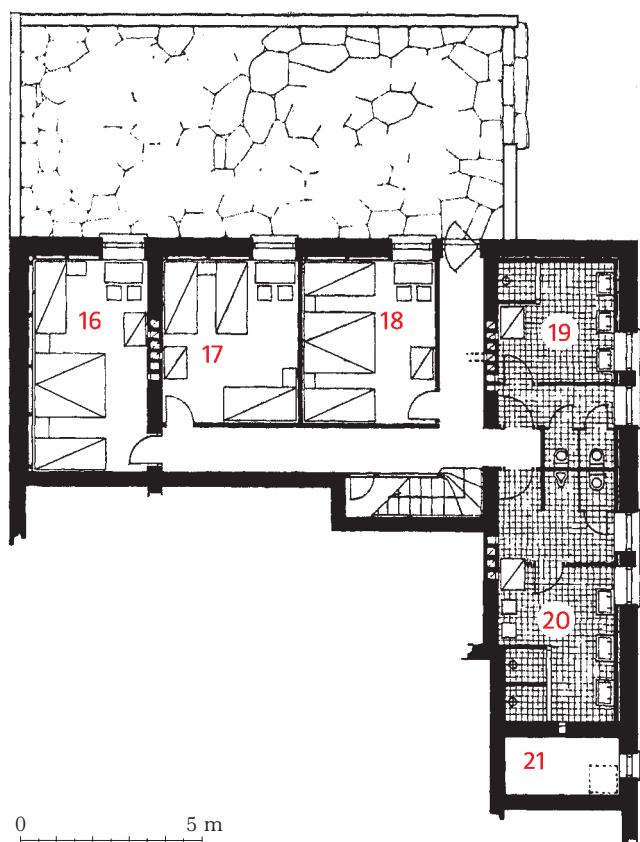
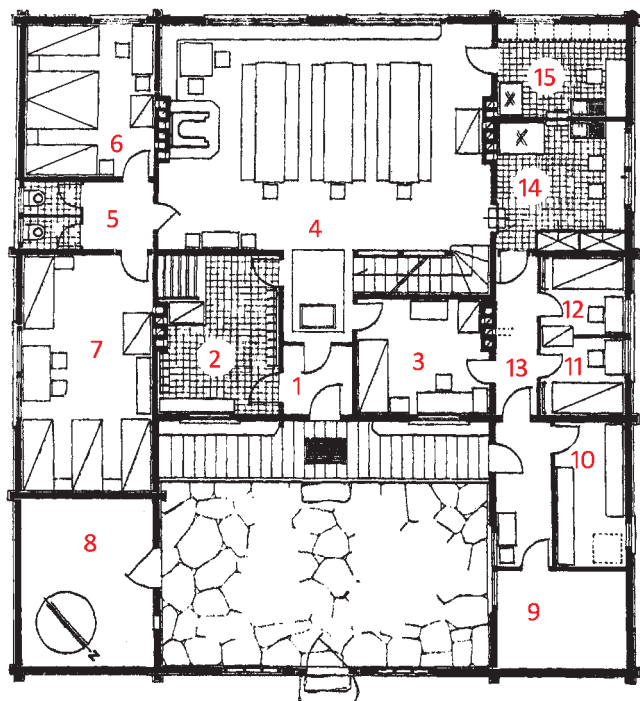
Obszar wybrany pod przyszłą realizację znajdował się na terenie objętym ochroną⁴⁵. Lokalizacja taka wymusiła wykonanie projektu o charakterze regionalnym, narzuconym przez władze budowlane. *Zadanie nie było łatwe, choćby z tego względu, że dotychczas nie były jeszcze robione próby zastosowania form architektonicznych, typowych dla Huculszczyzny, do budynków o innym charakterze i przeznaczeniu niż te, którym dotychczas służyły*⁴⁶. Zaproponowane rozwiązanie — zarówno planu, jak konstrukcji, aż po detal wyposażenia, swój rodowód wywodziło z miejscowej architektury ludowej Huculów. Projekt zakładał wzniesienie obiektu na południowo-zachodnim zboczu Kostrzycy, od północy i wschodu otoczonego opadającym wzgórzem. Spadek terenu w stronę południową i zachodnią wykorzystano dla lepszego rozplanowania funkcjonalnego. Dla realizacji planu projektowanego schroniska przyjęto wykorzystanie wzorca zagrody zwartej. Korpus z dwoma przylegającymi do niego prostopadłe skrzydłami bocznymi tworzył, poprzedzający wejście główne, dziedziniec zamknięty ogrodzeniem z bramą wejściową na osi. Spadek terenu dał sposobność, odmiennie niż w tradycyjnej huculskiej graździe, zaprojektowania pod fragmentem wysokiego parteru dodatkowej kondygnacji. Na cele mieszkalne wykorzystane zostało także poddasze ponad korpusem głównym. Złączone z nim dwa niższe skrzydła boczne, w powiązaniu z pełnym ogrodzeniem zamykającym dziedziniec, dały łącznie bryłę kształtem bliską zagrodzie zamkniętej, w jej syntetycznej formie (il. 5-6). Zupełnie odwrotnie potraktowano jednak orientację budynku w stosunku do stron świata (il. 5-4). Dziedziniec nie został otwarty w stronę południową, by być najbardziej nasłonecznionym miejscem zagrody, zwrócono go na północ, jako przestrzeń o charakterze wejściowym i gospodarczym. Od południa, na trzech poziomach korpusu głównego, umieszczono funkcje najważniejsze, wymagające najintensywniejszego oświetlenia. Także od tej strony zaplanowano na najniższym poziomie zewnętrzny taras.

Plan wysokiego parteru zajmował powierzchnię około 280 m², łącznie z 58 m² dziedzińca (il. 5-4 A). Przewidziano tu, dostępną bezpośrednio z przedsionka (1), narciarnię (2) połączoną drugim wejściem z częścią holu. Na osi głównego wejścia rozplanowano rozległą jadalnię (4), pełniącą także funkcję świetlicy. Pomiędzy małym holem a przestrzenią jadalni zaprojektowano otwarte, jednobiegowe schody łączące trzy kondygnacje. Jadalnia, mogąca przy trzech wspólnych stołach pomieścić jednocześnie 45 osób, obsługiwana mogła być przez znajdującą się w skrzydle zachodnim kuchnię główną (14). Turyci mieli także możliwość korzystania z przyległej, ogólnodostępnej kuchni turystycznej (15). Z częścią kuchenną powiązane było zaplecze magazynowe, spiżarnia (10) połączona z dostępną po drabinie piwnicą (21) oraz pomieszczenie gospodarcze czyste (9), najpewniej na zapasy

⁴⁴ J. Żukowski, *Harcerskie schronisko turystyczne na Kostrzycy w Czarnohorze*, „Architektura i Budownictwo”, 1936, nr 7, s. 213.

⁴⁵ Pasma Czarnohory z Kostrzycą wówczas było rezerwatem, J. Żukowski, *Harcerskie schronisko turystyczne na Kostrzycy w Czarnohorze*, „Architektura i Budownictwo”, 1936, nr 7, s. 209.

⁴⁶ J. Żukowski, *Harcerskie schronisko turystyczne na Kostrzycy w Czarnohorze*, „Architektura i Budownictwo”, 1936, nr 7, s. 209.

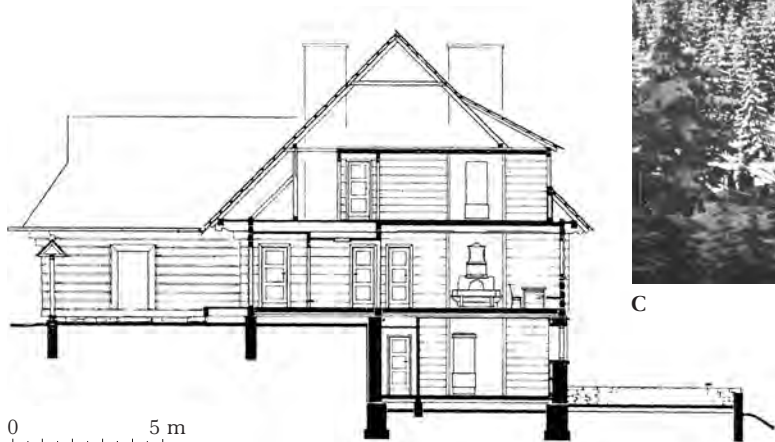
Ilustracja 5-4. Schronisko ZHP na Kostrzycy, w: J. Żukowski, *Harcerskie schronisko turystyczne na Kostrzycy w Czarnohorze*, „Architektura i Budownictwo”, 1936, nr 7, s. 210: **A** — rzut wysokiego parteru: 1 — przedsionek, 2 — narciarnia, 3 — gospodarz schroniska, 4 — jadalnia, 5 — przedpokój izolacyjny, 6 — sypialnia dla 4 osób, 7 — sypialnia dla 8 osób, 8 — pomieszczenie gospodarcze, 9 — pomieszczenie gospodarcze, 10 — spiżarnia, 11 — pokój służbowy, 12 — pokój służbowy, 13 — komunikacja, 14 — kuchnia, 15 — kuchnia turystyczna; **B** — rzut niskiego parteru: 16 — sypialnia dla 8 osób, 17 — sypialnia dla 6 osób, 18 — sypialnia dla 8 osób, 19 — umywalnia i wc dla pań, 20 — umywalnia i wc dla panów, 21 — piwnica

A

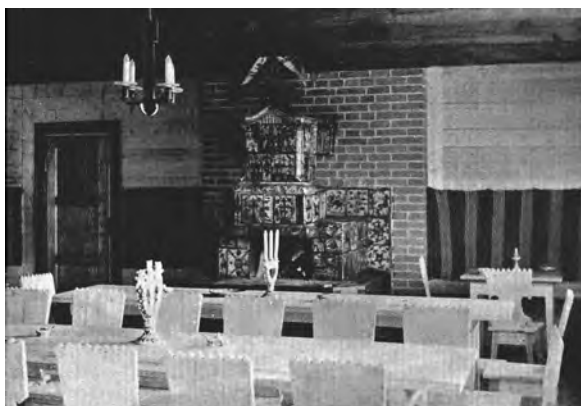
B

D

C

E

Ilustracja 5-5. Schronisko ZHP na Kostrzycy, w: J. Żukowski, *Harcerskie schronisko turystyczne na Kostrzycy w Czarnohorze*, „Architektura i Budownictwo”, 1936, nr 7 (dalej „Architektura i Budownictwo”, 1936, nr 7); **A** — widok od północnego wschodu; **B** — widok od północnego zachodu; **C** — widok od południowego wschodu; **D** — przekrój poprzeczny; **E** — wnętrze jadalni

sprzętu i wyposażenia. W tej strefie zaprojektowano dwa pomieszczenia służbowe mieszczące małe sypialnie (11, 12) oraz pokój gospodarza schroniska (3). W przeciwległym bocznym skrzydle przewidziano dwie sypialnie, dla 4 osób (6) i 8 osób (7), z dostępem do dwóch ustępów (5), obsługujących jednocześnie gości przebywających w ciągu dnia w ja-

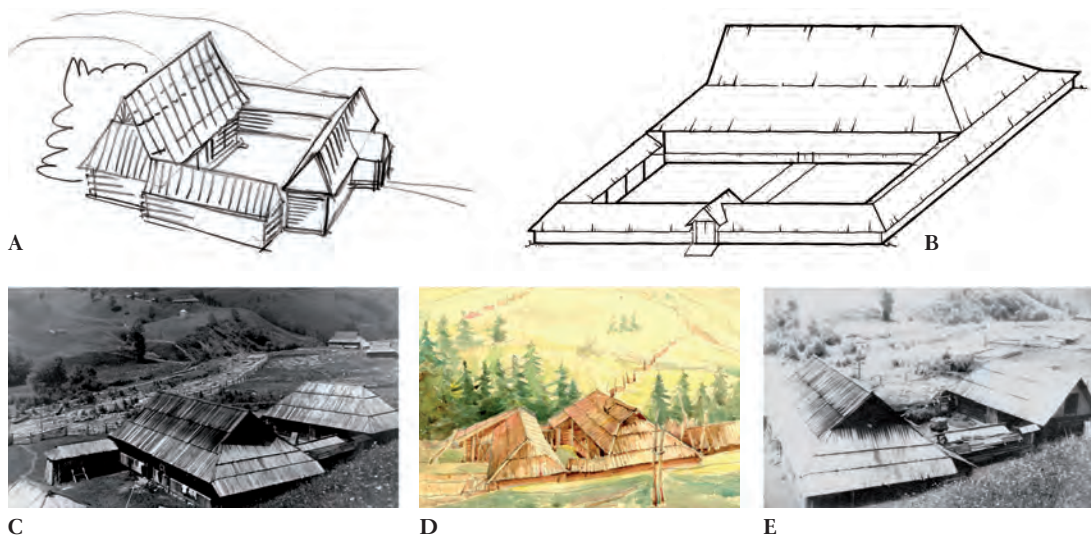
dalni. W skrzydle tym znalazło się jeszcze jedno pomieszczenie gospodarcze (8), z oddzielnym wejściem od strony dziedzińca, przeznaczone zapewne na magazyn brudny, np. skład opału. Obydwa pomieszczenia gospodarcze zaprojektowano tak, by zapewnić im niezależne wejścia ze strefy dziedzińca, niekolidujące z ruchem turystów. Na poziomie niskiego parteru (il. 5-4 B) przewidziano trzy sypialnie, dwie ośmioosobowe (16, 18) i jedną sześćoosobową (17), mogące pomieścić łącznie 22 osoby. Znalazły tu miejsce także dwa węzły sanitarne, oddzielnie damski (19) i męski (20), składające się z dwóch kabín ustępowych każda, oraz wydzielonych części umywalni z natryskami. Z ogólnodostępnego korytarza zapewniono wyjście na zewnętrzny, kamienny taras oświetlony południowym słońcem. W schronisku zaprojektowano łącznie 50 miejsc noclegowych, z których poza 34 leżącymi na dwóch niższych kondygnacjach, reszta znalazła się w przestrzeni poddasza (il. 5-5 D). Tutaj przewidziano zapewne dwie ośmioosobowe sypialnie, każdą oświetloną jednym oknem w połaci dachowej. Na poddaszu umieszczono też zbiornik gromadzący na potrzeby schroniska zimną wodę przepompowywaną ze źródła.

Bryła budynku, składająca się z trzech kondygnacji, najniższą kondygnację miała częściowo zagłębioną w zboczu, czego konsekwencją było wzniesienie jej w konstrukcji murowanej, niespotykanej w budownictwie miejscowym (il. 5-5 B, 5-5 C). Konstrukcja ścian zewnętrznej niskiego parteru w części sypialń składała się z warstwy zewnętrznej o grubości 50 cm wykonanej z miejscowego piaskowca o niebieskawym odcieniu z rdzawymi żelazistymi żyłami, izolacji przeciwwodnej z „bituminy na lepniku”, warstwy izolacji termicznej w postaci pustki powietrznej o grubości 6 cm i wewnętrznego wykończenia z „półtorówek⁴⁷ jednostronnie heblowanych”, o grubości 4 cm, co dawało całkowitą grubość ściany tej części 60 cm (il. 5-4 B). W pomieszczeniach narażonych na wilgoć, jak zespoły sanitariatów, ściana ta wykonana została z 50 cm warstwy piaskowca pokrytego izolacją przeciwwodną, 2 cm pustki powietrznej izolacji termicznej oraz 13 cm wewnętrżnej warstwy wykończeniowej z cegły dziurawki, co dało łącznie 65 cm grubości. Ściany wysokiego parteru i poddasza wzniesiono z połówek bali drewnianych o grubości 18 i 14 cm, w konstrukcji wieńcowej z resztkami i rysiami, od strony wewnętrznej zheblowanych do połysku (il. 5-7). Stropy wykonano na belkach drewnianych długości około 6 m, leżących na wzdłużnych ścianach konstrukcyjnych, w jadalni wyeksponowanych i pokrytych ornamentem (il. 5-5 E). Przyjęto wysokość kondygnacji niskiego i wysokiego parteru po około 2,80 m, a pomieszczeń sypialnych na poddaszu 2,20 m (il. 5-5 D). Całkowita wysokość obiektu o kubaturze 1 310,00 m³ wynosiła od strony dziedzińca 9,50 m, a od strony przeciwległej 12,0 m.

Dach, dwuspadowy nad częścią korpusu głównego, a czterospadowy nad skrzydłami bocznymi, pokryto gontem (il. 5-5), odchodząc od tradycyjnego sposobu krycia dranicami przewidzianego w projekcie (jako znacznie droższego). Cztery półszczyty wypełniono ornamentem geometrycznym, tworzonym z drewna o dwóch różnych kolorach (il. 5-8).

Pomieszczenia niskiego parteru doświetlone były oknami pojedynczymi lub zdwojonymi, osadzonymi w ścianie kamiennej (il. 5-5). Na wysokim parterze zamontowano w ścianie drewnianej okna pojedyncze lub bliźniacze, osadzone w sposób tradycyjny (il. 5-9). Pod-

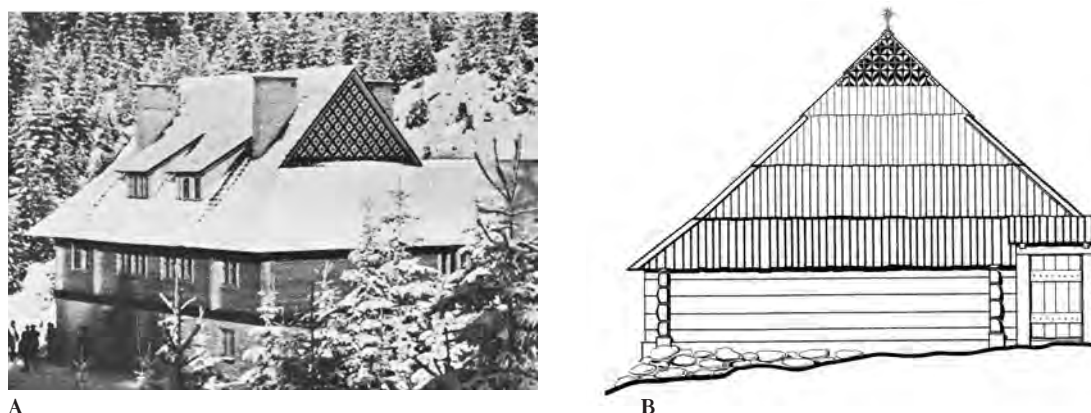
⁴⁷ Półtorówka = deska gruba na półtora cala.

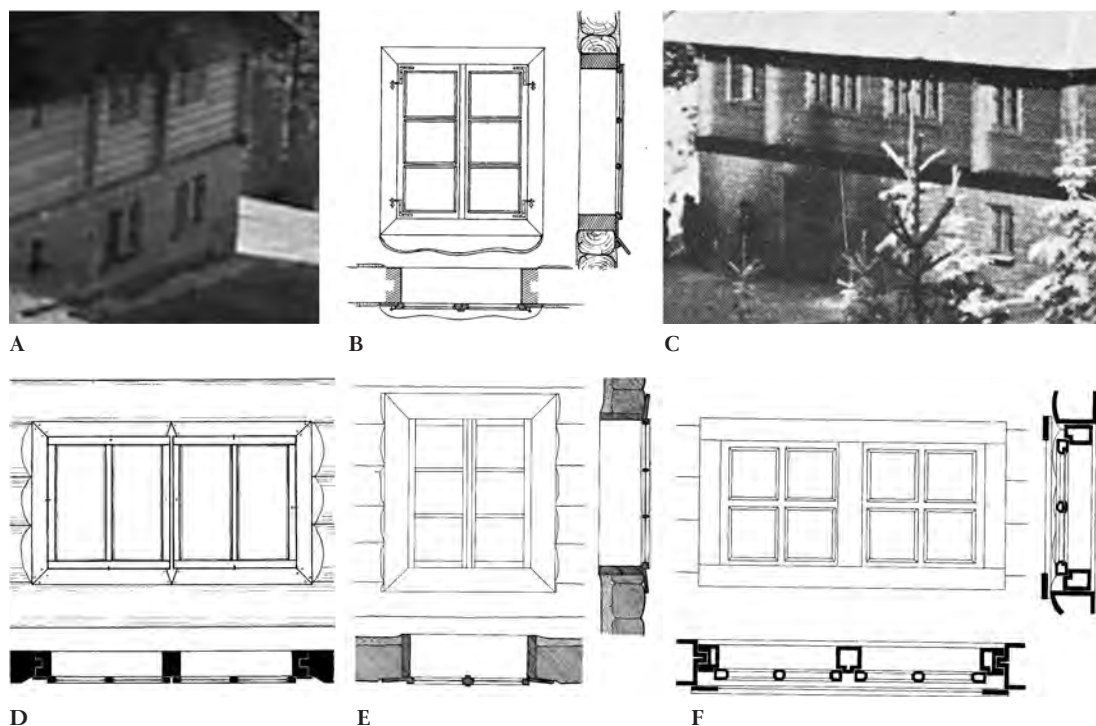
Ilustracja 5-6. Porównanie sposobu kształtowania bryły: **A** — Alb. 525, rys. nr 525_55; **B** — Alb. 323, rys. nr 323_04; **C** — Alb. 532, rys. nr 532_03; **D** — Alb. 566, rys. nr 566_65; **E** — Alb. 566, rys. nr 566_48

Ilustracja 5-7. Porównanie konstrukcji ściany zewnętrznej – węgiel z ostatkami: **A** — Alb. 551, rys. nr 551_27; **B** — schronisko na Kostrzycy — fragment narożnika północno-zachodniego; fot. NAC, sygn. 1-P-598-2; **C** — Alb. 566, rys. nr 566_09

Ilustracja 5-8. Porównanie wypełnienia półszczytu: **A** — schronisko na Kostrzycy – fragment elewacji południowo-wschodniej; w: „Architektura i Budownictwo”, 1936, nr 7, s. 213; **B** — Alb. 572, rys. nr 572_13

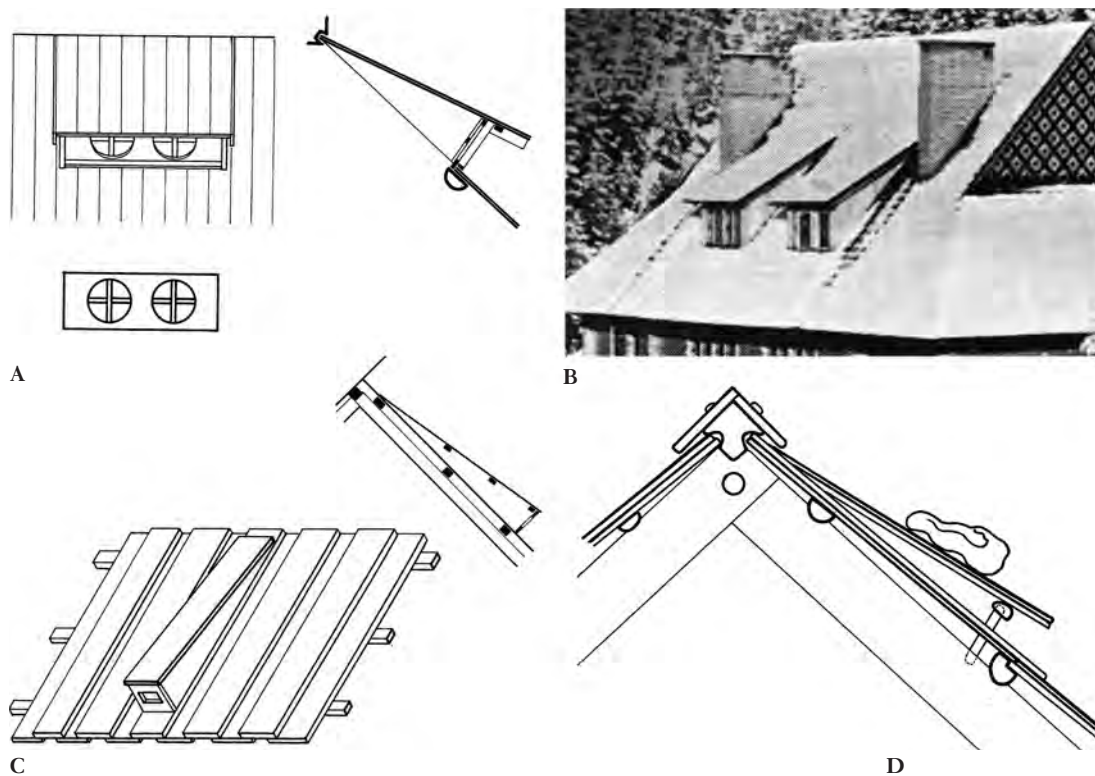

Ilustracja 5-9. Porównanie sposobu osadzenia okien — podwójnych i pojedynczych: **A** — schronisko na Kostrzycy — fragment narożnika; fot. NAC, sygn. 1-P-598-2; **B** — Alb. 323, rys. nr 323_27; **C** — schronisko na Kostrzycy — elewacja południowo-wschodnia; w: „Architektura i Budownictwo”, 1936, nr 7, s. 213; **D** — Alb. 492, rys. nr 492_17; **E** — Alb. 329, rys. nr 329_63; **F** — Alb. 394, rys. nr 394_16

dasze doświetlały dwa okna w połaci dachowej, które swą formą miały nawiązywać do szczelin odprowadzających dym w kurnych chatach huculskich (il. 5-10). Drzwi — zarówno wewnętrzne, jak zewnętrzne — wykonano drewniane, płycinowe (il. 5-5D, 5-5E).

Dziedziniec wewnętrzny posiadał nawierzchnię wyłożoną kamieniem łatwym w utrzymaniu porządku (il. 5-4A), jedynie przed wejściem, wzdłuż głównej ściany, zaprojektowano drewniany podest, lekko wyniesiony powyżej poziomu (il. 5-5D), w którym wykonano wycieraczkę, a po obu stronach drzwi przewidziano drewniane ławy dla wypoczynku, ukryte pod głębokim okapem. Wejście na dziedziniec prowadziło po dwóch kamiennych stopniach poprzez wejściową bramę osadzoną w ogrodzeniu wzniesionym z bali drewnianych (il. 5-4A, 5-5D). Konstrukcja zadaszanej bramy oraz pełnego ogrodzenia poprzecinanego dwoma zestawami potrójnych okienek szczelinowych, leżących symetrycznie po jej obu stronach, wykonana była w wyraźnym nawiązaniu do rozwiązań strefy wejściowej w tradycyjnych zagrodach obronnych, z otworami o charakterze strzelnic (il. 5-11, 5-12).

W schronisku zaprojektowano instalację wodno-kanalizacyjną. Wodę, ze źródła znajdującego się na parceli, dostarczano przy pomocy pompy do zbiornika o pojemności 1500 litrów zainstalowanego na poddaszu. Wodę ciepłą podgrzewano w bojlerze o pojemności 250 litrów, który obsługiwał dwa zmywaki w obu kuchniach i trzy natryski w umywalniach. Nieczystości odprowadzano do znajdującego się na terenie działki szam-

Ilustracja 5-10. Porównanie sposobu wykonania okien dachowych wzorowanego na tradycyjnym dymniku: **A** — Alb. 366, rys. nr 366_34; **B** — schronisko na Kostrzycy — fragment elewacji południowo-wschodniej; w: „Architektura i Budownictwo”, 1936, nr 7, s. 213; **C** — Alb. 500, rys. nr 500_15; **D** — Alb. 375, rys. nr 375_13

ba. Prąd elektryczny wytwarzał agregat, napędzany naftą, umieszczony w niewielkim ogniotrwałym budynku specjalnie dla tego celu zaprojektowanym na terenie działki, w odległości 30 metrów od budynku schroniska (il. 5-5 B). Pomieszczenia sypialne turystów, pokoje służbowe obsługi i pokój gospodarza ogrzewane były za pomocą pieców opalanych węglem i drewnem.

Duża jadalnia, poza jednym piecem, wyposażona została w drugi — zaprojektowany według wzorca pieca często spotykanego w chatach huculskich. Jego konstrukcja wsparta na drewnianej podstawie, z paleniskiem ogrzewającym pomieszczenie, obłożona była ceramicznymi kafłami. Kompozycja zastosowanej dekoracji wyraźnie nawiązywała do innych, spotykanych w zamożniejszych chatach Żabiego⁴⁸ czy Kosowa. Na drewnianej szerokiej podstawie ustawiona była część z otwartym paleniskiem, z nadbudową skrywającą kanał (bo w chatach huculskich dym uchodził na poddasze), wyprowadzający dym ponad dach. Nadbudowę stanowiły dwa poziomy kaffli i wieńczył ją trójkątny gzyms (il. 5-15). Całość pokrywały glazurowane kafle wykonane w 1858 roku w Kosowie, pokazujące typowe huculskie motywy zdobnicze, wizerunki osób, zwierząt, sceny z wojen i polowań, utrzymane w tonacji brązu, żółci i zieleni (il. 5-16).

⁴⁸ Współczesna nazwa Wierchowina.

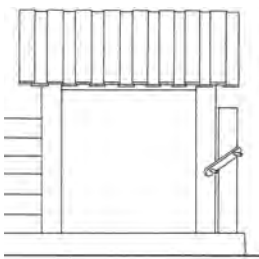

A

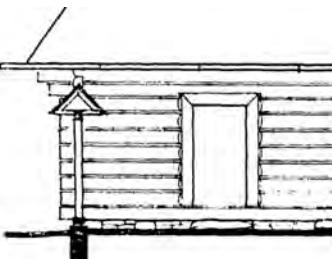
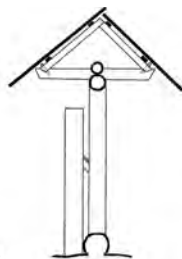

B

Ilustracja 5-11. Porównanie konstrukcji bramy wejściowej na dziedziniec wewnętrzny: **A** — schronisko na Kostrzycy — widok wejścia; w: „Architektura i Budownictwo”, 1936, nr 7, s. 209; **B** — Alb. 365, rys. nr 365_21

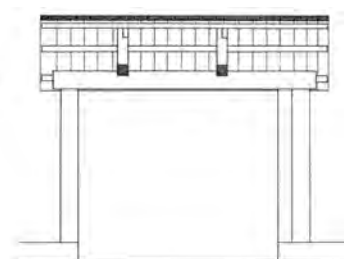
A

B

C

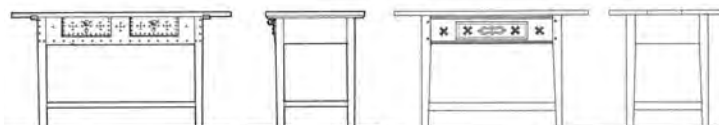
Ilustracja 5-12. Porównanie konstrukcji bramy wejściowej na dziedziniec wewnętrzny: **A** — Alb. 394, rys. nr 394_44; **B** — schronisko na Kostrzycy — fragment przekroju; w: „Architektura i Budownictwo”, 1936, nr 7, s. 211; **C** — Alb. 619, rys. nr 619_16

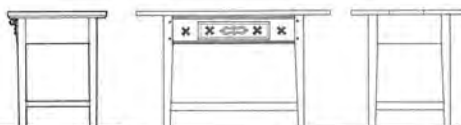
A

B

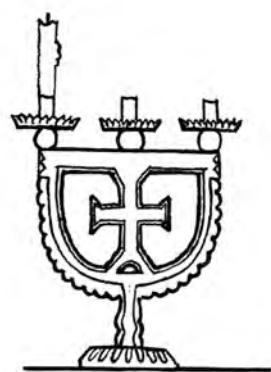
C

D

Ilustracja 5-13. Porównanie elementu wyposażenia wnętrza — stół: **A** — schronisko na Kostrzycy — wyposażenie jadalni; w: „Architektura i Budownictwo”, 1936, nr 7, s. 210; **B** — Alb. 437, rys. nr 437_55; **C** — Alb. 365, rys. nr 365_66; **D** — Alb. 329, rys. nr 329_53

Ilustracja 5-14. Porównanie elementu wyposażenia wnętrz — świecznik tzw. „trijcia”: **A** — Alb. 323, rys. nr 323_56; **B** — schronisko na Kostrzycy — wyposażenie jadalni; w: „Architektura i Budownictwo”, 1936, nr 7, s. 210

A

B

Wyposażenie głównego pomieszczenia schroniska — jadalni (il. 5-5 E), tworzyły sprzęty ludowe, drewniane stoły z krzesłami o rzeźbionych oparciach (il. 5-13), na których znalazły miejsce ceramiczne świeczniki (il. 5-14), długie ławy stojące pod oknami czy kilimy otulające ściany.

Źródłem zarówno dla rozplanowania urbanistycznego, szczegółów konstrukcyjnych, wszystkich detali budowlanych i elementów wystroju były wzory sztuki ludowej regionu zawarte w materiałach inwentaryzacyjnych Zakładu Architektury Polskiej, zadokumentowane podczas wakacyjnych praktyk. Jedynie funkcja — inna od mieszkalnej, jedno- czy dwurodzinnej, wymagała odmiennego rozplanowania kondygnacji, co z kolei wywarło wpływ i wymusiło odejście od, przyjętej w typie huculskiej graźdy, orientacji zagrody względem stron świata. Schronisko na Kostrzycy powstałe w nurcie architektury regionalnej było twórczym powiązaniem tradycji z nowoczesnością, przeniesieniem wprost huculskiego budownictwa ludowego — formy, budulca, konstrukcji, detalu i wyposażenia, z wprowadzoną nowoczesną infrastrukturą techniczną. Przy jednoczesnym zachowaniu nadrzędnej cechy budownictwa huculskiego — idealnej „harmonii celu i formy”⁴⁹. Było też pierwszą taką realizacją w tamtym czasie i miejscu⁵⁰.

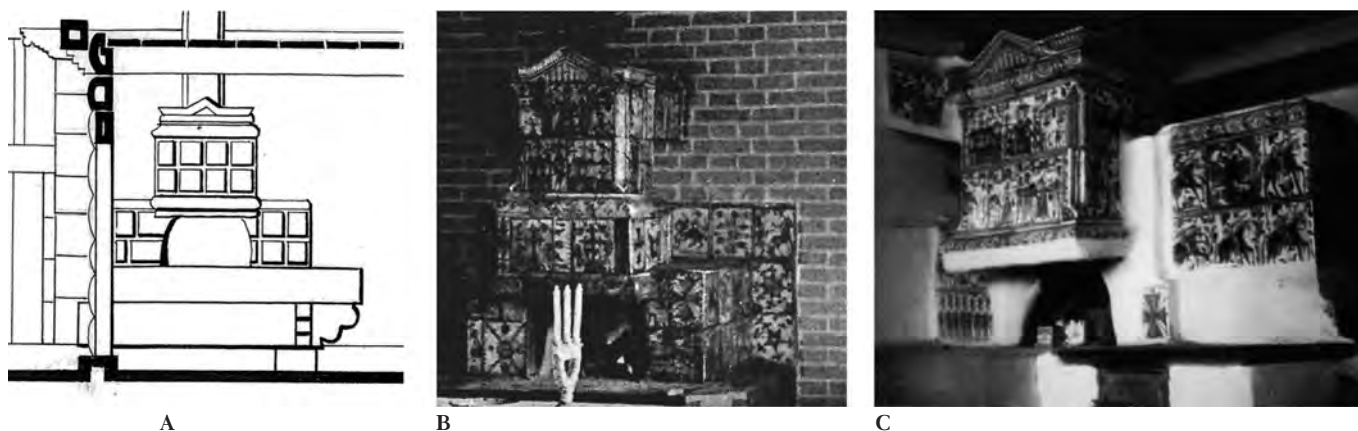
Jeszcze w trakcie trwania budowy schroniska, w czerwcu 1935 roku, została ogłoszona drukiem pierwsza publikacja Jerzego Żukowskiego *Huculszczyzna. Przyczynki do badań nad budownictwem ludowym*⁵¹, będąca podsumowaniem pierwszego etapu badań, któ-

⁴⁹ A. Ossendowski, *Huculszczyzna. Gorgany i Czarnohora*, Poznań 1936, s. 151.

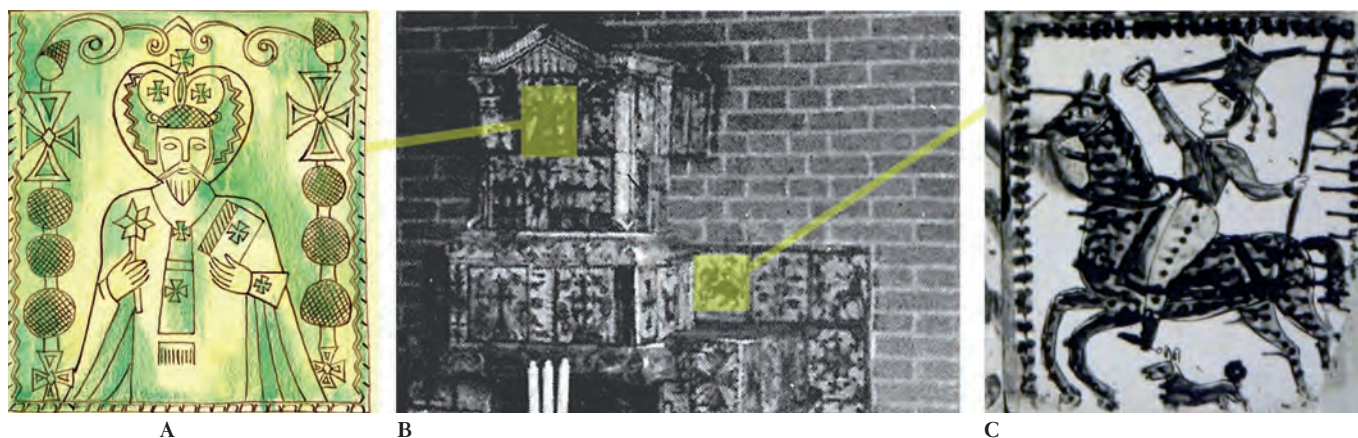
⁵⁰ Kolejne schroniska powstałe w Karpatach, których plan oparty był na modelu graźdy, to: schronisko Warszawskiego Towarzystwa Narciarskiego w Rafajłowej, zrealizowane w 1937 roku według projektu Wacława Weckera i Maksymiliana Dudryka; trzecim było zrealizowane na Kukulu schronisko Związku Osadników, projekt Stanisława Marzyńskiego wykonany w 1937 roku, realizacja trwała dwa lata, a oficjalnego otwarcia dokonano w styczniu 1939 roku.

Sprostowania wymaga stwierdzenie zamieszczone w: Omilanowska Małgorzata, *Architektura polskich schronisk górskich*, [w]: *Sztuka a natura*, Materiały XXXVIII Sesji Naukowej Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Katowice 1991, s. 418, w którym autorka podaje, że jedynie Stanisław Marzyński *chcąc zachować autentyczność form, przy projektowaniu sięgnął do pomiarów graźd przeprowadzonych przez pracowników Wydziału Architektury*.

⁵¹ J. Żukowski, *Huculszczyzna. Przyczynki do badań nad budownictwem ludowym*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1935, nr 4, s. 274–310.

Ilustracja 5-15. Porównanie konstrukcji górnej części pieca kaflowego: **A** — Alb. 572, rys. nr 572_10; **B** — schronisko na Kostrzycy — wewnątrz jadalni; w: „Architektura i Budownictwo”, 1936, nr 7, s. 210; **C** — Zb. ZAP WAPW, rys. nr 3545

Ilustracja 5-16. Porównanie motywów zdobniczych pieca kaflowego: **A** — Alb. 621, rys. nr 621_27; **B** — schronisko na Kostrzycy — wewnątrz jadalni; w: „Architektura i Budownictwo”, 1936, nr 7, s. 210; **C** — Zb. ZAP WAPW, rys. nr 3543

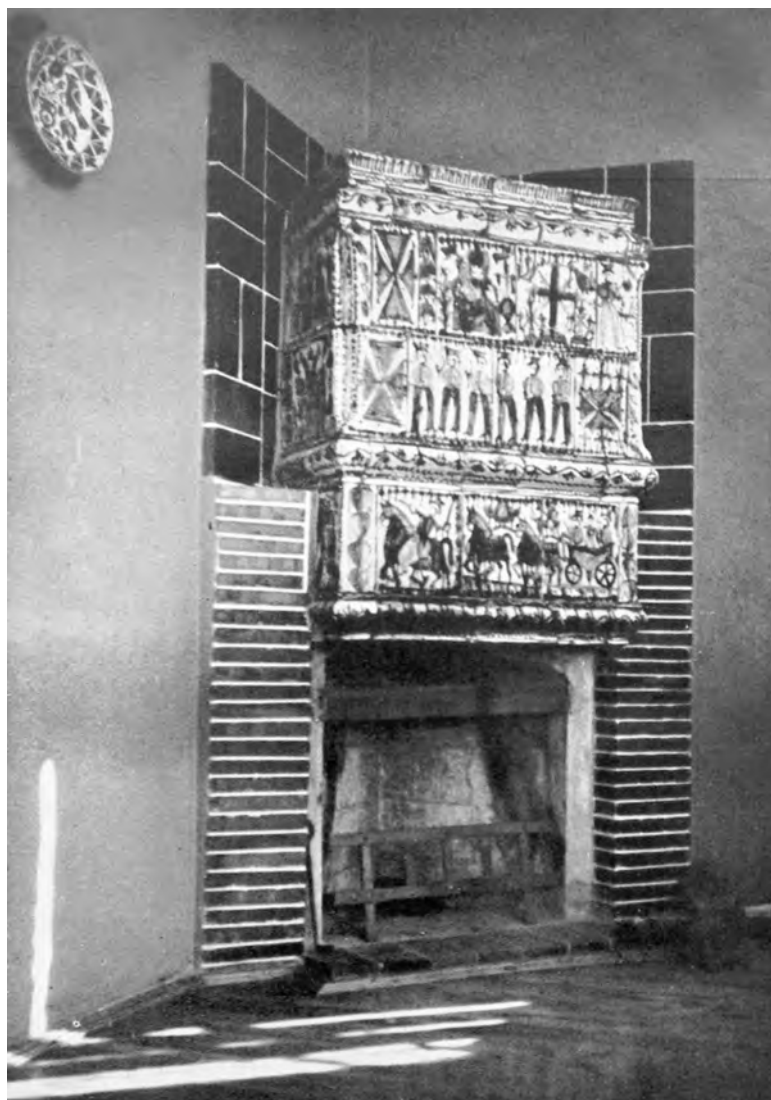
rą w tym samym roku, w formie odrębnej broszury wydano po raz drugi dzięki wsparciu finansowemu Towarzystwa Przyjaciół Huculszczyzny⁵². W roku kolejnym ukazał się artykuł poświęcony zagadnieniu budowy schroniska na Kostrzycy⁵³, a w 1937 roku ostatnia przedwojenna publikacja Jerzego Żukowskiego *Ze studiów nad huculskim budownictwem drzewnym*⁵⁴, dotycząca budynków przemysłowych.

⁵² J. Żukowski, *Huculszczyzna. Przyczyńki do badań nad budownictwem ludowym*, odbitka wydana zasiłkiem Towarzystwa Przyjaciół Huculszczyzny, Warszawa 1935. Reprint nakładem S. Krycińskiego, Warszawa 1991.

⁵³ J. Żukowski, *Harcerskie schronisko turystyczne na Kostrzycy w Czarnohorze*, „Architektura i Budownictwo”, 1936, nr 7, s. 209–213.

⁵⁴ J. Żukowski, *Ze studiów nad huculskim budownictwem drzewnym*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1937, nr 1, s. 84–91.

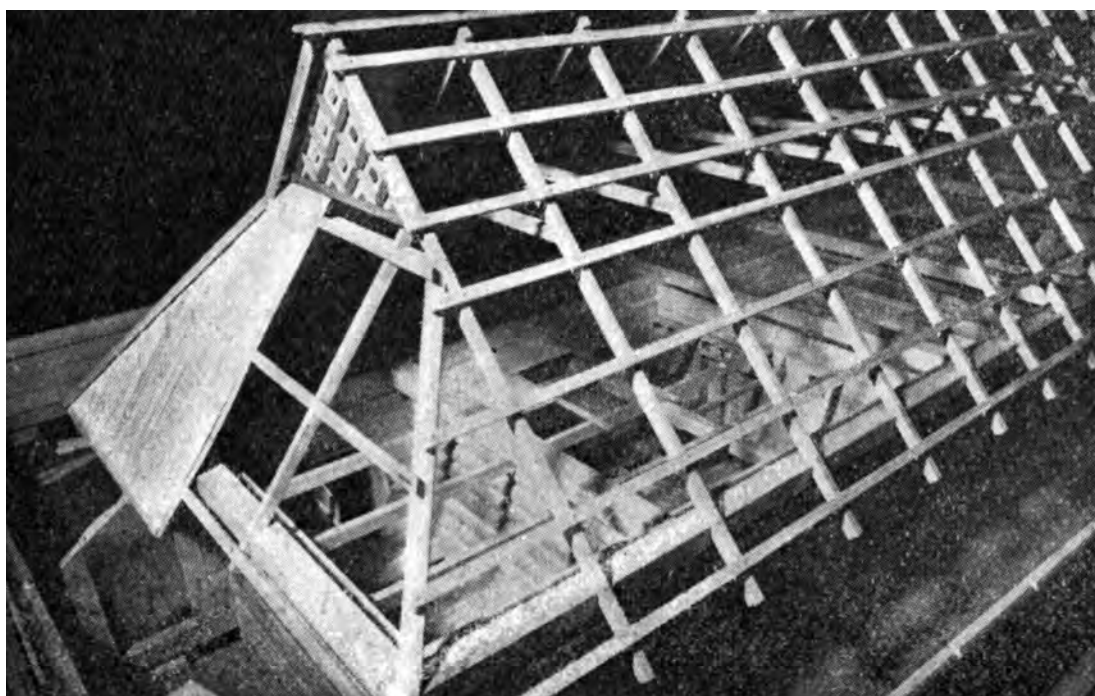
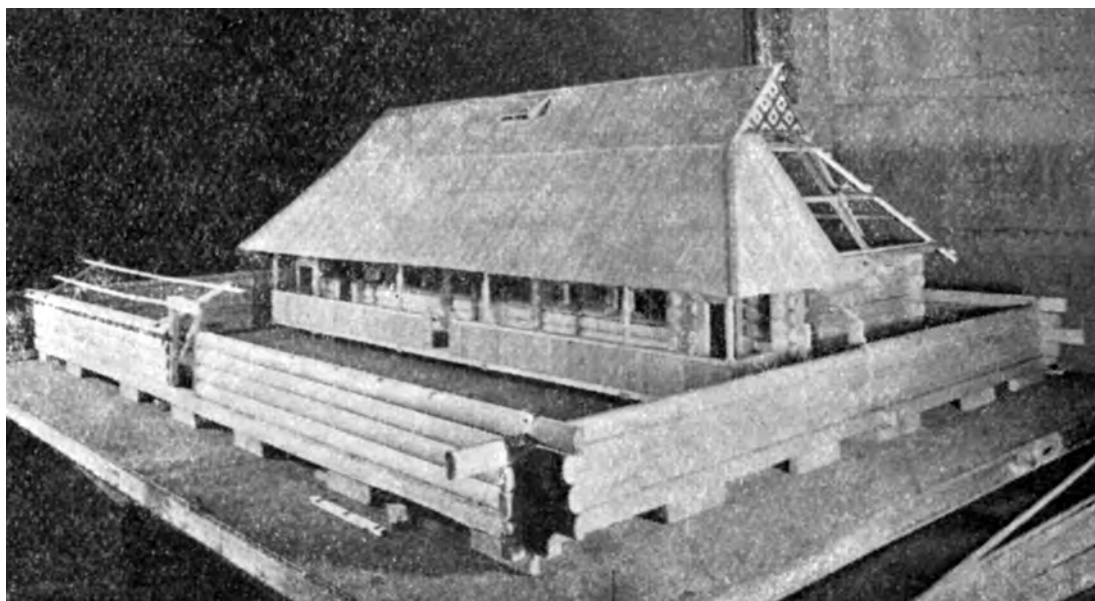
Ilustracja 5-17. Stanisław Jankowski, semestralny projekt wnętrz, kominek zaprojektowany z wykorzystaniem oryginalnych kafli huculskich, w: „Album Młodej Architektury”, 1936, cz. II, *Wnętrza*, b.n.

Wszystkie prace prowadzone w Zakładzie Architektury Polskiej, także te pod kierunkiem Jerzego Żukowskiego — pomiarowe, wykonawcze czy naukowe, wpływały na pogłębienie zainteresowania architekturą i sztuką Karpat Wschodnich. Studenci w ramach prac kursowych, posługując się swobodnie motywami ludowymi, wykonywali współczesne projekty, wykorzystując przy tym oryginalne detale przywiezione z wakacyjnych wypraw. Stanisław Jankowski⁵⁵ w ramach semestralnego projektu wnętrz wykonał kominek zaprojektowany z wykorzystaniem oryginalnych kafli huculskich⁵⁶ (il. 5-17).

⁵⁵ Stanisław Jankowski, architekt, dyplom ukończenia WAPW w 1938 roku, praktyka inwentaryzacyjna w 1932 roku (Album nr 378); kapitan, pseudonim „Agaton”, cichociemny (skok 3 marca 1942 roku), zmarł 5 marca 2002 roku; za: S. Jankowski, *Z fałszywym ausweisem w prawdziwej Warszawie. Wspomnienia 1939–1946*, Warszawa 1984, t. 1–2.

⁵⁶ „Album Młodej Architektury”, 1936, cz. II, *Wnętrza*.

Ilustracja 5-18. Jan Gravier, Zdzisław Borysowicz, Tadeusz Orgelbrand, Zbigniew Koziński, Włodzimierz Wapiński, model syntetyczny graźdy, 1937–1938, w: *Zakład Architektury Polskiej. Studium Huculskie*, „Młoda Architektura”, 1938, nr 1, s. 10

Innym przejawem fascynacji huculsczyzną stała się inicjatywa wykonania syntetycznego modelu graźdy. Było to zamierzenie wpisujące się w realizowany dotychczas program. W pracowni modelarskiej działającej przy Zakładzie Architektury Polskiej powstawały od 1924 roku pierwsze modele wiązań dachowych. Z czasem rozpoczęto tworzenie mo-

deli całych budowli, by w końcu podejmować wykonywanie modeli specjalnych. Te miały za zadanie pokazanie syntetycznego obrazu budownictwa ludowego poszczególnych regionów. W 1933 roku zbudowano pierwszy z tego cyklu model syntetyczny chałupy kurpiowskiej. Do wykonania kolejnych gromadzone były materiały⁵⁷. W początku 1937 roku grupa studentów, członków Związku Słuchaczy Architektury, wystąpiła z propozycją wykonania prac na potrzeby Zakładu, a ponieważ *ZAPiHS, jak każdy zakład naukowy potrzebuje i poszukuje ludzi chętnych do pracy i podchodzących do niej z zapałem, grupę ową przyjęto z otwartymi rękami*⁵⁸. Inicjatorem i kierownikiem zespołu został Jan Gravier⁵⁹, a w skład weszli Zdzisław Borysowicz, Tadeusz Orgelbrand, Zbigniew Koziński i Włodzimierz Wapiński. Merytoryczne prace przygotowawcze prowadzone były pod kierunkiem Jerzego Żukowskiego⁶⁰. Opracowano projekt modelu zagrody zamkniętej, który był *syntezą całego szeregu obiektów zbadanych w ciągu wielu lat pracy i studiów w terenie, i stanowi klasyczny przykład budownictwa huculskiego w jego najczystszej formie*⁶¹. Model syntetyczny zagrody huculskiej składał się z dwóch izb, sieni, komory, pomieszczenia na trzodę, podcienia poprzedzającego elewację wejściową oraz podwórza wykładanego kamieniem. Wykonano go z drzewa lipowego w skali 1:10. Zajmował powierzchnię około 3 m² (il. 5-18). Praca nad jego wykonaniem, rozpoczęta w marcu 1937 roku, w styczniu 1938 roku była już na ukończeniu. Do dziś niezachowany, podzielił los wszystkich przedwojennych modeli wykonanych w Zakładzie Architektury Polskiej, których przypomnienie wydaje się trafne, podobnie jak przywołanie nieistniejącego schroniska.

* * *

Dzisiaj, po stu niemal latach, najważniejsze jest wspomnienie o ludziach tworzących Wydział, o ich pasji i wytrwałości, o rodzącym się programie kształcenia z przedmiotu, który w nowej, odrodzonej rzeczywistości miał znaczenie szczególne. O nieocenionym wkładzie Oskara Sosnowskiego w tworzenie Zakładu Architektury Polskiej i Albumów Inwentaryzacji Wsi z umieszczonymi w nich pomiarami. I w końcu o Jerzym Żukowskim i górskim schronisku w odległych Karpatach Wschodnich — obiekcie nieistniejącym, powstałym dzięki wysiłkowi człowieka dziś zapomnianego.

⁵⁷ *Pracownia Modelarska Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki i jej działalność*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1933, nr 4, s. 165–167.

⁵⁸ *Zakład Architektury Polskiej. Studium Huculskie*, „Młoda Architektura”, 1938, nr 1, s. 10.

⁵⁹ Jan Franciszek Alfons Gravier ur. 13 lipca 1911 roku w Warszawie, syn Alfonsa i Marii Skaczkowskiej. Studia na WA rozpoczął 19 października 1935 roku po ukończeniu Państwowej Szkoły Budownictwa w Warszawie w 1933 roku, odbyciu czynnej służby wojskowej i zdaniu egzaminu dojrzałości. Praktykę inwentaryzacyjną odbył w 1936 roku (Album nr 620). Dyplomu na WA nie uzyskał. W 1934 roku zachorował na serce, co doprowadziło do przedwczesnej śmierci w 1937 roku; za: Archiwum Działu Ewidencji Studentów Politechniki Warszawskiej, Akta osobowe nr 16156.

⁶⁰ *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1936/1937*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1938, nr 1, s. 118; *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1937/1938*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1938, nr 4, s. 384.

⁶¹ *Zakład Architektury Polskiej. Studium Huculskie*, „Młoda Architektura”, 1938, nr 1, s. 10.

Tabela 2

Zestawienie prac inwentaryzacyjnych wykonanych w ZAP WAPW do 1939 roku obejmujących obszar dawnego województwa stanisławowskiego; wyodrębniono Albumy zaginione oraz zawierające pomiary grażd

Lp.	Numer albumu	Numbry rysunków dotyczących grażd	Miejscowość	Właściciel grażd	Rok wykonania pomiaru ¹	Data oddania pracy ²	Imię i nazwisko studenta wykonującego pomiar
1	103	-	Prokurawa	-	1924	brak daty	Stefan Listowski, Stanisław Marzyński
2	229	-	Morszyn	-	brak daty	17.IV.1928	Halina Wołynska, Zofia Kryńska
3	270	-	Itemnia, Dolina	-	1929	20.VI.1929	Jan Załęski, Piotr Biegański
4	275	-	Oleszów	-	1929	18.XI.1929	Bolesław Malisz
5	304	-	Tudłów, Kutry	-	1929	VI.1930	Józef Fischer
6	323	323_03-323_16	Brustury	Ihnat Toniuk	1931	24.IV.1931	Jerzy Mokrzyński, Roman Wytcan, Andrzej Uniejewski
7	329	-	Worochna-Szymoszor	-	1930-1931	9.VI.1931	Gerard Ciołek
8	365	365_03-365_18 365_19-365_46 365_47-365_62	Żabie-Hrabouec Żabie-Słupejka Żabie-Słupejka	Michajło Żetyniuk Fajdor Kikinczuk Mikoła Dańczuk	1931-1932	13.VI.1932	Andrzej Domański, Artur Gansner
9	366	-	Krasnoila	-	1930	15.VI.1932	Hanna Borucińska, Stanisław Zamecznik
10	375	375_15-375_27; 375_29	Hryniaua	brak danych	1932	28.X.1932	Stanisława Sandecka
11	378	album zaginiony	Hołowy	-	brak daty	4.XI.1932	Stanisław Jankowski, Jan Pełka
12	394	-	Hołowy	-	1931	19.V.1933	Leon Banaszewski
13	400	400_02-400_12 400_13-400_22 400_23-400_34 400_35-400_49	Żabie Żabie Żabie Żabie	Anna Kikinczuk Fedor Zacharuk Adam Semeniuk Mikoła Filipczuk	1932-1933	VI.1933	H. Buschówna, I. Lubelska, R. Makowska
14	410	-	Kuty Stare	-	1932	18.X.1933	Tadeusz Fischer
15	429	album zaginiony	Hryniaua	-	brak daty	15.III.1934	Leszek Feliński
16	437	437_02-437_13 437_14-437_31 437_33-437_43 437_44-437_52 437_57-437_67 437_68-437_84	Brustury Brustury Brustury Brustury Brustury Brustury	Ignat Toniuk Łukian Doniszuk Jan Toniuk Szczeban Łopczuk Wasyl Kościuk Już Szytneruk	1933-1934	11.V.1934	Jan Pągowski, Andrzej Roszkowski, Jan Gorecki
17	443	-	Jablönica	-	1933-1934	brak daty	Jerzy Sołtan
18	460	album zaginiony	Hryniaua	-	brak daty	XI.1934	Mieczysław Tuwarowski
19	462	-	Kizia-Ilicia Górna	-	1934	XI.1934	Jerzy Błaszczuk
20	464	album zaginiony	Krzywopole	-	brak daty	XI.1934	Tadeusz Lamprecht
21	487	487_10-487_19	Riczka	Józef Szetruk	1934-1935	V.1935	Stefan Słoński
22	491	491_01-491_12 491_13-491_32	Jaworów Jaworów	Iwan Pawluk Michajło Pysaruk	1933	V.1935	Stanisław Skrypij
23	492	492_05-492_22 492_35	Krzywopole	Dmetro Filipczuk Koraczuk	brak daty	V.1935	Jerzy Dobek, Zbigniew Rutkowski
24	497	497_03-497_16 497_17-497_22	Kosmacz Kosmacz	Olana Sieredziuk Wasyl Dźwińczuk	1933	VI.1935	Kazimierz Musiałowski
25	500	500_06-500_23 500_24-500_30 500_31-500_41	Prokurawa Brustury Brustury	Jurko Haraşumniuk Mikołaj Jurić Wasyl Petrow	1933-1934	VI.1935	Stanisław Żaryn, Jan Maass
26	502	album zaginiony	Kosmacz	-	brak daty	VI.1935	Zbigniew Gorazdowski
27	525	525_01-525_15 525_16-525_26	Brustury Prokurawa	Wasyl Sokoluk Nikoła Samokińczuk	brak daty	22.V.1936	Stanisław Olgierd Strycki
28	526	526_13-526_17	Dzembronia	Jura Goticz	1933-1934	9.VI.1936	Edmund Sulimierski
29	532	532_02-532_14	Bystrzec	Wasyl Chimczak	brak daty	17.VI.1936	Kazimierz Kulisz

30	541	-	Krzyworównia, Jasienów Górny	-	1936	21.I.1937	Maria Referowska, Jerzy Staniszkis
31	551	-	Dłok Mikuliczyn Worochta Kosmacz	-	1937	6.III.1937	Aron Rozenwaks, Irena Margo Herman
32	559	559_03-559_08 559_10-559_13 559_09 559_14-559_18	Dzembronia	Andrzej Roszejuk	1934	10.IV.1937	Edward Winnicki
33	560	560_02-560_06 560_07-560_18	Dzembronia	Iwan Pryczuk	1934	11.III.1937	Marian Mikos
34	566	566_03-566_20 566_21-566_34 566_41-566_50 566_59-566_65	Krzywopole Krzywopole Żabie-Magurka Bystrzec Bystrzec Czarlan	Spizak Pawluk Petr Kraszewski Jur Kiermaszuk Wasyl Chimeczak Wasyl Slepenczuk	1934 1937 (?)	5.V.1937	Kazimierz Tor, Józef Bubicz
35	570	-	Koziowa	-	1936-1937	3.VI.1937	Aleksander Tarnower, Roman Jakubson
36	571	-	Korostów	-	1936	15.VI.1937	Henryk Rubinszejn, Dawid Rozen
37	572	572_01 572_03-572_08 572_02 572_09-572_14	Jaworów	Teodor Skrybiak	1933	brak daty	Jerzy Czubiński
38	574	574_17-574_21 574_02-574_04 574_06-574_07 574_30-574_32	Jaworów	Wasyl Reptiuk	1934	15.VI.1937	Zofia Korzon
39	587	album zaginiony	Krzyworównia	Jura Romaniuk	brak daty	brak daty	Leonard Skuterczynski
40	599	599_01 599_03-599_12 599_13-599_25	Żabie	-	brak daty	VI.1938	Michał Przerwa-Tetmajer
41	605	605_22-605_38	Jaworów	Jurko Kopczuk Korpaniuk Łesio Staśiuk	1933	brak daty	Leszek Piątkowski, Michał Filipowicz
42	606	606_02-606_18	Dzembronia (grazda nad Czarnym Czeremoszem)	Mikoła Maksymiuk	1934	brak daty	Leszek Piątkowski, Michał Filipowicz
43	607	-	Dzembronia	Fiedor Maksymiuk	1934	brak daty	Jerzy Wasilewski
44	612	-	Tatarów, Zielona, Maksymowiec	-	1938	brak daty	Jerzy Padlewski
45	617	-	Berezów	-	1938-1939	11.II.1939	W. Gensiorski, Z. Szymiak
46	618	-	Bystrzec	-	1937	brak daty	Jan Paprocki
47	619	619_02-619_08 619_09-619_26	Dzembronia	-	1935, 1939	29.IV.1939	Jerzy Starzyński
48	620	620_01-620_30	Żabie-Ilcia	Łesio Prociuk Iwan German	1937	brak daty	Irena Brzeska
49	621	-	Żabie-Ilcia	Żytyniuk	1936	brak daty	Jan Gravier, Hanna Tochtermann, Hanna Adamczewska - obrys
50	633	633_03-633_16	Worochta	-	1935	V.1939	Jan Sawilski
51	633a	-	Jamna (grazda na Makowicy)	Fedor Petraszczuk	brak daty	brak daty	Władysław Adelberg, Leon Glaswejn
			Jamna	-	brak daty	brak daty	Władysław Adelberg, Leon Glaswejn (a nie J. Szuszkiewicz)

¹ Data umieszczona na rysunkach.

² Data oddania sfinalizowanej pracy zapisana w książce inwentarzowej zbioru przechowywanej w Zb. ZAP WAPW.

SŁOWA KLUCZOWE — KEY WORDS

Słowa kluczowe: grażda huculska, schronisko górskie, Kostrzyca, Jerzy Żukowski, Albumy Inwentaryzacji Wsi, Oskar Sosnowski, Zakład Architektury Polskiej

Key words: Hutsul *grażda* [homestead], mountain hostel, Kostrzyca, Jerzy Żukowski, Rural Inventory Albums, Oskar Sosnowski, Department of Polish Architecture

STRESZCZENIE

Zrąb przedstawionej pracy powstał na marginesie badań prowadzonych przez pracowników Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej w związku z realizacją szerszego opracowania, które znajdzie się w publikacji *Kultura materialna Huculszczyzny w studenckich Albumach Inwentaryzacji Wsi (1924–1939) ze zbiorów naukowych Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej*. Tekst złożony był jako odrębna część pod tytułem *Model grażdny huculskiej wzorem dla projektów przedwojennych schronisk górskich* i w nieco zmienionej formie został zaprezentowany w 2012 roku podczas Międzynarodowego Kongresu Naukowego „Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej”, jednak w pełnym kształcie nie został opublikowany.

Praca nie jest całościowym opracowaniem tematu, ma jedynie charakter przypominający. Mówi o pasji i wytrwałości, opowiada o ludziach tworzących Wydział, o rodzącym się programie kształcenia z przedmiotu, który w nowej, odrodzonej rzeczywistości miał znaczenie szczególne. O nieocenionym wkładzie Oskara Sosnowskiego w tworzenie Zakładu Architektury Polskiej i Albumów Inwentaryzacji Wsi z umieszczonymi w nich pomiarami. I w końcu o Jerzym Żukowskim i górskim schronisku w odległych Karpatach Wschodnich — obiekcie nieistniejącym, powstałym dzięki wysiłkowi człowieka dziś zapomnianego.

SUMMARY

PREWAR MEASUREMENTS OF THE HUTSUL *GRAŻDAS*
AS PERFORMED BY THE DEPARTMENT OF POLISH ARCHITECTURE TO SERVE
AS MODELS FOR THE MOUNTAIN HOSTEL IN THE KOSTRZYCA RANGE

The framework for the paper emerged on the margins of studies conducted by the staff of the Department of Polish Architecture of the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology in connection with a broader work to be found in *Kultura materialna Huculszczyzny w studenckich Albumach Inwentaryzacji Wsi (1924–1939) ze zbiorów naukowych Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej* [Material culture of Hutsul lands in student Rural Inventory Albums (1924–1939) from the research collection of the Department of Polish Architecture of the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology]. This text was submitted as a separate section entitled: “Model grażdny huculskiej wzorem dla projektów przedwojennych schronisk górskich” [The typical Hutsul *grażda*—homestead—as a model for the design of prewar mountain hostels].

The paper is not an all-encompassing work on the subject. Its character is more of a placeholder. It speaks of passion and perseverance. It tells of the people who created the Faculty of Architecture and about the educational program being born at that time and encompassing a subject that was of special significance in the newly resurrected reality. It looks at the invaluable input of Oskar Sosnowski in creating the Department of Polish Architecture and the Rural Inventory Albums with the surveyed measurements they contain. Ultimately, it is about Jerzy Żukowski and the mountain hostel in the

distant Eastern Carpathian Mountains, a facility that no longer exists, but which was built thanks to the efforts of a man who today is all but forgotten.

BIBLIOGRAFIA (WYBÓR)

- [1] 50. konkurs SARP na typy schronisk górskich i kajakowych, „Architektura i Budownictwo”, 1935, nr 10, s. 308–317.
- [2] Akta osobowe, Archiwum Działu Ewidencji Studentów Politechniki Warszawskiej.
- [3] „Album Młodej Architektury”, 1930, *Katedra Architektury Polskiej*, s. 11–24.
- [4] „Album Młodej Architektury”, 1935, *Wakacyjne obozy inwentaryzacyjne*, b.n.
- [5] „Album Młodej Architektury”, 1936, cz. II, *Wnętrza*, b.n.
- [6] Dmochowski Zbigniew, *Sprawozdanie z badawczych prac Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w okresie letnim 1933*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1933, nr 2, s. 91–98.
- [7] *Góry Huculszczyzny. Przewodnik, który łączy*, red. A. Wielocha, Kraków 2006.
- [8] Heurich Jan, *Kwestionariusz w sprawie budownictwa wiejskiego*, Warszawa 1918.
- [9] *Huculszczyzna w badaniach młodych naukowców*, red. M. Troll, A. Warchalska, Kraków 2011.
- [10] *Inwentaryzacja wsi. Kwestionariusz Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej*, „Orli lot”, 1931, nr 10, s. 162–164.
- [11] Kowalik Tomasz, *Wycieczki sierpniowe Mieczysława Orłowicza*, Warszawa 1989.
- [12] *Krótki przewodnik po Huculszczyznie*, Warszawa 1933.
- [13] Kruszona Michał, *Huculszczyzna. Opowieść kabalistyczna*, Poznań 2010.
- [14] Krygowski Władysław, *Dzieje Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego*, Warszawa–Kraków 1988.
- [15] Krygowski Władysław, *Zarys dziejów polskiej turystyki górskiej*, Warszawa 1973.
- [16] Kulig Marzena, *Architektura schronisk tatrzańskich*, Warszawa 2003.
- [17] *Kultura materialna Huculszczyzny w studenckich Albumach Inwentaryzacji Wsi (1924–1939) ze zbiorów naukowych Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej*, M. Rozbicka, R. Kunkel, A. Szmelter, M. Neff, J. Zdunek-Wielgołaska, W. Wólkowski (w druku).
- [18] Kunkel Robert, *Albumy Inwentaryzacji Wsi Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1981, z. 3–4, s. 277–292.
- [19] Kunkel Robert, *Materiały do architektury Małopolski w zbiorach naukowych Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej — Sekcja Budownictwa Ludowego*, „Teki Konserwatorskie”, 1996/III, s. 229–251.
- [20] Kunkel Robert, *Archiwa Pamięci. Dokumentacja Starego Miasta w Warszawie w zbiorach Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej*, [w:] *Kolorystyka zabytkowych elewacji od średniowiecza do współczesności. Historia i konserwacja*, Materiały międzynarodowej konferencji z okazji 30-lecia wpisu Starego Miasta w Warszawie na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO, Warszawa, 22–24 września 2010, Warszawa 2010, s. 427–436.
- [21] Marczewski Kazimierz, *Uwagi o urbanistyce i budownictwie regionalnym w Karpatach*, „Architektura i Budownictwo”, 1939, nr 4–5, s. 38–40.

- [22] Marzyński Stanisław, *Schronisko turystyczne na Kukulu koło Worochty*, „Architektura i Budownictwo”, 1939, nr 4–5, s. 54–56.
- [23] Niemojewski Lech, *Architektura polska wczoraj i dziś*, „Architektura i Budownictwo”, 1937, nr 4–5, s. 138–140, fot. s. 175.
- [24] Nitsch Andrzej Leonard, *Jerzy Antoni Żukowski*, [w:] *Leksykon architektów i budowniczych Polaków oraz cudzoziemców w Polsce działających*, mps w zbiorach ZG SARP.
- [25] Omilanowska Małgorzata, *Architektura polskich schronisk górskich*, [w:] *Sztuka a natura*, Materiały XXXVIII Sesji Naukowej Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Katowice 1991, s. 399–421.
- [26] Orłowicz Mieczysław, *Wschodnie Karpaty. Przewodnik ilustrowany*, Lwów 1914.
- [27] *Oskara Sosnowskiego świat architektury. Twórczość i dzieła*, red. M. Brykowska, Warszawa 2004.
- [28] Ossendowski Antoni, *Huculszczyzna. Gorgany i Czarnohora*, Poznań 1936.
- [29] Piaścik Franciszek, *Zbiory Sekcji Budownictwa Ludowego Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej. Program Inwentaryzacji Wsi. Wykaz miejscowości objętych inwentaryzacją budownictwa ludowego*, „Biuletyn Naukowy” (późniejszy „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”), 1932/1933, nr 1, s. 2–12.
- [30] Piaścik Franciszek, *Zbiory Sekcji Budownictwa Ludowego Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej, ciąg dalszy. Katalog miejscowości zinwentaryzowanych w okresie od 1 lipca 1931 do 1 lipca 1935 r.*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1935, nr 1, s. 1–5.
- [31] Piaścik Franciszek, *Zbiory Sekcji Pomiarów Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki PW. Budownictwo drzewne. Katalog zbiorów Sekcji Pomiarów, ciąg dalszy*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1936, nr 3, s. 141–152.
- [32] *Politechnika Warszawska. Kronika, zeszyt 1, lata akademickie 1935/36 i 1936/37*, Warszawa 1938.
- [33] Quirini-Popławski Łukasz, *Schroniska turystyczne z elementami stylu huculskiego w Czarnohorze i Gorganach do 1939 r.*, [w:] *Huculszczyzna w badaniach młodych naukowców*, red. M. Troll, A. Warchalska, Kraków 2011, s. 131–150.
- [34] Rozbicka Małgorzata, *Dwory w Albumach Inwentaryzacji Wsi Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej (1921–1939)*, Warszawa 2014.
- [35] Skłodowski Jan, *Spacer historyczny po Rafajłowej*, „Płaj”, nr 38.
- [36] Sosnowski Oskar, *Zakład Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej*, „Architektura i Budownictwo”, 1926, z. 5, s. 3–18.
- [37] Sosnowski Oskar, *Katedra Architektury Polskiej*, „Album Młodej Architektury”, 1930, s. 11–24.
- [38] Sosnowski Oskar, *ZAP (Zarys działalności Zakładu Architektury Polskiej w ubiegłym dziesięcioleciu)*, „Biuletyn Naukowy” (późniejszy „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”), 1932/1933, nr 3, s. 101–108.
- [39] Sosnowski Oskar, *Uzupełnienie do zarysu działalności Zakładu Architektury Polskiej*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1935, nr 4, s. 273.
- [40] *Sprawozdanie z badawczych prac Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w okresie letnim 1933*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1933, nr 2, s. 91–92.
- [41] *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1935/1936*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1937, nr 1, s. 103–113.

- [42] *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1936/1937*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1938, nr 1, s. 113–118.
- [43] *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1937/1938*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1938, nr 4, s. 379–385.
- [44] *Statut Towarzystwa Przyjaciół Huculszczyny*, Warszawa 1934.
- [45] Strojny Aleksander, Bzowski Krzysztof, Grossman Artur, *Ukraina zachodnia. Przewodnik*, Kraków 2010.
- [46] Szuchiewicz Włodzimierz, *Huculszczyna*, Lwów 1902, t. 1–4.
- [47] Tatarkiewicz Władysław, *O związkach nowożytnej architektury polskiej z francuską*, „Architektura i Budownictwo”, 1937, nr 4–5, s. 111–112, fot. s. 116.
- [48] Turkawski Marcei Antoni, *Wspomnienia Czarohory*, Warszawa 1880.
- [49] Walicki Michał, *Piękne szesnastolecie*, „Arkady”, 1938, nr 12, s. 589–591.
- [50] *Warszawska Szkoła Architektury 1915–1965. 50-lecie Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej*, Warszawa 1967.
- [51] Weker Waclaw, *O schroniskach górskich*, „Architektura i Budownictwo”, 1935, nr 10, s. 301–307.
- [52] Wielocha Andrzej, *Wiek turystyki studenckiej*, www.cotg.pttk.pl.
- [53] Wielocha Andrzej, *Góry Huculszczyny. Przewodnik, który łączy*, Kraków 2006.
- [54] Witkowski Włodzimierz, *Architektura na Huculszczynie w badaniach Koła Naukowego Studentów Architektury oraz pracowników Instytutu Architektury i Urbanistyki Politechniki Łódzkiej 1995–2010*, [w:] *Huculszczyna w badaniach młodych naukowców*, red. M. Troll, A. Warchalska, Kraków 2011, s. 41–65.
- [55] Witkowski Włodzimierz, *Drewniana architektura Huculszczyny. Budowle świeckie, praca doktorska wykonana na Wydziale Budownictwa, Architektury i Inżynierii Środowiska Politechniki Łódzkiej*, Łódź 2003, maszynopis w BG PŁ.
- [56] *Wspomnienia byłych studentów Politechniki Warszawskiej z pierwszych lat jej istnienia (1898–1905)*, red. L. Buszkowski, Warszawa 1935.
- [57] Zachwatowicz Jan, *Katedry historii architektury*, [w:] *Warszawska Szkoła Architektury 1915–1965. 50-lecie Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej*, Warszawa 1967.
- [58] *Zakład Architektury Polskiej. Studium Huculskie*, „Młoda Architektura”, 1938, nr 1, s. 10.
- [59] Żukowski Jerzy, *Huculszczyna. Przyczynki do badań nad budownictwem ludowym*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1935, nr 4, s. 274–310.
- [60] Żukowski Jerzy, *Huculszczyna. Przyczynki do badań nad budownictwem ludowym, odbitka wydana zasiłkiem Towarzystwa Przyjaciół Huculszczyny*, Warszawa 1935. Reprint nakładem S. Krycińskiego, Warszawa 1991.
- [61] Żukowski Jerzy, *Harcerskie schronisko turystyczne na Kostrzycy w Czarnohorze*, „Architektura i Budownictwo”, 1936, nr 7, s. 209–213.
- [62] Żukowski Jerzy, *Ze studiów nad huculskim budownictwem drzewnym*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1937, nr 1, s. 84–91.

T. Zarębska

Ilustracja 6-1. Profesor Teresa Zarębska — historyk budowy miast
(28.I.1932–2.II.2003)

ALICJA SZMELTER
Zakład Architektury Polskiej
Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej

O NAUCZANIU HISTORII BUDOWY MIAST. ROLA DYDAKTYKI W DZIELE PROFESOR TERESY ZARĘBSKIEJ (1932–2003)¹

1. Historia Budowy Miast (HBM) na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej. Lata 1915–1975
2. Działalność dydaktyczna Profesor Teresy Zarębskiej na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej. Lata 1964–2003
3. Przygotowanie architekta do pracy w kontekście środowiska kulturowego
4. Program nauczania przedmiotu Historia Budowy Miast — kontynuacja i perspektywy

W 2018 roku minęło piętnaście lat od odejścia Profesor Teresy Zarębskiej, a nadal trudno pisać o Niej w czasie przeszłym. Przyzwyczajeni byliśmy do Jej aktywnego uczestnictwa w życiu naukowym, do erudycyjnych referatów na konferencjach poświęconych dziejom miast, do wystąpień na sesjach varsavianistycznych, do nieustrudzonego udziału w dyskusjach dotyczących ochrony i rewaloryzacji miast, do wnikliwych, kompetentnych komentarzy dotyczących polityki ochrony dziedzictwa kulturowego — a także do tego, że Profesor kieruje na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej procesem wprowadzania przyszłych architektów w niełatwą dziedzinę projektowania w środowisku niosącym przekaz kulturowy. Tak jak książki, artykuły i opracowania Profesor mają dzisiaj status dzieł klasycznych, są czytane, interpretowane i cytowane, będąc inspiracją do podejmowania przez kolejnych naukowców wytyczonych przez Nią kierunków badawczych w dziejach urbanistyki, tak wypracowane przez Profesor w trakcie

¹ Dane biograficzne dotyczące Profesor Teresy Zarębskiej zostały opracowane w oparciu o informacje przedstawione w następujących publikacjach: K. Dumala, *Profesor Teresa Zarębska — historyk dziejów miast (28.I.1932–2.II.2003)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 2003, nr 2, s. 317–320; K.K. Pawłowski, „*Studium Urbis*” ofiarowane Teresie Zarębskiej w 70-lecie urodzin, [w:] *Studium Urbis Characteria Teresiae Zarębska anno iubilaei oblata*, (red. A. Sulimierska, A. Szmelter), Warszawa 2003, s. 9–12; oraz pochodzą z życiorysu Profesor, przedstawionego przez Nią w Warszawskim Towarzystwie Naukowym, datowanego na 10 września 2001 roku. Opracowany na 100-lecie Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej biogram Profesor, opublikowany w 2017 roku w: *100 lat Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej (1915–2015). Nauczyciele*, praca zbiorowa pod red. J. Roguskiej, S. Wróny, OWPW, Warszawa 2017; powstał m.in. na kanwie pracy statutowej Zakładu Architektury Polskiej nr 809/15, opracowanej w 2015 roku, w której autorka niniejszej pracy przedstawiła dane dotyczące pracy naukowej i dydaktycznej Profesor, oraz zgromadziła wstępne dane do bibliografii Jej prac. Przedstawiony szkic zawiera również relacje autorki niniejszej pracy, która pracowała na WAPW w Katedrze (po reorganizacji, Zakładzie) Historii Budowy Miast pod kierunkiem Profesor w latach 1989–2003, a następnie przejęła prowadzenie przedmiotu Historia Budowy Miast.

Jej prawie trzydziestoletniej działalności dydaktycznej, cele i sposoby uwrażliwiania architektów na zagadnienia ochrony i rewaloryzacji historycznych zespołów urbanistycznych i architektonicznych, podbudowane zrozumieniem ich wartości, aby nie stały się *zastygłymi w swojej formie i funkcji rezerwatami*, są drogowskazem dla nauczających zarówno o budowie miast w przeszłości, jak i projektowania w środowisku kulturowym.

HISTORIA BUDOWY MIAST NA WYDZIALE ARCHITEKTURY POLITECHNIKI WARSZAWSKIEJ. LATA 1915–1975

Przedmiot Historia Budowy Miast był traktowany jako propedeutyka projektowania urbanistycznego od początku istnienia Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej. W momencie powstania Wydziału, w 1915 roku, jego współzałożyciel, przyszły wybitny urbanista Tadeusz Tołwiński, sformułował tezy i zasady nauczania projektowania budowy miast (projektowania urbanistycznego), które głosiły, że zdobycie wiedzy o historii miast i zespołów urbanistycznych stanowi integralną część przygotowania do zawodu architekta.

Już na wczesnym etapie rozwoju nowej dyscypliny projektowej i naukowej, jaką była na początku XX wieku budowa miast, przyjęto obowiązującą do dzisiaj zasadę — architekt ma „nie szkodzić, a wzbogacać” środowisko kulturowe, które należy poznać drogą analizy formy przestrzeni, dzięki wszechstronnemu badaniu warunków i implikacji jej powstania.

Dzieje budowy miast studiowane były na WAPW w układzie chronologicznym, od początków miast w Starożytności, poprzez omówienie rozwoju i typów miast w Średniowieczu, urbanistykę nowożytną doby Renesansu, przekształcenia miast w dobie Baroku, aż po przedstawienie dorobku i krytykę miasta doby industrializacji i miasta współczesnego².

Początkowo historia urbanistyki zajmowała się analizą kształtu miasta uważanego za wynik kreacji artystycznej. Taką interpretację analizy historycznej tkanki miasta reprezentował Camillo Sitte, który w swoim przełomowym dziele *Budowa miast zgodnie z zasadami artystycznymi* (1889)³ jako pierwszy zwrócił uwagę na konieczność odejścia w projektowaniu urbanistycznym od *stricte* inżynierskiego podejścia i do uwzględnienia czynnika estetycznego w projektowaniu nowych i w przekształcaniu istniejących struktur miasta. Postulował, m.in. jako punkt wyjścia do projektowania urbanistycznego, studia historycznej tkanki, zwłaszcza miast średniowiecznych, i powszechnie uznawanych za wybitne zespołów architektury monumentalnej doby Baroku. Kreowanie przestrzeni miasta miało odbywać się na podstawie zrozumienia zasad jego kompozycji i ewolucji przestrzennej. Jak uważał Sitte, zachowanie „ducha miejsca” jest możliwe dzięki wrażliwemu, odpowiedzialnemu działaniu skierowanemu na ochronę struktur skromnych pod względem wartości architektonicznych, współtworzących historyczne zespoły urbanistyczne. W podręcznikach projektowania urbanistycznego z początku XX wieku — Stübbena (1907), Unwina (1909), Fassbendera (1916) i in., punktem wyjścia do podania zasad projektowania urba-

² Wydział Architektury na Politechnice w Warszawie. Program. Rok 1915. Strony 31–33. Program przedmiotu Budowa miast z elementami historii budowy miast jest zacytowany *in extenso* w Załączniku do tekstu.

³ C. Sitte, *Budowa miast zgodnie z zasadami artystycznymi*, Wiedeń 1889.

nistycznego jest skrótowe omówienie przykładów historycznych miast i zespołów, służące do analizy kształtu miasta pojmowanego jako wynik kreacji artystycznej.

W najwcześniejszych polskich podręcznikach projektowania urbanistycznego z początku XX wieku: Ignacego Drexlera, profesora Politechniki Lwowskiej, który jako pierwszy powołał do istnienia Katedrę Budowy Miast, *Odbudowanie wsi i miast na ziemi naszej* (1916)⁴; Romana Felińskiego, *Budowa miast* (1916)⁵; Artura Kühnela, *Zasady budowy miast i miasteczek* (1916)⁶; zauważamy, że nie tylko treść dotycząca zasad projektowania jest w nich dostosowana do polskich warunków, ale i analizy historycznych przykładów są oparte głównie na polskich przykładach. Było to podyktowane potrzebą chwili. Podręczniki wydane w czasie pierwszej wojny światowej miały służyć odbudowie kraju w zgodzie z najnowocześniejszymi zasadami budowy miast, do których należało poszanowanie historycznej tkanki miasta. W warunkach wojennych, gdy okazało się, jak bardzo podatne na zniszczenie są historyczne zespoły, w tym całe historyczne jądra miast — takie jak spalony na początku działań wojennych średniowieczny Kalisz, postulat ochrony i odbudowy miast i dzielnic historycznych stał się w Polsce oczywistością.

Wraz z rozwojem nowoczesnej urbanistyki i rosnącą świadomością konieczności prowadzenia interdyscyplinarnych studiów poprzedzających przygotowanie planów rozwoju i przekształcania miast, historia budowy miast zaczęła „emancypować się”. Domena początkowo historyków i historyków sztuki, i nieco po amatorsku działających architektów, zaczęła czerpać z rozwoju antropologii kulturowej, badań historycznych i archeologicznych, badań historyków gospodarczych, z danych geografii historycznej, socjologii, statystyki historycznej i pokrewnych dziedzin — historii kultury, nauki i techniki, stając się samodzielną dziedziną naukową o charakterze interdyscyplinarnym.

Powiązanie projektowania i planowania urbanistycznego z podbudową w postaci znajomości dziejów miast polskich w kontekście rozwoju urbanistyki światowej stało się jedną z cech wyróżniających studia na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej.

Świadectwem takiego podejścia jest opracowanie przez profesora Tołwińskiego podręcznika budowy miast, którego pierwszy tom *Budowa miasta w przeszłości* (1934)⁷ jest poświęcony miastom i zespołom historycznym. Zaprezentowane w nim przykłady to zarówno wielkie zagraniczne stolice i miasta, takie jak Paryż, Rzym, Wenecja, czy miasta polskie — Kraków, Warszawa, jak i miasta o drobnej skali, zagraniczne i polskie, które ilustrują etapy w dziejach rozwoju urbanistyki światowej, a na tym tle — urbanistyki polskiej.

Po drugiej wojnie światowej postulat odbudowy i ochrony historycznych miast i zespołów urbanistycznych wzmocnił potrzebę rozwoju badań nad genezą i historią budowy polskich miast. Emancypująca się dziedzina naukowa, której zakres został znacząco poszerzony o badania nad początkami miast polskich wsparte szerokim programem badań arche-

⁴ I. Drexler, *Odbudowanie wsi i miast na ziemi naszej*, Lwów 1916.

⁵ R. Feliński, *Budowa miast*, Lwów 1916.

⁶ A. Kühnel, *Zasady budowy miast i miasteczek*, Lwów 1916.

⁷ T. Tołwiński, *Urbanistyka*. Tom I. *Budowa miasta w przeszłości* (wyd.: 1934, 1939, 1948), Tom II. *Budowa miasta współczesnego* (wyd.: 1937, 1939, 1948), Tom III. *Zieleń w Urbanistyce*, red. K. Wejchert, Warszawa 1963.

ologicznych, nadal była na WAPW ściśle powiązana z projektowaniem urbanistycznym. Od zakończenia wojny do 1951 roku przedmiot Historia Budowy Miast był zintegrowany z projektowaniem i prowadzony nadal przez profesora Tadeusza Tołwińskiego. Ideę sprzężenia HBM z projektowaniem urbanistycznym kontynuował profesor Waław Ostrowski, następca Tadeusza Tołwińskiego, najpierw, od 1954 roku, w Zakładzie Historii Budowy Miast przy Katedrze Urbanistyki, następnie, od 1964 roku przy Katedrze Podstaw Budowy Miast. Profesorowi Waławowi Ostrowskiemu zawdzięczamy opracowanie w 1955 roku skryptu, używanego do dzisiaj przez studentów WAPW, pt. *Materiały do Historii Budowy Miast*⁸.

Ta przydatna pomoc dydaktyczna zawiera część tekstową podzieloną na cztery rozdziały, w których omówiono rozwój miast antycznych, średniowiecznych, nowożytnych i epokę industrializacji, oraz część graficzną z reprodukcjami planów i rysunkami ilustrującymi podane w tekście przykłady. Język skryptu jest klarowny. Tekst nie jest przeładowany datami i nazwiskami, i chociaż niektóre interpretacje genezy miast i zespołów, w świetle nowych informacji, głównie dotyczących zespołów Starożytności, zmieniły się, praca ta nadal jest wykorzystywana przez nauczycieli i studentów. Do materiałów, z których nadal korzystają studenci i prowadzący przedmiot Historia Budowy Miast, należą książki profesora Waława Ostrowskiego: *Urbanistyka współczesna* (1975) i *Miejskie zespoły zabytkowe a urbanistyka* (1980) oraz *Wprowadzenie do historii budowy miast — ludzie i środowisko* (1996), w której autor wydobyl najbardziej charakterystyczną cechę swego postrzegania urbanistyki — jako działalności społeczności ludzkich w przyrodzie⁹.

DZIAŁALNOŚĆ DYDAKTYCZNA PROFESOR TERESY ZARĘBSKIEJ NA WYDZIALE ARCHITEKTURY POLITECHNIKI WARSZAWSKIEJ. LATA 1964–2003

Wielokrotnie powtarzaniem *credo* zawodowym Profesor była konieczność równoległego z nauczaniem prowadzenia własnej pracy badawczej w zakresie wykładanego przedmiotu. Postulat ten był w pełni przez Nią spełniony i nie sposób jest omówić wkład Profesor w rozwój przedmiotu Historia Budowy Miast bez chociaż przybliżonego przytoczenia Jej prac naukowych, które przekładały się na nowe interpretacje przedstawianych studentom zagadnień.

Profesor Teresa Zarębska do podjęcia pracy dydaktycznej na WAPW była doskonale przygotowana. Gdy rozpoczęła w 1963 roku pracę na Uczelni (łącznie z pracą na WAPW z etatem w Polskiej Akademii Nauk), będąc jej absolwentką (dyplom inżynierski uzyskała w 1954 roku, magisterski w 1956 roku), miała już znaczące osiągnięcia w pracy naukowej, a także zdobyte doświadczenie projektowe. W ciągu 15 lat, pracując w Zakładzie Teorii i Historii Architektury i Urbanistyki PAN prowadzonym przez profesora Waława Ostrow-

⁸ W. Ostrowski, *Materiały do Historii Budowy Miast*, Zakład Historii Budowy Miast PW, skrypt WAPW, Warszawa 1955, 1959.

⁹ T. Zarębska, *In memoriam. Wspomnienia o profesorze Waławie Ostrowskim (1900–1990)*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1991, t. XXXVI, z. 3, s. 273.

skiego, uczestniczyła w seminarium magisterskim, a następnie doktorskim profesora Stanisława Herbsta, rozszerzając *spektrum* swoich zainteresowań naukowych i umiejętności (m.in. o naukę czytania palimpsestów i naukę języka włoskiego). Równolegle uczęszczała na seminarium doktoranckie profesora Władysława Tomkiewicza z historii sztuki. Pracując w PAN, od 1971 roku, w Instytucie Historii Kultury Materialnej opracowała kilkadziesiąt monografii miast polskich, co stało się bazą dla prowadzenia wykładów i prac magisterskich oraz dyplomów na studiach podyplomowych WAPW.

Wypracowała własną metodę badawczą, której podstawą był rozległy zakres studiów obejmujący oprócz analizy urbanistycznej i architektonicznej, także polityczne, gospodarcze, społeczne i kulturowe uwarunkowania dziejów miast, dopełnione wielostronnym oglądem materiału badawczego. Jej wnioski były oparte o dogłębne studiowanie materiałów źródłowych. Nie dowierzając prawidłowości przekładów, sama tłumaczyła teksty greckie, łacińskie, włoskie i starowłoskie, nie wspominając o przekładach z języka francuskiego, angielskiego i niemieckiego. Sprowadzała z zagranicznych archiwów fotografie i mikrofilmy planów oraz źródłowych materiałów tekstowych i ikonograficznych. Prowadziła korespondencję naukową z badaczami polskimi i zagranicznymi, i gdy było to możliwe, pracowała nad oryginałami materiałów w archiwach zagranicznych i polskich. Wnioski z kwerendy starała się w miarę możliwości konfrontować w terenie. Do anegdoty przeszła Jej wyprawa z żołnierzami amerykańskimi do pustynnej miejscowości El-Lahun, gdzie miała nadzieję (niespełnioną) odnaleźć ślady osady budowniczych piramidy faraona Senuseta II z XIX wieku p.n.e., przedsięwzięta podczas pobytu studialnego w Egipcie.

W 1965 roku obroniła na WAPW pracę doktorską, która została następnie opublikowana jako książka *Teoria urbanistyki włoskiej XV i XVI wieku*¹⁰ (1971). Dzieło to, traktujące o początkach urbanistyki nowożytnej w przodującym ówczesnie kulturowo regionie Europy, wzorowo opracowane, stanowi do dzisiaj kopalnię wiadomości o ideale miasta doby Renesansu i jego realizacji. Praca oparta w pełni o materiały źródłowe i ilustrowana fotografiami manuskryptów wykonanymi przez Profesora przypomina wkład w rozwój nowożytnej koncepcji miasta dawnych twórców — najbardziej znanych, jak Leon Battista Alberti, autor pierwszego XV-wiecznego nowożytnego traktatu architektonicznego, Francesco di Giorgio Martini „ojciec fortyfikacji nowożytnej”, czy Antonio Filarete, którego traktat po raz pierwszy w epoce nowożytnej zawierał plan miasta wpisanego w krajobraz, oraz autorów wręcz zapoznanych, których dzieła Profesor wprowadziła w międzynarodowy obieg naukowy.

Autorska interpretacja dzieł renesansowych twórców spełniła jeden z najważniejszych postulatów badawczych Profesora — wydobyć i podkreślić tezę o interakcji i nierozrwalnym związku polskiej kultury miast z kulturą Zachodu. We wstępie do *Teorii urbanistyki włoskiej XV i XVI wieku* napisała: *Mysł podjęcia problemu teorii urbanistyki włoskiej XV–XVI wieku powstała nie tylko w wyniku mojego uznania dla osiągnięć włoskiej nauki i sztuki tej epoki. Opracowując niektóre zagadnienia historii budowy polskich miast tego samego okresu przekonałam się, w jak silnym związku z włoskimi koncepcjami urbanistycznymi były one zakładane i rozwijane*¹¹.

¹⁰ T. Zarębska, *Teoria urbanistyki włoskiej XV i XVI wieku*, Warszawa 1971.

¹¹ T. Zarębska, *Teoria urbanistyki włoskiej XV i XVI wieku*, Warszawa 1971, s. 7.

Gruntowne poznanie problematyki rozwoju teorii i praktyki w dobie Renesansu umożliwił Profesor pobyt we Włoszech na stypendium PAN i rządu włoskiego (1959–1960), podczas którego, podróżując z plecakiem po Italii, poznała wiele miast (często śpiąc w podróży w pociągach, gdyż stypendium było niewysokie) i gdzie przeprowadziła studia we florenckiej Uffizi, marznąc w nieopalonej dostatecznie wówczas zimą czytelnicy, nad piętnasto- i szesnastowiecznymi rękopisami traktatów architektonicznych. Jeden z nich przełożyła na język polski, opatrzyła obszernym komentarzem i opublikowała, również w języku oryginału i z oryginalnymi ilustracjami, co było pierwszym drukiem tego manuskryptu. Praca ta — *Miasto idealne kawalera Giorgio Vasariego*¹² (1962) wraz z materiałami zgromadzonymi we Włoszech — została wykorzystana w Jej pracy doktorskiej, i wraz z wynikami własnych badań nad włoskimi traktatami, w wykładach dotyczących teorii i praktyki w dobie Renesansu.

Doświadczenia zdobyte podczas kolejnych pobytów we Włoszech pozwoliły Profesor na pogłębienie zainteresowania epoką Renesansu i ukierunkowały Ją również na studiowanie miast antycznych, których oglądane szczątki interpretowała, kierując się nie tylko przekazem archeologów i historyków, ale intuicją architekta-urbanisty. Dobrze poznanie miast Italii pozwoliło Jej później w pracy dydaktycznej na swobodny dobór przykładów włoskich miast, zespołów urbanistycznych i wykopalisk, prezentowanych na wykładach i seminariach, oraz na ich ilustrowanie własnymi kolorowymi przezroczami.

Realizując postulat konieczności prowadzenia przez osobę nauczającą własnych badań w nauczanej dziedzinie, Teresa Zarębska w ciągu całej swojej kariery zawodowej łączyła pracę nauczyciela akademickiego z pracą naukową. Zasięg Jej badań jest tak szeroki, że w niniejszym szkicu ograniczam się do przytoczenia tylko tych obszarów badawczych, które znalazły bezpośrednie odzwierciedlenie w prowadzonych przez Profesor wykładach i seminariach.

Teresa Zarębska kontynuowała badania nad teorią urbanistyki renesansu. Opracowała fazy konstruowania planu morandowskiego Zamościa, które ukazują powiązania koncepcji planu z traktatami włoskimi¹³. Zbadanie korespondencji Jana Zamoyskiego prowadzonej z Bernardo Morando, i odnalezienie przez Profesor w traktacie Pietro Cataneo analogii do planu Zamościa, uwiarygodniło przedstawioną sekwencję sporządzania planu miasta.

Zamościowi poświęciła szereg publikacji, mających dzisiaj rangę klasycznych, zwracając uwagę na jego wielokulturowość, na etapowanie rozwoju miasta, na wspaniałe komponowanie przestrzeni publicznych, funkcjonalne i estetyczne rozmieszczenie dominant, udział w odbiorze przestrzeni miasta zbiorników wodnych i pierwszych komponowanych ciągów zieleni miejskiej, i wydobywając wiele dalszych nowatorskich aspektów kompozycji przestrzennej. Podkreślała, że traktowanie planu miasta renesansowego w kategorii płaskich figur geometrycznych wynikających z przyjętego wówczas nowego sposobu konstruowania „gwiazdzistych” w planie fortyfikacji wypacza intencje ówczesnych „urbanistów”: *Rezultatem zbyt powierzchownego studiowania prac teoretyków jest przypisywa-*

¹² T. Zarębska, *Miasto idealne kawalera Giorgio Vasariego*, Warszawa 1962.

¹³ T. Zarębska, *Zamość miasto idealne i jego realizacja*, [w:] *Zamość miasto idealne. Studia z dziejów rozwoju przestrzennego i architektury*, red. Jerzy Kowalczyk, Lublin 1980, s. 9 nn.

nie im stanowiska formalistycznego, afunkcjonalnego i dyletanckiego, częste w dzisiejszej historiografii¹⁴. Krzysztof K. Pawłowski¹⁵ za niezwykle cenną uznał konkluzję Profesor, że *kreacja [Zamościa] była procesem, a nie aktem, a projektowanie urbanistyczne w dobie budowania Zamościa było nie dwu-, lecz trójwymiarowe*¹⁶.

Kompleksowe podejście do analizy traktatów renesansowych i planów miast odniosła do polskich autorów tej doby, których wkład w rozwój planowania miast przedstawiła w kolejnej fundamentalnej pracy, *Początki polskiego piśmiennictwa urbanistycznego*¹⁷ (1975, II wyd. 1988), która stała się podstawą uzyskania w 1974 roku stopnia doktora habilitowanego. W pracy tej wydobyła z literatury staropolskiej nieznane wcześniej podstawy teoretyczne działalności polskich budowniczych i mierniczych XVI i XVII wieku.

W 1975 roku Profesor opuściła IHKM i poświęciła się w pełni pracy na WAPW, kierując przedmiotem Historia Budowy Miast do 2002 roku.

Doświadczenie zdobyte jako wynik prac nad miastami ordynacji Zamojskiej, opracowaniem monografii m.in.: Pińczowa, Tarnogrodu, Kalisza, Grudziądza i Gdańska, było wielokrotnie wykorzystane w Jej pracy dydaktycznej. Gdańskowi doby renesansu i baroku był poświęcony odrębny wykład, w którym Profesor ukazywała politykę przestrzenną gdańskich mieszczan w dobie największej prosperity tego międzynarodowego miasta portowego, świadomie prowadzoną w celu podkreślenia rangi miasta. Podsumowaniem badań nad związkami kompozycyjnymi Gdańska i wiodących europejskich miast portowych, m.in. Florencji i Genui, stała się kolejna książka pt. *Przebudowa Gdańska w jego złotym wieku* (OWPW, 1998)¹⁸.

Kolejnym polem działalności naukowej Profesor były rozległe studia nad dziejami Warszawy. W niektórych latach, chcąc podzielić się ze studentami wynikami swoich prac, Profesor znacznie rozszerzała omówienie Warszawy, wprowadzając do wykładów krótki cykl dotyczący rozwoju przestrzennego stolicy, zazwyczaj złożony z trzech wykładów. Wprowadzeniem do analizy obrazu miasta był wykład traktujący o zmianach zarejestrowanych w historycznych panoramach Warszawy. Profesor identyfikowała na panoramach poszczególne obiekty, omawiała ich funkcje, formę architektoniczną i znaczenie, cytując opisy miasta z epoki¹⁹.

¹⁴ T. Zarębska, *Teoria urbanistyki włoskiej XV i XVI wieku*, Warszawa 1971, s. 7.

¹⁵ K.K. Pawłowski, „Studium Urbis” ofiarowane Teresie Zarębskiej w 70-lecie urodzin, [w:] *Studium Urbis Characteria Teresiae Zarębska anno iubilaei oblata*, red. A. Sulimierska, A. Szmelter, Warszawa 2003, s. 10.

¹⁶ T. Zarębska, *Dwu- czy trójwymiarowe projektowanie urbanistyczne w dobie budowy Zamościa*, [w:] *Podług nieba i zwyczaju polskiego. Studia z historii architektury, sztuki i kultury ofiarowane Adamowi Miłobędzkiemu*, PWN, Warszawa 1988, s. 213–226.

¹⁷ T. Zarębska, *Początki polskiego piśmiennictwa urbanistycznego*, Warszawa 1975, wyd. drugie 1986.

¹⁸ T. Zarębska, *Przebudowa Gdańska w jego złotym wieku*, Warszawa 1998.

¹⁹ T. Zarębska, *Zespół Skarpy Zamkowej w świetle ikonografii i tekstów do czasów „Potopu”*, [w:] *Tereny Podzamcza. Przemiany historyczne a współczesne problemy zagospodarowania przestrzennego*, „Kraj-obraz Warszawski”, Seria wydawana przez Związek Dzielnic-Gmin Warszawy, zeszyt 1, red. T. Bernatowicz, Warszawa 1993, s. 10–32; *Miasto a Skarpa: problem tożsamości kulturowej Warszawy*, [w:] *Skarpa Warszawska. Dolina Wisły*, red. B. Wierzbicka, Materiały z sesji 17–18 czerwca 1998 roku, Oddział Warszawski Towarzystwa Opieki nad Zabytkami, Warszawa 1998, s. 83–98.

Korzystając z opracowanych przez siebie około 20 publikacji dotyczących Warszawy, zarysowywała tło historyczne przemian przestrzennych, wprowadzając słuchaczy w dzieje stołecznego miasta, w tym m.in. w interpretację południowego zasięgu wałów Zygmuntowskich opartą o odnaleziony przez Profesora plan miasta z około 1640 roku — tzw. plan Izraela Hoppe'go²⁰. Dzieliła się ze studentami własnymi odkryciami, które poszerzyły wiedzę o zagospodarowaniu obszaru przyległego do Zamku Królewskiego i innych rezydencji monarszych²¹. Omawiała, oczywiście wydobywając na wykładach tylko główne wątki, działalność inwestycyjną królowej Bony, m.in. zlokalizowała jej siedzibę w murach Belwederu, co zostało potwierdzone w trakcie prac archeologicznych²², oraz relacjonowała prace podjęte w Warszawie przez Annę Jagiellonkę i Zygmunta Augusta²³. Osie — Saska i Stanisławowska zostały przez Profesora przedstawione na tle relacji urbanistyki polskiej, francuskiej i niemieckiej²⁴. W prowadzonych wykładach podkreśliła także m.in. istotną rolę miastotwórczą mostów warszawskich²⁵.

Działalności urbanistów na początku XX wieku i w okresie międzywojennym dotyczyły m.in. prace poświęcone powstaniu pierwszego współczesnego planu regulacyjnego Warszawy, słynnego „Szkicu planu regulacyjnego miasta stoł. Warszawy”, opracowanego przez Koło Architektów w 1916 roku. Profesora podkreślała rolę Tadeusza Tołwińskiego jako koordynatora prac nad planem, jednocześnie zaangażowanego w organizowanie Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej i opracowanie konkursowego planu odbudowy Kalisza²⁶. Międzywojenna działalność Oskara Sosnowskiego została omówiona w wykładzie

²⁰ T. Zarębska, *Plan Warszawy z 1 połowy XVII wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1964, t. IX, z. 3, s. 233–254.

²¹ T. Zarębska, *Wczesne etapy kształtowania placu przed Zamkiem Królewskim*, [w:] *Historyczne place Warszawy*, red. B. Wierzbicka, Materiały sesji naukowej Warszawa, 3–4 listopada 1994, Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, Warszawa 1995, s. 27–56.; T. Zarębska, *Warszawskie rezydencje królewskie oraz ich ogrody w drugiej połowie XVI wieku*, [w:] *Pałac w ogrodzie*, red. B. Wierzbicka, Materiały sesji naukowej, 21–22 maja 1998, Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, Warszawa 1999, s. 35–83. T. Zarębska, *Ogrody królewskie w Warszawie doby jagiellońskiej*, [w:] *Królewskie ogrody w Polsce*, red. M. Szafrńska, Materiały sesji naukowej, Warszawa, 10–11 maja 2001, Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, Warszawa 2001, s. 89–107.

²² T. Zarębska, *Gdzie mieszkała na Ujazdowie Królowa Bona?*, [w:] *In artium hortis. Studia i szkice z dziejów sztuki, konserwacji zabytków i muzealnictwa Wojciechowi Fijałkowskiemu w 70-tą rocznicę urodzin*, red. B. Wierzbicka, Wydawnictwo Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków, Warszawa 1997, s. 99–108.

²³ T. Zarębska, *Budowa centrum Warszawy w okresie jej drogi ku stołeczności*, [w:] *Historyczne centrum Warszawy. Urbanistyka — architektura — problemy konserwatorskie*, red. B. Wierzbicka, Materiały sesji naukowej, 23–24 maja 1996, Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, Warszawa 1998, część I, s. 36–67, oraz ilustracje, część II, s. 12–31.

²⁴ T. Zarębska, *Wielkie osie urbanistyczne XVIII-wiecznej Warszawy a kreacje André Le Nôtre'a*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 2001, r. LXIII, nr 1–4, s. 43–76.

²⁵ T. Zarębska, *Mosty Warszawy przedrozbiorowej w kontekście urbanistycznym*, [w:] *Mosty*, red. B. Wierzbicka, Materiały sesji naukowej, 25–26 maja 2000 roku, Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, Warszawa 2001, s. 42–57.

²⁶ T. Zarębska, *Świetna karta z dziejów planowania Warszawy 1915–1925*, [w:] *Spotkania w willi Struvego 1998–2001. Wykłady o dziedzictwie kultury*, red. B. Wierzbicka, referat wygłoszony 24 maja 2001, Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, Warszawa 2001, s. 375–392; *Podbudowa metodyczna planów Warszawy z lat 1915–25*, „Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej. Prace Naukowe”, t. III, 2001–2002, s. 115–156.

dotyczącym okresu międzywojennego w dziejach Warszawy, wraz z próbą pierwotnej lokalizacji miasta-ogrodu Czerniaków²⁷. Dziejom Pragi Profesor poświęciła jedną z prac studialnych²⁸, kolejną — Bielanom i Żoliborzowi²⁹. Prace te zostały w skróconej formie zaprezentowane studentom. Doskonała znajomość dziejów Warszawy, od jej początków do współczesnej doby pozwalała Teresie Zarębskiej konsultować nie tylko prace studentów na różnych stopniach studiów, ale także współpracować z projektantami, przygotowując dla ich potrzeb studia konkretnych lokalizacji, m.in. dla pracowni Normana Fostera konsultowała projekt biurowca „Metropolitain” wzniesionego przy Placu Piłsudskiego w Warszawie³⁰.

Profesor fascynowała się urbanistyką starożytności. Latami gromadziła materiały do pracy, która miała ukazać początki kultury miejskiej w nowej perspektywie, z uwzględnieniem szerokiej panoramy historycznej, geografii badanych regionów oraz prezentacją najnowszych znalezisk archeologicznych. Dorobek Antyku, którego liczne rozwiązania przestrzenne powielały późniejsze epoki, miał być w niej autorsko zinterpretowany. Pamiętny wykład o urbanistyce klasycznej Grecji Profesor wzbogacała prezentacją postaci Hippodamosa z Miletu w relacji Arystotelesa, okraszoną prześmiewczym opisem architekta zawartym w komedii Arystofanesa „Ptaki”, który samodzielnie przełożyła na język polski. Stanowiło to przedsmak erudycyjnego ujęcia opracowywanej przez Nią monumentalnej publikacji. Do druku przygotowała ponad 600 stron maszynopisu zatytułowanego: *Historia Budowy Miast. Część 1: Starożytność*, który miał być pierwszym tomem książki podsumowującej dzieło życia Profesor. Niestety, nieszczęśliwy splot okoliczności spowodował, że praca nie została opublikowana.

PRZYGOTOWANIE ARCHITEKTA DO PRACY W KONTEKŚCIE ŚRODOWISKA KULTUROWEGO

Teresa Zarębska dzięki swym pracom i licznym ekspertyzom osiągnęła wielki autorytet w środowisku konserwatorskim. Przez ponad czterdzieści lat działała w sferze ochrony miast zabytkowych. W archiwum Ośrodka Dokumentacji Zabytków znajduje się kilkadziesiąt maszynopisów z lat sześćdziesiątych Jej autorstwa, w zbiorze Ewidencja Miast Zabytkowych, oraz ponad 30 artykułów monograficznych do nieopublikowanej pracy zbiorowej *Miejskie zespoły zabytkowe w Polsce*. W latach 70., we współpracy z ODZ, uczestniczyła wraz z zespołem w waloryzacji miast polskich, która polegała na przeprowa-

²⁷ T. Zarębska, *Oskara Sosnowskiego projekt „Miasta-ogrodu Czerniaków”*, [w:] *Hortus Vitae, Księga pamiątkowa dedykowana Andrzejowi Michałowskiemu*, red. A. Sulimierska, Warszawa 2001, s. 297–316.

²⁸ T. Zarębska, *Urbanizacja Pragi w XVI–XVIII wieku. Część I*, praca naukowo-badawcza własna WAPW, nr 504/1010/805/01, Warszawa 2002.

²⁹ T. Zarębska, *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Warszawa-Bielany*, zeszyt 1, część historyczna i konserwatorska, 158 stron + 56 ilustracji, Warszawa 1997 (wykonano w Spółdzielni Pracy Twórczej Architektów i Plastyków ESPEA, 02 556 Warszawa, ul. Ligocka 2).

³⁰ K.K. Pawłowski, „*Studium Urbis*” ofiarowane Teresie Zarębskiej w 70-lecie urodzin, [w:] *Studium Urbis Charisteria Teresiae Zarębska anno iubiliaei oblata*, red. A. Sulimierska i A. Szmelter, Warszawa 2003, s. 10.

dzeniu podczas objazdów terenowych lustracji ośrodków miejskich i sporządzeniu opisu stanu zachowania ich zabytkowej struktury zgodnie z kryteriami przyjętej ankiety³¹. Doświadczenia zdobyte w terenie, poznanie z autopsji wielu historycznych miast polskich, w tym miejscowości, które utraciły prawa miejskie, pozwoliło Profesor formułować wnioski co do profilu przygotowania do pracy w środowisku zabytkowym absolwentów WAPW.

Profesor uważała, że istnienie miasta wiąże się z nieustającą wymianą jego tkanki. Aby zachować witalność ośrodka zabytkowego, nie można dopuścić do zakazu zmian w jego obrębie. „Mumifikacja” struktury miasta, według określenia Profesor, wiodłaby do zamierania życia miejskiego w zabytkowym zespole — skazywałaby go na „degradację i uwiąd starczy”: *Jeżeli immanentną cechą miast zabytkowych jest zapis ich wielowiekowego procesu przekształceń i adaptacji do aktualnych potrzeb życia mieszkańców, ochrona powinna zapewnić kontynuację tego procesu*³².

Absolwent WAPW, architekt i urbanista musi być więc przygotowany do pracy w środowisku nasyconym znaczeniem i wartościami historycznymi. Pod uwagę należy wziąć, że w warunkach polskich przyszłe projekty dotyczące przestrzeni miast będą zlokalizowane w miastach i dzielnicach zabytkowych lub na styku z ich strukturą, gdyż przytłaczająca większość naszych miast posiada tradycję historyczną sięgającą średniowiecza.

Interwencje projektowe różnią się skalą — od wprowadzenia drobnego elementu małej architektury, czy tylko szyldów sklepowych i reklam, poprzez pojedyncze budynki lub ich grupy — do całkowitej przebudowy dzielnicy, zazwyczaj centralnej, bądź rozbudowy miasta o nowe zespoły sąsiadujące z jego zabytkową częścią. *Wszystkie [...] zabiegi projektowe, łącznie z najskromniejszymi w zasięgu, mogą się stać okazją do podniesienia wartości zespołu zabytkowego, lub do jej przekreślenia czy znacznego uszczuplenia*³³.

Zgodnie z poglądem Profesor absolwent WAPW powinien zdobyć umiejętność waloryzacji struktury historycznej rozwiniętej przez studiowanie licznych przykładów. Dzięki umożliwieniu studentom „opatrzenia się”, i nabranie doświadczeń z „wędrówek po miastach” prezentowanych podczas seminariów i wykładów, student nabierze „wycucia”, zostanie uwarażliwiony na wartości historycznej struktury. Skromne doświadczenie nabyte podczas studiów powinno przyszłemu architektowi pomagać przy podejmowaniu decyzji, nie zastąpi jednak rzetelnego przygotowania do pracy projektowej obejmującego wieloaspektową analizę studialną historycznej struktury i studiowania jej walorów w terenie.

Każda struktura historyczna ma indywidualne cechy, nie ma więc jednego „przepisu” na prawidłowe postępowanie w środowisku zabytkowym. Naczelną zasadą powinna być, co zwłaszcza dzisiaj wydaje się niezwykle ważne, a co postulowała Profesor wielokrotnie, *koordynacja ochrony i rozwoju miasta zapewniona jedynie przez prawidłowo opracowany plan urbanistyczny, który rozwiąże problemy funkcjonalne, komunikacyjne, in-*

³¹ K. Dumala, *Profesor Teresa Zarębska — historyk dziejów miast (28.I.1932–2.II.2003)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 2003, nr 2, s. 319.

³² T. Zarębska, *Dawne i dzisiejsze miary tożsamości kulturowej miast*, [w:] *Tożsamość miasta odbudowanego — autentyzm, integralność, kontynuacja*, Gdańsk 2001, s. 133 nn.

³³ T. Zarębska, *Rola historii budowy miast jako przedmiotu nauczania na Wydziale Architektury*, [w:] *Przeszłość a jutro miasta. Szkice urbanistyczne*, red. K.K. Pawłowski, T. Zarębska, Warszawa 1977, s. 91.

frastruktury, ochronę środowiska i dostosowaną do walorów i możliwości danego miasta — ochronę jego zabytkowej substancji³⁴.

Doświadczenia w zakresie ochrony zespołów zabytkowych Profesor przekazywała studentom, wykładając przedmiot fakultatywny „Tożsamość kulturowa miast a ich rewaloryzacja”, prowadzony w krótkim okresie od 2000 do 2002 roku. W programie przedmiotu znalazł się m.in. wykład dotyczący rozwoju przestrzennego Kalisza i omówienie konkursu Warszawskiego Koła Architektów z 1915 roku na jego odbudowę ze zniszczeń wojennych. Do roli tego konkursu dla rozwoju polskiej urbanistyki współczesnej Profesor w swojej twórczości naukowej wielokrotnie nawiązywała. Badania, którymi objęła Kalisz, od początków jego istnienia aż do współczesności³⁵, przyniosły Profesor dodatkową satysfakcję z przyznania Jej, w uznaniu zasług, honorowego obywatelstwa miasta, które niezwykle wysoko ceniła, będąc jednocześnie laureatką nagród państwowych o najwyższej randze, honorowym członkiem międzynarodowych stowarzyszeń i zagranicznych akademii.

PROGRAM NAUCZANIA PRZEDMIOTU HBM — KONTYNUACJA I PERSPEKTYWY

Dla Profesor, która swoje życie zawodowe związała z Wydziałem Architektury, na którym w 1986 roku uzyskała stopień profesora nadzwyczajnego, a w 1992 roku — zwyczajnego, gdzie sprawowała funkcję prodziekana ds. studenckich i członka Senatu PW (1981–1987) i kierowała Katedrą Historii Budowy Miast, wykładając pomimo postępującej choroby aż do 2002 roku, było oczywiste, że zarówno sposób prowadzenia przedmiotu HBM, jak i jego zakres będą w przyszłości ewoluowały, tak jak ewoluują cele nauczania na WAPW.

Ukochane przez Profesor miasta Antyku będą zajmowały stopniowo coraz mniej miejsca w programie, gdyż „przyrost” struktur określanych mianem „historyczne”, będzie się przesunął nieuchronnie ku współczesności. Już dzisiaj jesteśmy świadkami obejmowania ochroną konserwatorską obiektów i zespołów urbanistycznych z lat 50. i 60., prognoza Profesor więc się sprawdza. W programie przedmiotu HBM nadal, pomimo „przyrostu” historycznych zespołów, jest miejsce dla miast Antyku, gdyż ich organizacja i forma tworzą korzenie kultury europejskiej. Program nauczania objął, rozpoczęte w czasach Wacława Ostrowskiego, omówienie historii budowy miast w okresie międzywojennym.

Jak przewidywała Profesor, przedmiot, zgodnie z tradycją Wydziału i potrzebą edukacji przyszłych architektów, jest również obecnie propedeutyką projektowania urbanistycznego i działalności konserwatorskiej. Zapewnia absolwentom wiedzę o dziejach historycznych miast i zapoznaje z najwspanialszymi przykładami wybitnych rozwiązań przeszłości, ale uwarżliwia również architektów na potrzebę rozumnego wkraczania w środowisko kulturowe, także to, które nie ma najwyższych wartości artystycznych. Wyrobiony, dzięki położeniu nacisku na własne analizy studiowanych przykładów, nawyk posługiwania się w pracy projektowej szerokim spektrum danych dotyczących środowiska kulturowe-

³⁴ T. Zarębska, *Dawne i dzisiejsze miary tożsamości kulturowej miast*, [w:] *Tożsamość miasta odbudowanego — autentyczność, integralność, kontynuacja*, Gdańsk 2001, s. 133 nn.

³⁵ T. Zarębska, *Kalisz*, [w:] *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce*, red. W. Kalinowski, Warszawa 1986, s. 161–184.

go, stanowi rękojmię zrozumienia dziejów struktury, określenia najważniejszych cezur w jej rozwoju, pozwala zauważać najwartościowsze jej elementy i przewidzieć skutek własnej działalności. Zgodnie z poglądem Teresy Zarębskiej: *Rozważania historyczno-urbanistyczne wymagają wiedzy o archetypach kompozycyjnych, wypracowanych nawet w bardzo odległych epokach; ułatwia to określenie genezy przyjętej konwencji oraz indywidualnych odstępstw od stosowanych wzorców, co jest warunkiem określenia cech kompozycji, identyfikujących założenie przestrzenne*³⁶.

Studiowanie przedmiotu Historia Budowy Miast pozwala naszym absolwentom w przyszłości rozpoznawać i uwypuklać walory struktur skromnych, swojskich, tak łatwo mogących ulec zatarciu.

Metoda prowadzenia przedmiotu HBM, jeżeli chodzi o sposób organizacji zajęć, nie została zasadniczo zmieniona od początku jego istnienia. Nadal prowadzone są wykłady, które ukazują szerokie ujęcie tematów, i seminaria, które polegają na bardziej szczegółowym studiowaniu wybranych przykładów. Stosowane na wykładach i seminariach metody przekazu wizualnego zmieniły się — do przeszłości należą niegdyś nowatorskie prezentacje wykładów ilustrowanych przezrociami z dwóch rzutników, które wprowadził w latach 60. profesor Waław Ostrowski. Epidiaskop i tzw. szkiełka (przezrocza na szklanych płytkach) czy rzutniki slajdów odeszły do lamusa, pojawiły się, jak przewidywała Profesor, nowe media ułatwiające zrozumienie formy miasta przeszłości, zapewniające wręcz nieograniczony dostęp do faktów historycznych i wizerunków miast — Profesor nie poznała walorów i pułapek Internetu, ale przewidywała, że przyszłość przyniesie zmiany technologiczne w przekazie informacji.

Teresa Zarębska uważała natomiast, że nic nie zastąpi kontaktu studentów z nauczycielem akademickim. Możliwość dopytania prowadzącego zajęcia w przypadku wątpliwości, osobisty kontakt z nauczycielem akademickim legitymującym się własnym doświadczeniem badawczym, będzie nadal podstawową formą wymiany informacji i merytorycznej dyskusji.

Profesor nie uważała za właściwą rezygnację z prowadzenia przez studentów notatek z zajęć seminaryjnych. Umiejętność szkicowania układów urbanistycznych ułatwia zrozumienie struktury miasta, relacji jego komponentów przestrzennych. Student uczy się szkicować, analizując dany przykład, niejako „rozkłada” badaną strukturę na poszczególne elementy, a potem „składa je” w postaci szkicu. Operując kolorem, rozwarstwia rysunkowo etapy rozwoju bardziej skomplikowanych struktur, oznacza elementy hydrografii i topografii, zaznacza zieleń. Szkicowanie pozwala łatwiej zapamiętywać cechy analizowanych przykładów, staje się formą porozumienia z prowadzącym zajęcia, a w przyszłości ułatwia także projektowanie urbanistyczne i przekazywanie koncepcji klientom.

Już w czasach prowadzenia przedmiotu przez Profesor doszło do zasadniczej zmiany w sposobie sprawdzania wiedzy studentów. Egzamin, który jeszcze w latach 90. miał formę wypowiedzi ustno-rysunkowej, został zmodyfikowany w konsekwencji znaczącego wzrostu liczby studiujących. Studenci w ramach kolokwium i egzaminu, za czasów Profesor i obecnie, samodzielnie analizują nieznaną wcześniej przykład o wielowarstwowej struk-

³⁶ T. Zarębska, *Ulica jako przestrzeń społeczno-kulturowa*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 1998, nr 3–4, s. 265.

turze, posługując się, jako analogiami uzasadniającymi tok rozumowania, szkicami prze-studiowanych przykładów o cechach zbliżonych do danej struktury. Wiedza z wykładów od około 10 lat jest sprawdzana w postaci ilustrowanego testu, natomiast w czasach pro-wadzenia przedmiotu przez Profesor obowiązywało sporządzenie na wykładzie notatki, ocenianej wraz z notatkami z seminariów na końcu semestru.

Dla Profesor Teresy Zarębskiej niezwykle ważnym aspektem Jej działalności na WAPW było przygotowywanie przyszłej kadry do zadań dydaktycznych i naukowych. Wypromo-wała i recenzowała wiele dyplomów, prac doktorskich i habilitacyjnych. Co najmniej raz w miesiącu odbywały się w Katedrze zebrania, na których były prezentowane postępy prac naukowych członków Katedry, a Profesor dzieliła się informacjami o prowadzonych przez siebie badaniach. Zawsze informowała członków Katedry o najświeższych pracach z dzie-dzin, którymi się interesowali. Ambicją Profesor było śledzenie wyników prac kolegów z innych ośrodków, bycie „na bieżąco” jeżeli chodzi o najnowsze odkrycia i nowe interpre-tacje dziejów miast. Informacje zebrane na konferencjach, w których Profesor niezwykle aktywnie uczestniczyła, były od razu wykorzystywane przy modyfikowaniu programu nauczania.

Dbając o rozwój naukowy kadry, inicjowała programy badawcze i uzyskiwała granty, które wspólnie opracowywane konsolidowały członków Katedry.

Do Profesor zawsze można było zwrócić się o ocenę prowadzonej przez siebie pracy ba-dawczej. Profesor, chociaż nad miarę obciążona licznymi obowiązkami naukowymi i orga-nizacyjnymi, zawsze znajdowała czas na przeczytanie elaboratów członków zespołu i opa-trzenie ich uwagami mającymi zazwyczaj służyć poprawie przejrzystości wywodu. Teresa Zarębska dbała, aby członkowie zespołu Katedry uczestniczyli aktywnie w życiu nauko-wym. Zachęcała do udziału w konferencjach, zabierania głosu w dyskusjach naukowych, wprowadzała do stowarzyszeń naukowych, nawet bardzo elitarnych, rekomendując kan-dydatury kolegów. Gdy pojawiała się możliwość wyjazdu za granicę czy udziału w kon-ferencji krajowej, chętnie przejmowała za kolegów obowiązki dydaktyczne.

Przygotowując kolegów do samodzielnego prowadzenia zajęć, udostępniała swoje notatki, niezwykle precyzyjnie przygotowywane przed każdym z wykładów i seminariów. Była to forma wskazania kolegom, które z zagadnień i w jaki sposób należy uwypuklić. Przed rozpoczęciem samodzielnego prowadzenia seminariów należało minimum przez rok uczest-niczyć jako asystent w zajęciach seminaryjnych prowadzonych przez Profesor. Dopuszcze-nie do przeprowadzenia wykładu było poprzedzone kilkuletnim „terminowaniem” i stawało się wydarzeniem. Profesor wymagała, aby asystenci i adiunkci zawsze uczestniczyli w Jej wykładach, gdyż ich treść była co roku zmieniana. Ten obowiązek okazał się doskonałą szkołą zawodu, gdy po latach uzyskiwano swobodę własnego komponowania wykładów.

Profesor kontynuowała miły zwyczaj, zapoczątkowany przez profesora Ostrowskiego, przywożenia z wyjazdów zagranicznych drobnych upominków. Bardzo lubiła nieformalne spotkania przy kawie i ciastkach, pamiętając o imieninach kolegów nie tylko z Katedry, ale i z innych zespołów WAPW, oraz pracowniczek administracji Wydziału.

Życzliwa, niezwykle skromna, mimo ugruntowanej bezspornej międzynarodowej pozy-cji naukowej, dyskretna i koleżeńska. W pamięci kolegów pozostaje jako wzór naukowca i nauczyciela akademickiego. Człowiek prawy, wspierający kariery ambitnej młodzieży, a dla sporządzającej niniejszy szkic, jako prawdziwy Przyjaciel, niezastąpiona Teresa.

*Wydział Architektury na Politechnice w Warszawie.
Program. Rok 1915 (s. 31–33)*

Budowa miast: wykłady, ćwiczenia i projektowanie

I Miasto jako wcielenie i wyraz pewnej idei artystycznej — jego powstanie i plastyka
— Rozwój siedzib ludzkich — skupianie się, wytwarzanie całości i krystalizowanie integralnej formy, dającej wyraz współdziałaniu, plastycznie kształtujących i wogóle twórczych sił ducha.

— Przykłady najdawniejszych i najprostszych grup budowli mieszkalnych; pierwowzory wsi polskiej i zachodnio-europejskich.

— Wieś, miasteczko i miasto jako ośrodki kulturalne kraju, wyraziciele jego fizyognomii plastycznej, i jako czynniki podkreślające celową i kompozycyjną twórczość na barwnym i różnolitym tle przyrody.

II Miasto — jego struktura i kształty w różnych czasach:

A ŚREDNIOWIECZE

— Krajobraz i ogólna sylweta: panowanie zamku nad wsią i wielkich świątyń romańskich i gotyckich nad miastem (przykłady).

— Skupianie się pod murami zamku, lub opasywanie wałami obronnymi i basztami — wynikające stąd doskonałe i zakończone w sobie zarysowanie kształtu i kontrast z otaczającymi polami i lasami.

— Budowa i dekoracja miasta średniowiecznego jako wykwitnięcia zbiorowej kultury i twórczości; architektura, rzeźba, malarstwo, rzemiosła (przykłady — budowle, place, ulice, pomniki, studnie, polichromia).

— Wielkie kontrasty w proporcjach i barwach i w parze idąca, pełna ekspresji organiczność rozwoju i budowy.

— Zaczątki rozwoju ogrodów w średniowieczu.

B ODRODZENIE i STAROŻYTNOŚĆ

— Paralela — pokrewieństwa i kontrasty. Panowanie wielkich idei indywidualnych kompozycyjnych i wspólność dążeń.

— Różnice kulturalne, obyczajowe, techniczne.

— Charakter reprezentacyjny miast starożytnej Grecji i Rzymu i miast z czasów Odrodzenia — wpływy świeckie i religijne. Ateny, Priene, Rzym, Pompeja: plany ogólne, gmachy publiczne i mieszkalne, ogrody i urządzenia techniczne.

— Dziedzictwo indywidualnej kompozycji miasta starożytnego w czasach Odrodzenia; Jego wpływ ideowy i dekoracyjny.

— Przeradzanie się miasta średniowiecznego i przyoblekanie w nowe kształty: południe i północ Europy — rozbieżność dróg rozwoju — Polska (Gdańsk, Kraków, Kazimierz).

— Odmienność charakterów: Rzym, Florencja, Paryż i miasta północy.

— Zmiany powolne i szybkie przewrotowe: burzenie starych i budowa nowych dzielnic i całych miast podług jednolitych projektów architektonicznych.

- Bogactwo i reprezentacyjność, wpływy mieszczaństwa i możnowładców. Wybitna rola w budowie miast wysoko rozwiniętych rzemiosł i sztuk zdobniczych.
- Przykłady: położenie, plany ogólne, gmachy wybitne, place, ulice, pomniki i t. p. Ścisłe pokrewieństwo kompozycji planów miast i ogrodów.
- Ogrody południa i północy Europy: rysy charakterystyczne i przykłady.

C CZASY BAROKU

- Dalszy rozwój wielkich kompozycji w architekturze miast.
- Stolice rodów panujących i możnowładczych. Pański i świecki charakter budownictwa kościelnego i jego piętna (architektura jezuitów).
- Miasto-rezydencja, jako antyteza dawnego miasta średniowieczno-renesansowego i wykwit indywidualnej kompozycji. Przykłady: Nancy, Warszawa za Sasów i inne.
- Miasta polskie z czasów Baroku.
- Ogrody — ich dawna ewolucja i jej wyraz w monumentalnych kompozycjach pałacowo-ogrodowych.
- Plan, architektura i rzeźba w ogrodzie, technika ogrodnicza. Wpływy Indii i Chin.
- Włoskie wille i francuskie rezydencje. Kraje północnej Europy. Polska: Warszawa (ogr. Saski, Krasińskich, Wilanów, Łazienki) i inne.

D WIEK XIX

- Ogólny zanik sztuki — jego wpływ na miasto. Chorobliwa przewaga techniki. Sprawy ekonomiczne i społeczne.
- Odżywianie dawnych tradycji. Wielkie projekty przebudowy Paryża — ich wprowadzenie w życie w 2-jej poł. XIX wieku i w dobie dzisiejszej.

E WSPÓŁCZESNA SZTUKA BUDOWY MIAST

- Nowe prądy w związku z odżywaniem innych gałęzi sztuki na przełomie XIX i XX wieku.
- Dwa wielkie czynniki dzisiejsze: tradycje i przykłady dawniejszych czasów, i postulaty techniczne w związku z wymogami higieny, handlu, przemysłu i przyrostu ludności.
- Nowe środki i nowe problemy. Wznoszenie miast nowych i przebudowa starych (przykłady: Europa i Ameryka).
- Społeczne warunki i zadania kompozycji: klimat, tereny, komunikacje, przemysł, handel, higiena, urządzenia techniczne.
- Różnorodność życia organizmu miejskiego i wypływająca stąd indywidualizacja poszczególnych organów — dzielnicy i całych miast w jednym kraju.
- Wielkie miasto — ognisko kultury i rozwoju materialnego.
- Miasto — przemysłowo-handlowe.
- Miasto i dzielnica życia biernego.
- Ich przykłady i charakterystyka (przykłady u nas i na Zachodzie); plany, sposób zabudowania, struktura techniczna.
- Plastyka, wyraz artystyczny — Kryształowanie pewnych idei architektonicznych i utylitarnych, dających rękojmię dalszego rozwoju i odrodzenia sztuki budowy miasta, jako wyrazicielki wszechobejmującej kultury artystycznej.
- Odradzająca się sztuka ogrodów w dobie obecnej.

SŁOWA KLUCZOWE — KEY WORDS

Słowa kluczowe: Teresa Zarębska, historia, urbanistyka, dydaktyka, WAPW, bibliografia

Key words: Teresa Zarębska, history, urban planning, teaching, Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology (WAPW), bibliography

STRESZCZENIE

Praca *O nauczaniu historii budowy miast. Rola dydaktyki w dziele Profesor Teresy Zarębskiej (1932–2003)* przypomina sylwetkę wybitnej polskiej badaczki historii urbanistyki, na tle Jej działalności naukowej i dydaktycznej prowadzonej w latach 1964–2003 na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej. Profesor była kontynuatorką dzieła wielkich poprzedników, urbanistów i historyków urbanistyki — Tadeusza Tołwińskiego i Wacława Ostrowskiego, którzy podobnie jak Profesor, łączyli działalność naukową z akademickim nauczaniem i uważali, że historia budowy miast jest propedeutyką projektowania urbanistycznego. Dorobek naukowy Profesor (ok. 100 opublikowanych prac, obejmujący 3 książki, monografie miast historycznych, artykuły naukowe i prace studialne) pozwolił Jej na wprowadzenie do wykładowego przedmiotu Historia Budowy Miast własnej interpretacji dziejów cywilizacji miejskiej. Pole działalności naukowej Profesor obejmowało wszystkie epoki historyczne. Wśród Jej badań szczególne miejsce zajmują prace dotyczące urbanistyki doby Renesansu oraz miast Antyku. Warszawie poświęciła około 20 prac, które dotyczyły historii struktury miasta od Średniowiecza, do doby współczesnej. Przez ponad czterdzieści lat działała w sferze ochrony miast zabytkowych, stając się niekwestionowanym autorytetem. Swoją wiedzę w tym zakresie dzieliła się ze studentami WAPW, prowadząc w latach 2000–2002 wykład fakultatywny „Tożsamość kulturowa miast a ich rewaloryzacja”.

Profesor wychodziła z założenia, że istnienie miasta wiąże się z nieustającą wymianą jego tkanki. Aby zachować vitalność ośrodka zabytkowego, nie można dopuścić do zakazu zmian w jego obrębie. Każda struktura historyczna ma indywidualne cechy, nie ma więc jednego „przepisu” na prawidłowe postępowanie w środowisku zabytkowym. Naczelną zasadą powinno być, co zwłaszcza dzisiaj wydaje się niezwykle ważne, a co postulowała Profesor wielokrotnie, *koordynacja ochrony i rozwoju miasta zapewniona jedynie przez prawidłowo opracowany plan urbanistyczny poprzedzony waloryzacją i określeniem indywidualnych zasad ochrony*. Po raz pierwszy prezentowane jest zestawienie prac Teresy Zarębskiej, zawarte w: *Teresa Zarębska. Bibliografia prac opublikowanych oraz wybranych maszynopisów i opracowań urbanistycznych*. Jako załącznik zamieszczono program przedmiotu Budowa Miast WAPW z 1915 r., w całości zacytowany.

SUMMARY

ON TEACHING THE HISTORY OF THE BUILDING OF CITIES: THE ROLE OF INSTRUCTION IN THE WORK OF PROFESSOR TERESA ZARĘBSKA (1932–2003)

The paper “On Teaching the History of the Building of Cities: The Role of Instruction in the Work of Professor Teresa Zarębska (1932–2003)” recalls the silhouette of a remarkable Polish researcher into the history of urban planning against the background of her scientific work and teaching over the years 1964–2003 at the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology. Professor Zarębska was a continuator of the work her great predecessors—urban planners and urban planning historians—Tadeusz Tołwiński and Wacław Ostrowski. Like them, Professor Zarębska combined scientific research with academic teaching and was of the view that the history of the building of cities is the propaedeutics of urban planning. The scientific achievements of Professor Zarębska

(approximately 100 published works encompassing three books, monographs on historical cities, scientific articles, and study papers) allowed her to introduce her own interpretation of the history of urban civilization into the subject of her lectures—the History of the Building of Cities. The field of scientific inquiry of Professor Zarębska encompassed all historical eras. In her research, a special place was occupied by work devoted to the urban planning of Renaissance as well as of Ancient cities. She dedicated approximately twenty works to Warsaw. They looked at the history of the structure of the city from the Middle Ages up to today. For over forty years she was active in the realm of protecting historical cities, becoming an indisputable authority. She shared her knowledge with students of the Faculty of Architecture of Warsaw University of Technology conducting an elective course—The Cultural Identity of Cities and Their Revitalization—over the years 2000–2002.

Professor Zarębska always assumed that the existence of cities is linked with their never-ending exchange of tissue. In order to maintain the vitality of a historical center no ban on change within its area can be allowed. Each and every historical structure has individual qualities. Thus, there is no single “recipe” for the proper treatment of a historical environment. The guiding principle should be “coordination of the protection and development of cities guaranteed only by a properly designed urban plan” preceded by the valuation and identification of individual principles of protection. Especially today, this seems extremely important and it is what Professor Zarębska postulated many times over. The paper is the first to present the set of works by Teresa Zarębska as contained in “Teresa Zarębska. Bibliografia prac opublikowanych oraz wybranych maszynopisów i opracowań urbanistycznych” [Teresa Zarębska: A bibliography of published works and selected manuscripts as well as urban studies]. The program of the subject the Building of Cities of the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology from 1915 is included as an attachment. It is quoted in full.

BIBLIOGRAFIA OPUBLIKOWANYCH PRAC PROFESOR TERESY ZARĘBSKIEJ

ORAZ WYBRANYCH MASZYNOPISÓW I OPRACOWAŃ URBANISTYCZNYCH

Opracowanie: ALICJA SZMELTER

Poniższa bibliografia prac profesor Teresy Zarębskiej jest plonem kwerendy przeprowadzonej na podstawie materiałów zdeponowanych w Bibliotece WAPW, czyli książek, nadbitek artykułów, prac statutowych i własnych, spisów prac podawanych w sprawozdaniach WAPW, a także nadbitek i kserokopii artykułów Profesor posiadanych przez autorkę kwerendy. Przedstawiany spis (chronologiczny) obejmuje 108 pozycji. Spis wymaga dalszego uzupełnienia, gdyż Profesor wspominała, że opublikowała około 100 prac, a w przedstawionym spisie udało się uwzględnić 92 opublikowane prace.

Spis jest podzielony na działy:

1. Publikacje (92 pozycje, w tym 3 recenzje książek),
2. Redakcja naukowa (3 pozycje),
3. Maszynopisy (11 pozycji),
4. Studia urbanistyczne do planów zagospodarowania przestrzennego (2 pozycje).

Wykonane przez Profesor na WAPW prace badawcze, tzw. prace własne i statutowe, zostały w większości opublikowane. Prace, które nie zostały opublikowane, są wymienione w części „Maszynopisy”. Tytuły książek są wytłuszczone. Spis nie obejmuje prac wykonanych dla Ośrodka Dokumentacji Zabytków (kilkadziesiąt maszynopisów z lat 60.), należących do zbioru „Ewidencja Miast Zabytkowych”.

Przed nazwiskiem Profesor dodano „m” dla maszynopisów, „r” dla recenzji, „rn” dla redakcji naukowych i „s” dla studiów.

1. Publikacje

1962

- [] Zarębska T., 1962 — Teresa Zarębska, *Miasto idealne Kawalera Giorgio Vasariego obmyślane i narysowane w roku 1598*. Wydała i wstępem poprzedziła Teresa Zarębska, PWN, Warszawa 1962; wstęp, s. 7–54.

1964

- [] Zarębska T., 1964a — Teresa Zarębska, *O związkach urbanistyki węgierskiej i polskiej w drugiej połowie XVI wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1964, t. IX, z. 3, s. 259–282.
- [] Zarębska T., 1964b — Teresa Zarębska, *Plan Warszawy z 1 połowy XVII wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1964, t. IX, z. 3, s. 233–254.

1965

- [] Zarębska T., 1965 a — Teresa Zarębska, *Technical aspects of the Italian Townplanning Theory in the XV-th and XVI-th Century*, Acts du XI-e Congrès International d'Histoire des Sciences, Varsovie-Cracovie, Août, 1965.
- [] Zarębska T., 1965 b — Teresa Zarębska, *L'Abitazione colectiva nella teoria urbanistica italiana del XV e XVI secolo*, „Urbanistica”, 1965, s. 42–43.

1968

- [] Zarębska T., 1968 — Teresa Zarębska, *Études historiques servant de base a l'établissement des plans d'urbanisme*, [w:] *Rapports du colloque „Savegarde du Peysage et des Sites Historiques”*, Lisbonne 1968 (brak liczby stron).

1969

- [] Zarębska T., 1969 — Teresa Zarębska, *Tarnogród — przykład XVI-wiecznej urbanistyki polskiej*, [w:] *Zamość i zamojszczyzna w dziejach i kulturze polskiej*, red. K. Mysliński, Zamość 1969, s. 203–211.

1971

- [] Zarębska T., 1971 — Teresa Zarębska, *Teoria urbanistyki włoskiej XV i XVI wieku*, Warszawa 1971.

1973

- [] Zarębska T., 1973 — Teresa Zarębska, *Studia historyczno-urbanistyczne do planów zagospodarowania przestrzennego starych miast*, [w:] *Miasto i oblicze czasu*, Warszawa 1973, s. 160–172.

1975

- [] Zarębska T., 1975 — Teresa Zarębska, *Początki polskiego piśmiennictwa urbanistycznego*, PWN, Warszawa 1975, wyd. drugie 1986.

1976

- [] Zarębska T., 1976 — Teresa Zarębska, *Przemiany przestrzenne miast polskich w dobie renesansu i baroku*, „Acta Poloniae Historica”, 1976, t. 34, s. 217–252.

1977

- [] Zarębska T., 1977 a — Teresa Zarębska, *Sprawa odbudowy zabytkowego centrum Kalisza po zniszczeniach w 1914 roku*, „Rocznik Kaliski”, 1977, t. X, s. 121–177.
- [] Zarębska T., 1977 b — Teresa Zarębska, *Rola historii budowy miast jako przedmiotu nauczania na Wydziale Architektury*, [w:] *Przeszłość a jutro miasta. Szkice urbanistyczne*, red. K.K. Pawłowski, T. Zarębska, Warszawa 1977, s. 89–102.
- [] Zarębska T., Chylak A., 1977 c — Teresa Zarębska, Aleksander Chylak, *Studium rewolucyjacji historycznego ośrodka miejskiego Kalisza*, „Miasto”, 1977, nr 9, s. 8–16.
- [] *Historia kultury materialnej w zarysie* (Wrocław 1978), praca zbiorowa IHKM PAN, tom I, rozdziały T. Zarębskiej poświęcone m.in. strukturze terytorialnej osadnictwa, rozwiązaniom przestrzennym i funkcjom nowych miast, fortyfikacjom nowożytnym i miernictwu w Polsce.

1980

- [] Zarębska T., 1980 a — Teresa Zarębska, *Zamość miasto idealne i jego realizacja*, [w:] *Zamość miasto idealne. Studia z dziejów rozwoju przestrzennego i architektury*, red. Jerzy Kowalczyk, Lublin 1980, s. 9 nn.
- [] Zarębska T., 1980 b — Teresa Zarębska, *Gli studi sulla storia dell'urbanistica in Polonia*, „Storia urbana”, 1980, r. IV, n. 11, s. 195–212.

1981

- [] Zarębska T., 1981 — Teresa Zarębska, *The Reconstruction of Kalisz, Poland Following Its Destruction in 1914*, [w:] *Planning for Conservation*, red. R. Kain, London 1981, s. 75–96.

1982

- [] Zarębska T., 1982 — Teresa Zarębska, *Traktat o perspektywie i architekturze Józefa Naronowicza-Narońskiego*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1982, z. X, s. 171–194.

1983

- [] Zarębska T., 1983 a — Teresa Zarębska, *Zagadnienie sprzężenia koncepcji miasta i jego bastionowych fortyfikacji*, [w:] *Konserwatorska Teka Zamojska*, Materiały z sesji naukowej w Zamościu w dniach 26–27 listopada 1981, Zamość 1983, s. 13–28.
- [] Zarębska T., 1983 b — Teresa Zarębska, *Problematyka partycypacji społeczeństwa w rewaloryzacji miast zabytkowych w Hiszpanii i we Włoszech (Toskania)*, „Ochrona Zabytków”, 1983, r. 36. nr 3–4, s. 169–173.

1984

- [] Zarębska T., 1984 a — Teresa Zarębska, *Z zagadnień urbanistycznych Inowłódza*, [w:] *Materiały konferencji w Inowłodzu w dn. 2–3 maja 1980*, Łódź 1984 (brak liczby stron).
- [] Zarębska T., 1984 b — Teresa Zarębska, *Miasto idealne — renesansowa mrzonka czy program działania*, „Architektura”, 1984, r. 38, nr 4, s. 26–29.

1986

- [] Zarębska T., 1986 a — Teresa Zarębska, *Kalisz*, [w:] *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce*, red. W. Kalinowski, Warszawa 1986, s. 161–184.
- [] Zarębska T., 1986 b — Teresa Zarębska, *Grudziądz*, [w:] *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce*, red. W. Kalinowski, Warszawa 1986, s. 121–140.

1988

- [] Zarębska T., 1988 a — Teresa Zarębska, *Dwu- czy trójwymiarowe projektowanie urbanistyczne w dobie budowy Zamościa*, [w:] *Podług nieba i zwyczaju polskiego. Studia z historii architektury, sztuki i kultury ofiarowane Adamowi Miłobędzkiemu*, PWN, Warszawa 1988, s. 213–226.
- [] Zarębska T., 1988 b — Teresa Zarębska, *Problemy prekursorskiej odbudowy Kalisza*, [w:] *Odbudowa miast historycznych*, Polski Komitet Narodowy ICOMOS, Elbląg 1988, s. 12–24.

1990

- [] Zarębska T., 1990 — Teresa Zarębska, *Urbanistyczne aspekty twórczości Oskara Sosnowskiego*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1990, t. XXX, z. 3–4, s. 253–271.

1991

- [] Zarębska T., 1991 — Teresa Zarębska, *In memoriam. Wspomnienia o profesorze Wacławie Ostrowskim (1900–1990)*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1991, t. XXXVI, z. 3, s. 273–283.

1992

- [] Zarębska T., 1992 — Teresa Zarębska, *Inspiracje antyczne w staropolskiej myśli urbanistycznej*, „Gdańskie Zeszyty Humanistyczne”, Uniwersytet Gdański, R. XXVIII, nr 32, Gdańsk 1992, s. 139–162.

1993

- [] Zarębska T., 1993 a — Teresa Zarębska, *Zespół Skarpy Zamkowej w świetle ikonografii i tekstów do czasów „Potopu”*, [w:] *Tereny Podzamcza. Przemiany historyczne a współczesne problemy zagospodarowania przestrzennego*, „Krajobraz Warszawski”, Seria wydawana przez Związek Dzielnic-Gmin Warszawy, zeszyt 1, red. zeszytu Tadeusz Bernatowicz, Warszawa 1993, s. 10–32.
- [] Zarębska T., 1993 b — Teresa Zarębska, *Funkcje i formy placów miejskich w Polsce XVI–XVII w.*, Konferencja Komisji Historii Miast Komitetu Nauk Historycznych PAN, Warszawa, 7–8 maja 1992, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XLI, Warszawa 1993, nr 2, s. 207–211.
- [] Zarębska T., 1993 c — Teresa Zarębska, *Place Zamościa a teoretyczne koncepcje urbanistyki renesansu*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XLI, Warszawa 1993, nr 2, s. 225–241.
- [] Zarębska T., 1993 d — Teresa Zarębska, *Skarpa w oczach współczesnych do końca XVII wieku*, [w:] *Skarpa Warszawska*, red. Bożena Wierzbicka, Materiały sesji naukowej Warszawa, 28–29 maja 1993, red. Bożena Wierzbicka, „Towarzystwo Opieki nad Zabytkami”, Warszawa 1993, s. 31–48.
- [] Zarębska T., 1993 e — Teresa Zarębska, *The Society of Polish Town Planners in the Activities Connected with Protection of Cultural Environment*, [w:] *TUP International Congress*, Warszawa 1993, s. 174–177 (skrót referatu).

1994

- [] Zarębska T., 1994 a — Teresa Zarębska, *Znaczenie odbudowy Kalisza po zniszczeniu z 1914 r. dla rozwoju urbanistyki polskiej*, „Rocznik Kaliski”, 1994, t. XXIV, s. 129–143.
- [] Zarębska T., 1994 b — Teresa Zarębska, hasło *Rozwój terytorialny Warszawy*, [w:] *Encyklopedia Warszawy*, PWN, Warszawa 1994.
- [] Zarębska T., 1994 c — Teresa Zarębska (praca zbiorowa, współautorzy: Wojciech Trzebiński, Danuta Kłosek-Kozłowska), *Makroregion warszawski. Osadnictwo miejskie i struktura funkcjonalna — uwarunkowania historyczne i kulturowe*, „Mazowsze”, Warszawa 1994, nr 2 (3), s. 49–71.

- [] Zarębska T., 1994 d — Teresa Zarębska, *Wspomnienie o Wojciechu Trzebińskim*, „Mazowsze”, Warszawa 1994, nr 2 (3), s. 72.
- [] Zarębska T., 1994 e — Teresa Zarębska, *Wspomnienie o Stanisławie Herbście*, „Rocznik Mazowiecki”, Warszawa 1994, nr 2 (3), s. 72.

1995

- [] Zarębska T., 1995 a — Teresa Zarębska, *Badania historyczno-urbanistyczne metodą analiz przestrzennych*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 1995, t. XLIII, nr 1, s. 15–24.
- [] Zarębska T., 1995 b — Teresa Zarębska, *Wczesne etapy kształtowania placu przed Zamkiem Królewskim*, [w:] *Historyczne place Warszawy*, red. Bożena Wierzbicka, Materiały sesji naukowej Warszawa, 3–4 listopada 1994, Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, Warszawa 2015, s. 27–56.
- [] Zarębska T., 1995 c — Teresa Zarębska, *Ochrona krajobrazu kulturowego, zamiast czy obok ochrony środowiska kulturowego*, [w:] *Ochrona wartości kulturowych w planach miejscowych w świetle nowelizacji aktów prawnych i nowej roli samorządu miast i gmin*, red. Danuta Kłosek-Kozłowska, TUP, Sekcja Ochrony Środowiska Kulturowego, Warszawa 1995, s. 26–34.

1996

- [] Zarębska T., 1996 a — Teresa Zarębska, *Genueński model elitarnego osiedla mieszkaniowego z XVI wieku*, [w:] *Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średnio-wieczu*, t. 1, „Studia Polonica Historiae Urbanae”, Toruń 1996, s. 57–70.
- [] Zarębska T., 1996 b — Teresa Zarębska, *Między rezerwatem kulturowym w mieście a liberalizmem inwestycyjnym. Twórczość współczesna a rewaloryzacja miast*, „Krajobrazy”, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, 1996, nr 15 (27), s. 47–49.

1997

- [] Zarębska T., 1997 a — Teresa Zarębska, *Gdzie mieszkała na Ujazdowie Królowa Bona?*, [w:] *In artium hortis. Studia i szkice z dziejów sztuki, konserwacji zabytków i muzealnictwa Wojciechowi Fijałkowskiemu w 70-tą rocznicę urodzin*, red. Bożena Wierzbicka, Wydawnictwo Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków, Warszawa 1997, s. 99–108.
- [] Zarębska T., 1997 b — Teresa Zarębska, *Kontekst urbanistyczny ratusza Głównego Miasta w Gdańsku*, [w:] *Ratusz w miastach północnej Europy*, Nadbałtyckie Centrum Kultury, Gdańsk 1997, s. 53–78.
- [] Zarębska T., 1997 c — Teresa Zarębska, *Budowle i urzędnicy komunalne Gdańska w jego złotym wieku*, [w:] *Mieszczaństwo Gdańskie*, Nadbałtyckie Centrum Kultury, Gdańsk 1997, s. 343–376.
- [] Zarębska T., 1997 d — Teresa Zarębska, *Parę uwag na marginesie dziejów ogrodów królewskich w Warszawie*, [w:] *Sztuka ogrodów i krajobraz w pracach profesora Lona Majdeckiego*, Oficyna Wydawnicza SGGW, Warszawa 1997, s. 7–11.

1998

- [] Zarębska T., 1998 a — Teresa Zarębska, *Przebudowa Gdańska w jego złotym wieku*, Warszawa 1998.
- [] Zarębska T., 1998 b — Teresa Zarębska, *Budowa centrum Warszawy w okresie jej drogi ku stołeczności*, [w:] *Historyczne centrum Warszawy. Urbanistyka — architektura — problemy konserwatorskie*, red. Bożena Wierzbicka, Materiały sesji naukowej, 23–24 maja 1996, „Towarzystwo Opieki nad Zabytkami”, Warszawa 1998, część I, s. 36–67, oraz ilustracje część II, s. 12–31.
- [] Zarębska T., 1998 c — Teresa Zarębska, *Strefa podmiejska w koncepcjach urbanistycznych początków epoki nowożytnej*, [w:] *Miasto z widokiem na wieś*, red. Bożena Wierzbicka, Materiały sesji naukowej, 22–23 maja 1997, „Towarzystwo Opieki nad Zabytkami”, Warszawa 1998, s. 111–124.
- [] Zarębska T., 1998 d — Teresa Zarębska, *Miasto a Skarpa: problem tożsamości kulturowej Warszawy*, [w:] *Skarpa Warszawska. Dolina Wisły*, red. Bożena Wierzbicka, Materiały z sesji 17–18 czerwca 1998 r., „Oddział Warszawski Towarzystwa Opieki nad Zabytkami”, Warszawa 1998, s. 83–98.
- [] Zarębska T., 1998 e — Teresa Zarębska, *Problemy pionierskiej odbudowy Kalisza*, [w:] *Odbudowa miast historycznych*, red. Maria Lubocka-Hoffmann, Materiały Konferencji PKN ICOMOS, Elbląg 1998, s. 12–24.
- [] Zarębska T., 1998 f — Teresa Zarębska, *Ewolucja zasad kształtowania ulic w miastach Polski przedrozbiorowej*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 1998, t. XLVI, nr 3–4, s. 227–266.
- [] Zarębska T., 1998 g — Teresa Zarębska, *Wojciech Kalinowski jako autor syntezy dziejów urbanistyki polskiej*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1998, t. XLIII, z. 1–2, s. 17–22.
- [] Zarębska T., 1998 h — Teresa Zarębska, *Ulica jako przestrzeń społeczno-kulturowa*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 1998, nr 3–4 (brak liczby stron).
- [] Zarębska T., 1998 i — *Miasto i inne hasła* [w:] *Encyklopedia sztuki starożytnej*.

1999

- [] Zarębska T., 1999 a — Teresa Zarębska, *Zapomniane studium rewaloryzacji Torunia*, [w:] *Conservatio est aeterna creatio. Księga dedykowana prof. Janowi Tajchmanowi*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 1999, s. 343–353.
- [] Zarębska T., 1999 b — Teresa Zarębska, *Warszawskie rezydencje królewskie oraz ich ogrody w drugiej połowie XVI wieku*, [w:] *Pałac w ogrodzie*, red. Bożena Wierzbicka, Materiały sesji naukowej, 21–22 maja 1998, „Towarzystwo Opieki nad Zabytkami”, Warszawa 1999, s. 35–83.
- [] Zarębska T., 1999 c — Teresa Zarębska, *Mummificazione o sviluppo? Alcune precisazioni sull'autenticità delle aree urbane storiche e lavoro protezione*, [w:] *I principi fondativi del restauro architettonico*, Wydział Architektury Uniwersytetu w Wenecji, Venezia 1999.

- [] Zarębska T., 1999 d — Teresa Zarębska, *Contributo alla formazione dell'architetto nella Cattedra della Construzione delle Citta'del Politecnico di Varsovia*, [w:] *Gli instrumenti di conscenza par il progetto di restauro*, Wydział Architektury Uniwersytetu w Rzymie, Roma 1999, abstract, s. 108.

2000

- [] Zarębska T., 2000 a — Teresa Zarębska, *Badania i ochrona historycznych miast*, [w:] *Badania i ochrona zabytków w Polsce XX wieku*, red. Andrzej Tomaszewski, Materiały konferencji naukowej zorganizowanej w stulecie urodzin Profesora Jana Zachwatowicza w dniu 4 marca 2000 roku, Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, Warszawa 2000, s. 35–44.
- [] Zarębska T., 2000 b — Teresa Zarębska, „*Genius Loci*” w projektach Oskara Sosnowskiego, [w:] *Architekt Oskar Sosnowski (1880–1939) Profesor Politechniki Warszawskiej. Twórczość i dzieła*, red. Maria Brykowska, Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2000, s. 37–47.
- [] Zarębska T., 2000 c — Teresa Zarębska, *Imbalsamazione o sviluppo? Alcune considerazioni sull'autenticità delle aree urbane storiche e sulla loro tutela*, [w:] *Il restauro fra identità e autenticità a cura di G. Cristinelli, V. Voramiti*, Venezia 2000, s. 93–96.
- [] Zarębska T., 2000 d — Teresa Zarębska, *Perygrynacje burmistrzów gdańskich początku XVII wieku — potencjalne źródło wiedzy o urbanistyce antycznej*, [w:] *Mit Odysa w Gdańsku. Antykizacja w sztuce polskiej pod redakcją Teresy Grzybkowskiej*, Nadbałtyckie Centrum Kultury, Gdańsk 2000, s. 75–85.
- [] Zarębska T., 2000 e — Teresa Zarębska, *Odbudowa miast zabytkowych a doktryna konserwatorska*, [w:] *Międzynarodowa Konferencja Konserwatorska Kraków 2000*, Kraków 2000, s. 277–285.
- [] Zarębska T., 2000 f — Teresa Zarębska, *The Renaissance Town-Planning. Theory and its Application in New Towns of Poland*, [w:] *9th International Planning History Conference*, Helsinki 2000, abstract s. 5. (pełny tekst w materiałach konferencji).
- [] Zarębska T., 2000 g — Teresa Zarębska, *Głosy w dyskusji „Okrągłego stołu”*, [w:] *Międzynarodowa Konferencja Konserwatorska, Pilkington, Kraków 21.XI.1999*, Kraków 2000, s. 7 i s. 17.
- [] Zarębska T., 2000 h — Teresa Zarębska, „*Idea miasta*” a ochrona jego tożsamości, [w:] *Międzynarodowa Konferencja Konserwatorska, Kraków 2000*, skrót referatu w języku polskim i angielskim, Kraków 2000, s. 174.
- [] Zarębska T., 2000 i — Teresa Zarębska, *The Three Warsaw Places, at Present in Reconstruction*, [w:] *IFHP Working Party on Conservation Strategies, Fifth Meeting*, Dresden IFHP, Delft 2000, summary, s. 39.
- [] Zarębska T., 2000 j — Teresa Zarębska, *Strategia rewaloryzacji miast w Polsce i w innych krajach*, red. naukowa pracy zbiorowej, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa 2000, słowo wstępne, s. 7.

2001

- [] Zarębska T., 2001 a — Teresa Zarębska, *Świetna karta z dziejów planowania Warszawy 1915–1925*, [w:] *Spotkania w willi Struwego 1998–2001. Wykłady o dziedzinie kultury*, red. Bożena Wierzbicka, referat wygłoszony 24 maja 2001, Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, Warszawa 2001, s. 375–392.
- [] Zarębska T., 2001 b — Teresa Zarębska, *Oskara Sosnowskiego projekt „Miasta-ogrodu Czerniaków”*, [w:] *Hortus Vitae, Księga pamiątkowa dedykowana Andrzejowi Michałowskiemu*, red. Alicja Sulimierska, Warszawa 2001, s. 297–316.
- [] Zarębska T., 2001 c — Teresa Zarębska, *Architekt wobec tożsamości kulturowej Warszawy*, wykład inauguracyjny profesor Teresy Zarębskiej na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej, 1.X.2001, „Przegląd Urbanistyczny”, 2001, r. 9, nr 6, s. 1–4.
- [] Zarębska T., 2001 d — Teresa Zarębska, *Wielkie osie urbanistyczne XVIII-wiecznej Warszawy a kreacje André Le Nôtre’a*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 2001, R. LXIII, nr 1–4, s. 43–76.
- [] Zarębska T., 2001 e — Teresa Zarębska, *Mosty Warszawy przedrozbiorowej w kontekście urbanistycznym*, [w:] *Mosty*, red. Bożena Wierzbicka, Materiały sesji naukowej, 25–26 maja 2000 roku, Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, Warszawa 2001, s. 42–57.
- [] Zarębska T., 2001 f — Teresa Zarębska, *Kształtowanie panoramy Warszawy na skarpie do końca XVI wieku*, „Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej. Prace Naukowe”, t. I., Warszawa 2001, s. 115–124.
- [] Zarębska T., 2001 g — Teresa Zarębska, *Ogrody królewskie w Warszawie doby jagiellońskiej*, [w:] *Królewskie ogrody w Polsce*, red. Małgorzata Szafrąńska, Materiały sesji naukowej, Warszawa 10–11 maja 2001 roku, Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, Warszawa 2001, s. 89–107.
- [] Zarębska T., 2001 h — Teresa Zarębska, *Problemy ochrony miast jako dziedzictwa kultury*, wypowiedź na „Forum Specjalnym” kongresu Kultury Polskiej, 7 grudnia 2000 r., „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 2001, t. XLV, z. 1, s. 45–47.
- [] Zarębska T., 2001 i — Teresa Zarębska, *Dawne i dzisiejsze miary tożsamości kulturowej miast*, [w:] *Tożsamość miasta odbudowanego – autentyzm, integralność, kontynuacja*, Gdańsk 2001, s. 133 nn.

2002

- [] Zarębska T., 2002 a — Teresa Zarębska, *Podbudowa metodyczna planów Warszawy z lat 1915–25*, „Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej. Prace Naukowe”, t. III, 2001–2002, s. 115–156.
- [] Zarębska T., 2002 b — Teresa Zarębska, *Pochwała archeologii miejskiej*, [w:] *Budownictwo i budowniczowie w przeszłości*, Łódź 2002, s. 541–546.
- [] Zarębska T., 2002 c — Teresa Zarębska, *Wnętrze ulicy w świetle traktatów renesansowych*, [w:] *Wnętrze warszawskiej ulicy*, Materiały sesji, Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, Warszawa 2002.

2003

- [] Zarębska T., 2003 — Teresa Zarębska, *Teren Główny Uniwersytetu Warszawskiego*, [w:] *Kultura Artystyczna Uniwersytetu Warszawskiego*, red. Jerzy Niziołek, Warszawa 2003, s. 363–372.

2004

- [] Zarębska T., 2004a — Teresa Zarębska, *Akcja urbanistycznej modernizacji miast a mieszczańska zabudowa*, [w:] *Kamienica w krajach Europy Północnej*, red. Maria Jolanta Sołtysik, Materiały z konferencji naukowej 16–18 XI 2000 w Gdańsku — Pamięci Profesora Adama Miłobędzkiego, Nadbałtyckie Centrum Kultury, Gdańsk 2004, s. 453–458.
- [] Zarębska T., 2004b — Teresa Zarębska, *Wnętrza urbanistyczne Głównego Gdańska wyrazem preferencji indywidualnych cech czy grupowych*, [w:] *Gust Gdański*, red. Bronisława Dajna i Jakub Szczepański, Materiały z sympozjum 23–24 października 2002 w Gdańsku, Nadbałtyckie Centrum Kultury, Gdańsk 2004, s. 9–19.
- [] Zarębska T., 2004c — Teresa Zarębska, „*Genius loci*” w projektach Oskara Sosnowskiego, [w:] *Oskara Sosnowskiego świat architektury. Twórczość i dzieła*, red. Maria Brykowska, Warszawa 2004, s. 33–44.
- [] Zarębska T., 2004d — Teresa Zarębska, *Starożytne zespoły miejskie jako wzorce kompozycji przestrzennej*, [w:] *Miasto w starożytności*, red. Leszek Mrozewicz, Katarzyna Balbuza, Materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej, Poznań 19–21 września 2002 roku, Poznań 2004, s. 15–22.

Chwreui 3

21. X. 98

Babilon, Zespit Jeb : Kanału, Luxor, Deir el-Bahari
Osiedle : et el-Lahun, Tell el-Amarna

Babilon; Eufrat, kanały. Drogi ziem. 405 ha, 8 bram. Forteca u Eufr =
Sweh. Hammurabi (1792-1750), a poci. 3 typy mur, ale ok 3000 = mata ^{olios + palacim} w Murze
2a Hammurabi - najw. kare auto Babilon, krol Asyrii Senacherib
nastepca Sargona II, zalat auto wodę - inwestowal w Ninurte, umiast
buntow siep sz kontinencje (w 10 lat pociąg; zalosordowan, 681)
Nabudodonozor - nowy plan B. (N. 605-562), zapewne 20000 m.
palac z wozgrymi ogrodami. 5 dziedziwic, kanały do Borsipp, Mertes -
"Nowe miasto" - 20stc, pociody, part swigrym.
"Brama Isztan" - 15m, Droga procesji 1400, do placu przed (handel
swigrym; Ninurty, biale plyty kamrencie kibandkerpo na posadce
krawozulki z ciernonego waprencie. Byli na stianach biale rolke
czerwone, miedziakie, ja Nabudodonozor, ktob Babilon, krale
wytonje... Wraie Babel, 7 pister, 90m wys.

Egipt:
Jeb, stolice sredniego paistwa, Nowe birstwo paistwone: Amun, Wchaly
(mide dawnij - Montu, stare sanktuarium)
Stany nowoj; pociagel, Mentuhoteb I (po drugiej stronie Nilu - swigt, grab. tepoz)
problem rowozn Zespitu mizjalitop po 2 stronach neli (krajowaz)

Kanał - zespit Amone Sesostid I, 1971-62. Pnyptan, kanał, os'
6 par pylonow (I - statua dwierd XVI w) -> un Nilowi
Krol. Hatszepsut - para obeliskow; rolbud swigt. na wchod
swigte genoro
Salie hypostylowz
2 sanktuarie sakelitarne; Montu (+ kanał) Mut (Amenhotep II + A. syni Kapan)

Luxor po 1417 (1379) Amenhotep III (+ palac w Melgatte, kolony Memnone,
Ulice kolumnadowz, nie wiadomo, czy obudowane
genoro 2260 x 890 m

Deir el-Bahari Mentuhoteb I k. 21 w. 2 tarasy + piramida = model I
Totues III - mizdny 2 statuyki, II swigt - po 500 latow, w, XV
1504-1450
Odkryta w 1962 r.
poc miast polubz
Krolowa Hatszepsut um 1482. Arch
Senenmut,
Korupor, oriowa, statyczne, frontalne
Kontrast arch sklas i cziowielne

Ossowa alez - 1 km, wysadzone drzewami
3 portyki z 3 stron
Wielka rampa. Pira Mentuhotebe - za miz i dziedziwic - sala hipost
Senenmut stworzył rodzaj repliki. Pod najw. grupy taran bazy kolp. i koplice
(sala hypostylowa) grobowz

El-Lahun, Fajum. Obok - piramida Sesostida II (Senwesereta)
Handel z Krety i w krajani. 1897-1878, 380 x 260.
Metoda badani "me mizragijes". Osada wte ok 150 lat

Tell el-Amarna Amenhotep III, Echnaton, 1379-1362
Realizm w kulturze. - "Mianota amarnskie"
70 x 70 km, 3 domy, 3 fany, bnd osiedle, domy 3 frakcyjne
(Matko: Jete: zono - Netretele: niez Tutenchamon)

2. Recenzje

- [r] Zarębska T., 1994 a — Teresa Zarębska, *Krzysztof Pawłowski, Circulades languedociennes de l'An Mille: naissance de l'urbanisme européen*, „Le Presses du Languedoc”, 1992, [w:] „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1994, t. XXXIX, z. 1.
- [r] Zarębska T., 1994 b — Teresa Zarębska, *Krzysztof Pawłowski, Circulades languedociennes de l'An Mille: naissance de l'urbanisme européen*, „Le Presses du Languedoc”, 1992, „Biuletyn Historii Sztuki”, 1994, nr X, s. 534–535.
- [r] Zarębska T., 1994 c — Teresa Zarębska, *Krzysztof Pawłowski, Circulades languedociennes de l'An Mille: naissance de l'urbanisme européen*, „Le Presses du Languedoc”, 1992, „Planning Perspectives”, 1994, vol. 9, nr 4, s. 456–458.

3. Redakcja naukowa

- [rn] Zarębska T., 2000 a — Teresa Zarębska, *Strategia rewaloryzacji miast w Polsce i w innych krajach*, red. naukowa pracy zbiorowej, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu 2000, słowo wstępne, s. 7.
- [rn] Zarębska T., 2000 b — Teresa Zarębska, *Historyczne przekształcenia Warszawy na tle środowiska — Synteza badań przeprowadzonych w latach 1991–1994*. Projekt Badawczy Komitetu Badań Naukowych nr 3 1076 91 01, praca zespołowa pod kierunkiem Teresy Zarębskiej, s. 1–20.
- [rn] Zarębska T. — Teresa Zarębska, seria kilkudziesięciu haseł urbanistycznych (nowe hasła i redakcja dawnych) do *Słownika Terminologicznego Sztuk Plastycznych*.

4. Maszynopisy

- [m] Zarębska T., 19XX — Teresa Zarębska, *Problemy ekonomiczne i organizacyjne budowy miasta-twierdzy w XVI/XVII wieku*, stron 19 + streszczenie.
- [m] Zarębska T., 1957 — Teresa Zarębska, *Pińczów. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta*, Warszawa 1957, maszynopis, Pracownia Konserwacji Zabytków.
- [m] Zarębska T., 1963 — Teresa Zarębska, *Ulanów. Ewidencja miast zabytkowych woj. rzeszowskiego*, maszynopis Ośrodka Dokumentacji Zabytków, 1963.
- [m] Zarębska T., 1993 — Teresa Zarębska, *Głos w dyskusji na wieczorze wspomnień o Profesorze Stanisławie Herbście*, 13.XII.1993, maszynopis (3 strony).
- [m] Zarębska T., 1993 — Teresa Zarębska, *Wybrane aspekty nowożytnej przebudowy Gdańska w II połowie XVI i 1 ćwierci XVII wieku*, maszynopis 1993.
- [m] Zarębska T., 1993 — Teresa Zarębska, *Uzasadnienie wniosku wpisania zespołu architektoniczno-urbanistycznego Częstochowy na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO* (maszynopis w Ośrodku Dokumentacji Zabytków).

- [m] Zarębska T., 1997 — Teresa Zarębska, *Budowle i urządzenia komunalne Gdańska w jego „Złotym wieku”*, praca statutowa WAPW nr 504/010/438/6.
- [m] Zarębska T., 1999 — Teresa Zarębska, *Królewskie szesnastowieczne założenia rezydencjonalne na Ujazdowie*, praca statutowa WAPW nr 504/010/405/8.
- [m] Zarębska T., 2000a — Teresa Zarębska, *Historia Budowy Miast. Część 1: Starożytność*, praca statutowa WAPW nr 503/010/371/9 (tekst ok. 600 stron, bez bibliografii i ilustracji).
- [m] Zarębska T., 2000b — Teresa Zarębska, *Głos w dyskusji na „Forum II” pt.: „Kultura a rozwój” Kongresu Kultury Polskiej*, 9 grudnia 2000.
- [m] Zarębska T., 2001 — Teresa Zarębska, *Problematyka obiektów zabytkowych w planowaniu przestrzennym*, Referat na konferencji naukowo-technicznej pt.: „Ekologia w planowaniu przestrzennym aglomeracji miejskich”, 27 kwietnia, organizatorzy: Politechnika Lubelska, Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa, Lublin 2001.
- [m] Zarębska T., 2002 — Teresa Zarębska, *Urbanizacja Pragi w XVI–XVIII wieku. Część I*, praca naukowo-badawcza własna WAPW, nr 504/1010/805/01.

5. Studia urbanistyczne do planów zagospodarowania przestrzennego

- [s] Zarębska T., 1997 — Teresa Zarębska, *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Warszawa-Bielany*, zeszyt 1, część historyczna i konserwatorska, Warszawa 1997 (wykonano w Spółdzielni Pracy Twórczej Architektów i Plastyków ESPEA, 02-556 Warszawa, ul. Ligocka 2).
- [s] Zarębska T., 1998 — Teresa Zarębska, *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Piotrkowa Trybunalskiego*, Warszawa 1998 (wykonano na zlecenie Miejskiej Pracowni Urbanistycznej).

